

М.С. ЮСУПОВ

**ЖАҲОН АМАЛИЁТИДА ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ
ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИНГ
ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ**

МОНОГРАФИЯ

“ИҚТИСОДИЙОТ”

631
Ю91

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

М.С. ЮСУПОВ

**ЖАҲОН АМАЛИЁТИДА ҚИШЛОҚ
ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА
ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШНИНГ ИҚТИСОДИЙ
МЕХАНИЗМЛАРИ**

7432

ТОШКЕНТ – ИҚТИСОДИЙОТ – 2017

УЎК: 338.43 Ю91

КБК: 65.321 Ю91

Юсунов М.С. Жаҳон амалиётида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмлари. Монография. –Т.: IQTISODIYOT, 2017. – 282 б.

Ушбу монография Давлат илмий-техника дастурининг Ф-1-59- “Ўзбекистон агросаноат мажмуасини жаҳон аграр ва озиқ-овқат бозорларига интеграциялашувининг назарий-услубий асосларини такомиллаштириш” мавзусидаги фундаментал илмий тадқиқот лойиҳаси доирасида тайёрланган.

Монографияда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг назарий-услубий асослари: бу борада мавжуд илмий қарашларнинг моҳияти, эволюцион ривожланиши ва асосий хусусиятлари, зарурати, тамойиллари, амалга ошириш шакллари, усуллари, механизмлари ва дастаклари тизими ёндашилган ҳолда очиб берилган. Европа Иттифоқи, АҚШ, ХХР ва Россия Федерацияси каби хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасида тўпланган илғор тажрибалар ўрганилган ҳамда уларни республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш имкониятларига баҳо берилган. Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) битимлари доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш даражасига қўйиладиган талаблар ёритилган.

Монографияда, шунингдек, республикамизда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга йўналтирилган давлат аграр сиёсатининг мазмуни ва асосий йўналишлари, аграр секторни давлат томонидан тартибга солишнинг амалдаги иқтисодий механизмлари, жумладан давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш ва уларга нарх белгилаш, тармоқни мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган инвестициялари, молия-кредит ва бюджет-солиқ дастаклари орқали қўллаб-қувватлаш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

Монография қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масалалари билан шугулланувчи профессор-ўқитувчилар, катта илмий ходим-изланувчилар, мустақил изланувчилар, амалиётчилар ва мутахассислар ҳамда олий ўқув юртларининг талабаларига мўлжалланган

Тошкент давлат иқтисодийёт университети Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган (2016 йил 30 сентябрдаги 2-сонли баённомаси).

Масъул муҳаррир: Б.Т. Салимов – иқтисод фанлари доктори, профессор

Тақризчилар: Н.С. Хушматов – и.ф.д., Ўзбекистон Қишлоқ хўжалиги илмий-ишлаб чиқариш маркази
Н.М. Махмудов – и.ф.д., проф., ТДИУ

ISBN 978-9943-986-67-1

УЎК: 338.43

КБК: 65.321

© “IQTISODIYOT” нашриёти, 2017.

© М.С. Юсунов, 2017.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	5
I боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ	7
1.1. Иқтисодий ва давлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденциялари.....	7
1.2. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг моҳияти, зарурати, хусусиятлари ва тамойиллари.....	22
1.3. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий шакллари, усуллари ва иқтисодий механизмлари.....	43
II боб. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИ	60
2.1. Европа Иттифоқининг ягона аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими.....	60
2.2. АҚШда аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш механизмлари.....	86
2.3. Хитой Халқ Республикасининг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга оид тажрибалари..	118
2.4. Россия Федерациясида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш йўналишлари.....	126
2.5. Жаҳон савдо ташкилоти доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга қўйилadиган талаблар.....	168
III боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДИНАМИКАСИ ВА ДАВЛАТ АГРАР СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ	180
3.1. Республикада қишлоқ хўжалиги ривожланишининг асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва динамикаси.....	180
3.2. Аграр секторда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш йўналишлари.....	188

3.3.	Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва тармоқнинг рақобатбардошлигини ошириш масалалари.....	197
IV боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АМАЛДАГИ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ		213
4.1.	Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ҳозирги ҳолати таҳлили.....	213
4.2.	Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва уларга нарх белгилаш механизмларини такомиллаштириш.....	222
4.3.	Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда инвестициялар ва давлатнинг мақсадли дастурлари родини ошириш.....	235
4.4.	Қишлоқ хўжалигини молия-кредит механизмлари орқали қўллаб-қувватлаш тизими ва уни ривожлантириш йўллари.....	247
ХУЛОСА		260
Фойдаланилган адабиётлар рўйхаги.....		273

Кириш

Қишлоқ хўжалигини барқарор суръатлар билан ривожлантириш ва рақобатбардошлигини юксалтиришга имкон яратувчи шарт-шароитлар орасида тармоқни давлат томонидан тартибга солиш масалалари алоҳида аҳамият касб этади.

Аграр соҳада инвестицион жозибадорликнинг нисбатан пастлиги ва капиталнинг секин айланиши, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг табиий-иқлимий шарт-шароитлар (географик жойлашув, об-ҳаво, экологик мувозанат ҳолати, сув тошқини, жала, дўл, қурғоқчилик каби табиий офатлар) таъсирига кучли боғлиқлиги натижасида соҳада ишлаб чиқаришни амалга оширишнинг таваккалчиликка ўта мойиллиги давлат томонидан макроиктисодий сиёсатни олиб боришда ҳар томонлама пухта ўйланган ва тизимли ёндашувни талаб этади. Аграр соҳани ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қаратилган бундай сиёсатнинг юритилиши тармоқда рискларни юмшатиш, унинг рақобатбардошлигини ошириш, узок муддатли иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш ва мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга ёрдам беради.

Ўзбекистон Республикасида мустақиллик йилларида амалга оширилган туб иқтисодий ислохотлар натижаси ўлароқ, мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларининг тубдан янгиланиши оқибатида такрор ишлаб чиқариш жараёнини бошқариш шакллари ва усуллари тубдан ўзгарди. Бундай шароитда иқтисодиётни давлат томонидан бошқариш ва тартибга солишга янгича ёндашувлар вужудга келмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А.Каримов бу ҳақда куйидагича фикр билдирган: “Иқтисодиёт тармоқларида давлат улушининг мавжудлиги ва самарадорлигини, бошқача айтганда, “иқтисодиётда давлат иштироки”ни ҳар томонлама танқидий таҳлил қилиш ва шу асосда иқтисодиёт тармоқларида хусусий сектор иштирокини сезиларли даражада кенгайтириш бўйича вазифаларимизни белгилаб олиш вақти келди”¹.

Илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, республикамызда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг бозор тамойилларига мос келувчи самарали тизимини шакллантиришнинг назарий-услубий асослари комплекс ёндашилган

¹ Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. //Халқ сўзи. 2015 йил 21 январ.

ҳолда тўлиқ ўрганиб чиқилмаган. Бу борадаги илмий тадқиқотлар эндигина бошланди.

Аграр ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилувчи иқтисодий механизмларни жорий этиш, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш, фермерлар даромадини ошириш, ноқулай шароитларда ва унумдорлиги паст ерларда маҳсулот етиштирувчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини молиявий қўллаб-қувватлаш каби бир қатор масалалар етарлича ўз ечимини топмаган.

Илмий изланишлар асосида ривожланган хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли ва самарали тизимга асос солинганини кўриш мумкин. Айниқса, бу борада Европа Иттифоқининг ягона аграр сиёсати доирасидаги, шунингдек, АҚШ, ХХР, Россия Федерацияси ва бошқа бир қатор мамлакатларда тўпланган тажрибалар диққатга сазовордир. Шунингдек, бугунги кунда дунёнинг 164 мамлакати аъзо бўлиб кирган Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) битимлари доирасида аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашга қўйиладиган талабларни ўрганиш муҳим аҳамият касб этиб бормоқда.

Монографияда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг назарий-услубий асослари, бу борада мавжуд илмий қарашларнинг эволюцион ривожланиши ва асосий хусусиятлари, зарурати, тамойиллари, амалга ошириш шакллари, усуллари, механизмлари ва дастаклари тизимли ёндашилган ҳолда очиб берилган. Европа Иттифоқи ва АҚШ каби аграр сектор юксак тараққий этган хорижий мамлакатларда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасида тўпланган илғор тажрибалар ўрганилган, ҳамда уларни республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш имкониятларига баҳо берилган. Шунингдек, республикамизда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга йўналтирилган давлат аграр сиёсатининг мазмуни ва асосий йўналишлари, аграр секторни давлат томонидан тартибга солишнинг амалдаги иқтисодий механизмлари, жумладан давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш, уларга нарх белгилаш ва молиялаштириш, тармоқни мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган инвестициялари, молия-кредит ва бюджет-солиқ дастаклари орқали қўллаб-қувватлаш масалаларига ҳам эътибор қаратилган.

I боб. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ ТИЗИМИНИНГ НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

1.1. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденциялари

Ўзбекистонда амалга оширилган туб иқтисодий ислохотлар жамият аъзолари учун муносиб турмуш тарзини яратишга қаратилган самарали бозор иқтисодиётини шакллантиришдан иборат. Бозор ўзининг минглаб йиллик тарихига эга бўлиб, у такрор ишлаб чиқариш жараёнининг барча босқичлари, яъни ишлаб чиқариш, таксимлаш, айирбошлаш ва истеъмол соҳасида ўз самарадорлигини исботлаб келмоқда. Шу билан бирга реал бозор иқтисодиёти ўзининг дастлабки шаклланиш босқичлариданоқ давлатнинг аралашувидан холи бўлмаган, яъни давлатчилик билан бирга ривожланган ва мустаҳкамланган.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизимини тадқиқ этишдан олдин иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш зарурати ва хусусиятларини ўрганиш лозим. Чунки қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизими умумиқтисодиётни тартибга солиш тамойиллари ва коидалари доирасида шаклланади.

Давлатнинг иқтисодиётдаги ўрни, роли ва вазифаларини тадқиқ этишда иқтисодий адабиётларда “давлатнинг иқтисодиётга аралашуви”, “иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш”, “иқтисодиётни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш”, “давлатнинг иқтисодий сиёсати” каби турли хил терминлар қўлланилади, ҳамда улар иқтисодий фанлар шаклланган пайтдан бошлаб кўпгина иқтисодчи олимларнинг диққат марказида бўлиб келган. Ҳозирги кунда ҳам жамиятнинг иқтисодий ҳаётида давлатнинг тутган ўрни, иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш масалалари мураккаб ҳамда мунозарали масалалардан бири бўлиб келмоқда.

Тадқиқотларга кўра, илмий доираларда давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви масаласида бир-бирига қарама-қарши бўлган икки хил ёндашув учрайди. Биринчи ёндашув бўйича иқтисодиёт қанчалик бозор характерига эга бўлиб борса, шунчалик давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви чекланиб, бозор механизмларининг амал қилиши кучайиб боради. Иқтисодиётда давлат секторининг салмоғи ҳам пасайиб бориши лозим.

Иккинчи ёндашув бозор муносабатлари шаклланишининг дастлабки босқичларида ҳам, юксак тараққий этган бозор механизмида ҳам иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солиш юкори аҳамиятга эга бўлиши керак, деган ғояга асосланади. Бу масалада муайян бир илмий хулосага келиш учун давлатнинг иқтисодий жараёнларни тартибга солиш борасида мавжуд ёндашув ва қарашларни чуқур таҳлил қилиш, уларнинг моҳияти, вужудга келиш шарт-шароитлари, асосий йўналишлари ва илгари сурилган ғояларни таҳлил этиш мақсадга мувофиқ (1-жадвал).

Айрим илмий манбаларда давлатнинг иқтисодийётдаги роли, ўрни ва функциялари ҳамда унинг иқтисодий жараёнларга фаол аралашуви ғоялари дастлаб XV-XVII асрларда меркантилизм мактаби вакиллари томонидан², баъзи манбаларда эса классик сиёсий иқтисод ва иқтисодий либерализм мактаби асосчиси А. Смит томонидан илгари сурилган деб кўрсатилади³.

Меркантилизмга бозор иқтисодийёти муносабатлари эндигина шакллана бошлаган даврнинг илк назарий концепцияси сифатида қарашади. XV-XVII асрларда, жамиятда капиталнинг дастлабки жамғарилиши юз бераётган даврда меркантилизм тарафдорлари давлат хазинасини тўлдириш мақсадида иқтисодийётни тартибга солиш заруратини асослаганлар ҳамда уни саноат ва савдони ривожлантиришнинг муҳим ҳаётий вазифалари билан боғлиқ ҳолда қарашган. Меркантилизм ғоялари “протекционизм” деб ном олган маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни ички бозорларда хорижий рақобатчилардан ҳимоя қилишга ва миллий экспортчиларни ташқи бозорларда давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган давлат сиёсатининг шаклланиши учун назарий асос бўлиб хизмат қилди. Уларнинг тарифсиз чоралар ва протекционистик бож тарифларини қўллаш орқали импорт товарларни чеклаш ҳамда экспортни субсидиялар ва солиқ имтиёзлари орқали қўллаб-қувватлаш ғояларидан XVII асрдан бошлаб то ҳозирги кунгача деярли кўпчилик мамлакатлар фойдаланиб келинди.

² Кушлин В.И. Государственное регулирование экономики. Учебник. -М.: Экономика, 2000, - с. 215; Видяпин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. -М.: Путь России, 2012. - с. 16.

³ Шодмонов Ш.Ш., Гофуров У.В. Иқтисодийёт назарияси. Дарслик. -Т.: Иқтисод-молия, 2010, -533 б.; Ходов Л.Г. Государственное регулирование национальной экономики. Учебник. -М.: Экономистъ, 2004. - с. 27.

Иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солиш борасидаги илмий ёндашувлар эволюцияси

Илмий йўналиш номи	Илмий йўналиш نامоёндалари	Уларнинг иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солишга муносабатлари
1	2	3
Меркантилизм	У. Стаффорд, Г. Скарүффи, Т. Мен, А. Серра ва А. Монкретъен (XV-XVII асрлар)	Давлат хазинасини тўлдириш учун иқтисодийётни тартибга солиш заруратини асослаганлар (пулли четга олиб чиқишни таъқиқлаш, валюта савдосида давлат монополиясини ўрнатил, чет эл савдогарларининг мамлакатда топган пулларини миллий товарлар харид этишга мажбурлаш, импортга бож тўловлари белгилаш ва экспортни рағбатлантириш, мануфактура саноатини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш)
Физиократлар мактаби	Ф. Кенэ ва унинг издошлари (XVIII аср)	Иқтисодийётни давлат томонидан тартибга солишга бутунлай қарши. Бойлик халқларга фақат табиат томонидан инъом этилади, иқтисодийётга давлатнинг ҳар қандай аралашуви маъносиз ва фойдалан холи – далалардан қанча миқдордаги хосилни йиғиб олиш мумкин бўлса, барибир шунча миқдорда йиғиб олинмади
Иқтисодий либерализм	А. Смит ва Д. Рикардо (XVIII асрнинг охирилари)	Бозорни тартибга солишга давлат аралашмаслиги лозим. Давлатнинг вазифаси: тинчликни сақлаш, меъёрида солиқлар белгилаш, адолатли суд қилишни таъминлашдир. Бозорни тартибга солувчи асосий куч – бу “кўринмас қўл”, талаб, тақлиф ва рақобат. Бозор ўзини-ўзи бошқаради
Неоклассик иқтисодий назария	Алфред Маршалл (XIX асрнинг ўрталари)	Бозор тизими иқтисодийётда ресурсларни оптимал тақсимлаш орқали улардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга имкон яратеди, бозорда баъзан вужудга келадиган номутаносибликлар эса бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмлари, яъни талаб, тақлиф ва нарх орқали хал этилади
“Неолиберализм” оқими	А. Пигу, В. Ойкен (XX асрнинг бошлари)	Бозор ҳўжалигининг устуңлиги “тўла рақобат” ҳукм сурган шароитда мумкин. Аммо бозорнинг ижобий хусусиятлари билан бирга камчиликлари ҳам мавжуд. Хусусан, эркин рақобат монополия ва олигополия элементларини вужудга келтиради. Монополияни чеклаш ва эркин рақобатни муҳофаза қилишдан иборат бўлиши лозим

1	2	3
Кейнсчилар (сўл, неокейнсчилик, посткейнсчилик ва янги кейнсчилик)	Ж.М. Кейнс, Д. Робинсон, Р. Харрод, А. Лаффер ва Ж. Гилдер (XX аср)	Ҳам бозор механизмнинг ижобий хусусиятларини ўзла муҳасамалаштирган ва бозор иқтисодиёти унсурларини ўз ичига олган, ҳам иқтисодийни давлат йўли билан тартибга солиш элементларини ўз ичига олган “аралаш иқтисодиёт” тизими тарафдори (антициклик ва иқтисодий ўсиш назариялари)
Монетаризм назарияси	М. Фредмен (XX асрнинг 70-80 йиллари)	Бозор иқтисодиёти ўз-ўзини тартибга солувчи барқарор тизим ва у иқтисодий эркинлик ҳамда самардорликни таъминлайди. Асосий эътибор ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пул массасининг тез ўсиши натижасида юзага келадиган инфляцияга қарши курашга қаратилмоғи лозим
Социализм назарияси	К. Маркс, Ф. Энгельс, В.И. Ленин (XIX аср охири ва XX аср бошлари)	“Иқтисодийetni ётпасига давлат томонидан режалаштириш ва тартибга солиш” концепцияси. Такрор ишлаб чиқариш жараёнини қатъий давлат назорати остига олиш, мулкни миллийлаштириш, ишлаб чиқаришни режалаштириш, ресурсларни марказлашган тақсимлаш, корхоналар фойдасини давлатга ўзлаштириш ва зарарини бюджетдан дотациялаш
Социология мактаби (“давлат дирижиزمи”)	Ф. Перру ва бошқ. (XX асрнинг 40-70 йиллари)	Бозорда монополистик фирмалар ўз манфаатларига мос келувчи стратегияни амалга оширадилар, қолганлар эса ўз манфаатларига зид бўлса-да, уларга мослашишга мажбур бўладилар. Фақат давлатнинг фаол аралашуви билангина бозор механизмнинг қамчиликлари ва салбий таъсирларини бартараф қилиш мумкин
Иқтисодчиларнинг янги консенсуси	Ҳозирги замон иқтисодчилари (XXI асрни бошлари)	Молиявий-иқтисодий инқироз туфайли турғунлик ва иқтисодий пасайиш даврида банк-молия тизимини мустаҳкамлаш, реал сектор корхоналарида таркибий ўзгаришлар ва модернизациялаш жараёнларини молиявий қўллаб-қувватлаш, иқтисодийнинг барқарор ва мувозанатлаш-ган ривожланиши, бандлик ва инфляция масалаларини тартибга солиш, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш ва даромадларни адолатли қайта тақсимлаш каби чора-тадбирларни амалга оширишда давлатнинг молиявий қўмағига теяниш муҳимлиги таъ олинмоқда

Манба: илмий адабиётлар асосида муаллиф ишланмаси.

XVIII асрда Францияда вужудга келган физиократлар мактаби ва унинг асосчиси ҳисобланадиган Ф. Кенэ иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга бутунлай қарши фикр билдирган. Физиократларнинг фикрича, “бойликнинг ягона манбаи – табиатдир ва шу туфайли миллат фаровонлигининг асосини қишлоқ хўжалигида яратилган маҳсулот таъминлайди. Агар бойлик халқларга фақат табиат томонидан инъом этилар экан, иқтисодиётга давлатнинг ҳар қандай аралашуви маъносиз ва фойдадан холидир – далалардан қанча миқдордаги ҳосилни йиғиб олиш мумкин бўлса, давлат қандай қонунларни қабул қилмасин, барибир шунча миқдорда йиғиб олинади⁴”.

XVIII асрнинг охирларига келиб давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувиға қарши бўлган иқтисодий либерализм оқими вужудга келди. Классик сиёсий иқтисод деб ном олган иқтисодий либерализм асосчилари А. Смит ва Д. Рикардолар меркантилистларға қарши ўларок иқтисодиётни ташқаридан ҳеч қандай давлат аралашувсиз, ўз-ўзидан мувозанатга келувчи тизим сифатида баҳолаб, давлатнинг бозор қонуниятларига ҳар қандай аралашуви тадбиркорлик ташаббуси ва рақобатни бўғиб қўяди деган ғояни илгари сурдилар. Уларнинг фикрича, тадбиркорларнинг ўз хусусий манфаатларини қондириш йўлидаги интилишлари иқтисодий ривожланишни ҳаракатлантирувчи бош куч ҳисобланади ва охиروقибатда улар ўзларининг фаровонлигини юксалтириш йўлида жамият фаровонлигини ҳам юксалтиришга ҳисса қўшадилар⁵.

А. Смит ўзининг 1776 йилда эълон қилинган “Халқлар бойлигининг табиати ва сабабларини тадқиқ қилиш ҳақида”ги асарида бозор иқтисодиётини ягона режа ва марказга бўйсундириб бўлмаслигини, унинг худди табиат қонунларига ўхшаб иқтисодий қонунлар асосида ривожланишини таъкидлаб, бозорнинг ўз-ўзини мувозанатга келтириш механизмини “кўринмас қўл” тамойили деб атади ва давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги ролини кескин чегаралаб, уни “тунги қоровул”, яъни жамиятда тартиб-интизомни сақлаш, хусусий мулк дахлсизлиги ва рақобатни муҳофаза

⁴ Котов Р.М. Государственная поддержка сельского хозяйства на региональном уровне. Монография. – Кемерово: ИИО Кемеровского ГСХИ, 2012. – с. 27. www.agrobuy.ru/publications.

⁵ Видянин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Путь России, 2012. – с. 17.

қилиш каби вазифалар билан чеклашни таклиф қилади. А. Смитнинг асосий қондаси негизда қуйидагилар ётади:

1. Бозорни тартибга солишга давлат аралашмаслиги лозим. Унинг вазифаси: тинчликни сақлаш, меъёрида солиқлар белгилаш, адолатли суд қилишни таъминлашдир.

2. Бозорни тартибга солувчи асосий қуч – “қўринмас қўл”, яъни талаб, таклиф ва рақобат.

3. Бозор ўз-ўзини бошқаради. Буни бозор талаби ва товар таклифининг ўзаро боғлиқлиги таъминлайди⁶.

Неоклассик иқтисодий назария оқими асосчиси Альфред Маршаллнинг фикрича, бозор тизими иқтисодиётда ресурсларни оптимал тақсимлаш орқали улардан тўлиқ ва самарали фойдаланишга имкон яратади, бозорда баъзан вужудга келадиган номуаносибликлар эса бозорнинг ўз-ўзини тартибга солиш механизмлари, яъни талаб, таклиф ва нарх орқали ҳал этилади. Шу тариқа иқтисодиётда тўлиқ бандлик шароитида ишлаб чиқаришнинг оптимал даражасига эришилади. А. Маршалл худди А. Смит каби бозор иқтисодиётида динамик ҳаракат ва самарадорликни таъминловчи қучлар марказига шахсий манфаат, эркин бозор, хусусий тадбиркорлик ташаббуси, танлов эркинлиги ҳамда рақобатни қўяди. Давлатнинг бозорга аралашуви иқтисодиётга зарар келтиради ва шу туфайли уни чеклаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди⁷.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ҳолатининг кейинги босқичи Ж.М. Кейнс номи билан боғлиқ. Ж.М. Кейнс бозор иқтисодиётига оид классик дунёқарашларда туб бурилиш ясади. У ўзининг 1936 йилда эълон қилинган “Иш билан бандлик, фойз ва пулнинг умумий назарияси” номли асарига бозорнинг камчиликлардан холи эмаслигини унинг тўлиқ бандликни таъминлай олмаслиги ҳамда бойлик ва даромадларни адолатсиз тақсимлашида деб кўрсатади. Кейнснинг фикрича, бу муаммоларни “қўринмас қўл” деб номланган бозор механизми орқали ечиш мумкин эмас.

Бозорнинг ижобий томонларини баҳолаш билан бирга, Кейнс бозор механизмига ҳос салбий ҳусусиятларни ҳам эътироф этган:

Биринчидан, ижтимоий тақдор ишлаб чиқариш жараёни даврий характерга эга бўлиб, ички беқарорликка эга. Бунда, гурқираб ўсиш

⁶ Adam Smith. An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Published in USA by Oxford university press. 1993.

⁷ Альфред Маршалл. Принципы экономической науки. <http://institutiones.com/download/books/1229-principy-ekonomicheskoy-nauki.html>.

таназзулли пасайишлар билан алмашиб туради. Инкирозлар даврида ишсизлик муаммоси кучайиб кетиши мумкин.

Иккинчидан, режалаштириладиган инвестициялар билан жамгариш ўртасидаги номуносивлик ишбилармонлик фаоллигига салбий таъсир кўрсатиб, даврий инфляция ва ишсизликда ўз ифодасини топади. Кўпчилик бозорларнинг монополлашуви нархлар ва иш ҳақининг мувозанат асосида шаклланишига олиб келмайди.

Учинчидан, барча неъмат ва хизматлар ҳам бозор томонидан етарлича қадрланавермайди. Бунга, биринчи навбатда, миллий ва иқтисодий хавфсизлик, тартибни сақлаш, бепул таълим олиш, илмий тадқиқотлар каби ижтимоий неъматларни киритиш мумкин.

Тўртинчидан, бозор атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва планетар хавфсизлик каби таъсирларга самарасиз ҳисобланади.

Бешинчидан, соф бозор муносабатлари шароитида даромадларнинг нотекис тақсимланиши аҳоли табақаланишини кучайтириб, ижтимоий адолатсизликка олиб келиши мумкин.

Кейнс ялпи талаб ва ялпи таклиф мувозанатини тиклаш, энг юқори бандликка эришиш тамойили асосида миллий иқтисодиётнинг барқарор фаолият юритишини таъминлаш мақсадида, талабга самарали таъсир ўтказиш орқали иқтисодий жараёнларни давлат томонидан тартибга солишни кучайтириш заруратини асослаб берди. Самарали талаб назариясига кўра, давлатнинг солиқ-бюджет, пул-кредит ва ижтимоий сиёсати аҳолининг истеъмол харажатларини ва иқтисодиёт реал секторларининг инвестицияларга бўлган талабини ошириш орқали кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш ҳамда иш ўринлари ва бандликнинг ошишига олиб келади.

Кейнсчилар томонидан таклиф этилган умумий концепция доирасида аралаш иқтисодиёт шароитида давлат иқтисодий сиёсатининг аниқ шакллари ва усуллари ишлаб чиқилган. Улар орасида амалиётда энг кўп тан олингани ва кенг тарқалгани иқтисодиётни антициклик (конъюнктурал) тартибга солиш ва иқтисодий ўсиш назарияларидир. Давлат антициклик сиёсатининг асоси инвестицияларга таъсир кўрсатиш деб баҳоланади. Унинг асосий дастаклари давлат бюджети, солиқ сиёсати ва фоиз нормаларини тартибга солишдан иборат. Иқтисодий пасайиш даврида қуйидаги йўллар билан инвестицияларни рағбатлантириш таклиф этилади: биринчидан, товар ва хизматлар харид этишга давлат харажатларини ошириш орқали ялпи талабни рағбатлантириш; иккинчидан, инвестицияларнинг мультипликатив таъсирини ошириш

мақсадида банк кредитлари фоизи нормасини паст даражада ушлаб туриш; учинчидан, ишлаб чиқариш ва истеъмол талабини ошириш мақсадида солиқ ставкаларини тартибга солиш орқали инвестиция жараёнларига давлат томонидан таъсир кўрсатиш⁸.

Аммо XX асрнинг 70-йилларидан бошлаб такрор ишлаб чиқариш шарт-шароитлари ёмонлашиб, Кейнснинг иқтисодий таназзулдан чиқиш ғоялари инфляцияни кучайтира бошлади. Бу инкироз таъсирида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш масалаларига янгича неоклассик ва неоконсерватив ёндашувлар вужудга кела бошлади. Шулардан бири америкалик иқтисодчилар А. Лаффер ва Ж. Гилдерлар томонидан илгари сурилган “таклиф иқтисодиёти” назариясидир.

Бу назарияга кўра асосий эътибор таклиф таҳлиliga қаратилади, яъни талабни таклиф юзага келтиради, деган ақидага амал қилинади. Иқтисодиётга давлат аралашувини кескин қисқартириш таклиф қилинади. Бозорнинг самарали фаолият юритиши ишлаб чиқариш омилларидан, айниқса тадбиркорлик қобилиятидан фойдаланиш даражасига боғлиқ деб қаралади. “Таклиф иқтисодиёти”нинг асосий тамойиллари қуйидагилардан иборат: давлат тасарруфидаги корхоналарни хусусийлаштириш; давлат бюджети дефицитини бартараф этиш мақсадида давлат харажатларини камайтириш; солиқ базасини кенгайтириш мақсадида солиқ ставкаларини пасайтириш.

Иқтисодий инкироз таъсирида 70-йилларда юзага келган неоклассик назариянинг яна бир оқими “монетаризм” деб аталади. Монетаризм назарияси асосчиси Чикаго мактаби етакчиси М. Фредмен ҳисобланади. Бу назарияга кўра, бозор иқтисодиёти ўз-ўзини тартибга солувчи барқарор тизим ва у иқтисодий эркинлик ҳамда самарадорликни таъминлайди. Асосий эътибор ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан пул массасининг тез ўсиши натижасида юзага келадиган инфляцияга қарши курашга қаратилади. Давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашувини қисқартириш тавсия қилинади.

II Жаҳон урушидан сўнг Францияда социология мактаби вужудга келди. Унинг вакиллари томонидан ишлаб чиқилган ва XX асрнинг 40-70 йилларида бу мамлакат иқтисодиётини давлат томонидан тартибга солиш амалиётида қўлланилган концепция

⁸ Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. www.socioline.ru/files/5/316/keyns.pdf.

(иктисодиётни индикатив режалаштириш) “давлат дирижизми” деб аталган назариянинг вужудга келишига асос яратди.

Бу мактаб олимларининг, биринчи навбатда унинг асосчиси Ф. Перрунинг тадқиқотларида неоклассик оқим тарафдорларининг ғоялари кескин танқид остига олинган. Ф. Перрунинг фикрича, замонавий бозор таркиби монополистик ва бошқа тузилмалар таъсирида ўзгарган. Монополистик фирмалар ўз манфаатларига мос келувчи стратегияни амалга оширадilar, қолганлар эса ўз манфаатларига зид бўлса-да, уларга мослашишга мажбур бўлади. Ф. Перру иктисодиётни асосий тартибга солувчи давлат бўлган умумиктисодий мувозанат концепциясини илгари суради. Унинг фикрича, фақат давлатнинг фаол аралашуви билангина бозор механизмининг камчиликларини бартараф этиш мумкин⁹.

Мамлакатимиз Биринчи Президенти И.А. Каримов Ўзбекистон мустақиллигининг тамал тошлари қўйилаётган 90-йилларнинг бошларидаёқ бозор иктисодиётининг ижобий жиҳатларига юксак баҳо бериш билан бирга, унинг салбий томонларига ҳам эътибор қаратган эди: “Бозор иктисодиётининг фақат ижобий томонинигина эмас, балки унинг салбий томонини ҳам кўра билиш керак. Бозорга, айниқса унинг шаклланиш босқичида узоқ ва чуқур иктисодий инқирозлар, ишсизликнинг ўсиши, пулнинг кадрсизланиши, кўпгина корхоналарнинг синиши ва ишбилармонларнинг хонавайрон бўлиши, аҳолининг моддий таъминот жиҳатидан кескин табақалашуви, ҳуқуққа зид хатти-ҳаракатлар ва жиноятларнинг ўсиши хосдир. Бозорнинг бу иллатларини билиш, уларга тайёр туриш, уларни бартараф этиш юзасидан тўғри ечимлар топа билиш керак¹⁰”.

Бозор механизмининг камчиликлари ва салбий таъсирларини давлат аралашуви орқали тартибга солиш фикрига замонамиз иктисодчиларидан П.А. Самуэлсон ва В.Д. Нордхауслар ҳам қўшилишади. Уларнинг фикрича, бозорни тартибга солишдаги давлатнинг иктисодий функциялари асосан учта вазифага бориб тақалади: 1) атроф-муҳитни муҳофаза қилиш орқали ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш; 2) солиқлар воситасида даромадларни қайта тақсимлаш орқали ижтимоий адолатни

⁹ Кушлин В.И. Государственное регулирование экономики: учебник. -М.: Экономика, 2000. - с. 228.

¹⁰ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т 1. -Т.: Ўзбекистон, 1996. - 63 б.

таъминлаш; 3) монетар тартибга солиш орқали макроиктисодий ўсиш ва барқарорликни таъминлаш ҳамда ишсизликни камайитириш¹¹.

К.Р. Макконнел ва С.Л. Брюлар иқтисодий тартибга солишда давлатнинг роли муҳимлигини таъкидлашгани ҳолда, унинг иқтисодий функциялари кўплиги ва хилма-хиллигидан барчасини санаб ўтиш мумкин эмаслигига эътибор қаратишган. Шунга қарамай, давлатнинг энг асосий иқтисодий функциялари сифатида куйидагиларни эътироф этишган: 1) бозор механизмининг самарали фаолият кўрсатишига ёрдам берувчи меъёрий-ҳуқуқий асосларни яратиш; 2) монополистик фаолиятни чеклаш ва рақобатни муҳофаза қилиш; 3) даромадлар ва бойликни қайта тақсимлаш; 4) миллий маҳсулот таркибини ўзгартириш мақсадида ресурслар тақсимотига тузатишлар киритиш; 5) иқтисодий конъюнктура тебранишлари орқали юзага келадиган ишсизлик ва инфляцияни назорат этиш ҳамда иқтисодий ўсишни рағбатлантириш мақсадида иқтисодий тартибга солишни барқарорлаштириш¹².

С. Фишер, Р. Дорнбуш ва Р. Шмалензилар ҳам бозор иқтисодиётига давлатнинг фаол аралашуви зарурлигини таъкидлашгани ҳолда, юқорида келтирилган функцияларга қўшимча равишда жамиятни хусусий сектор томонидан ишлаб чиқарилмайдиган ижтимоий неъматлар билан таъминлаш, атроф-муҳит ифлосланиши билан боғлиқ ташқи самараларни бартараф этиш ҳамда бозорга оид ахборотлар етишмаслиги каби муаммоларни ҳал этиш функцияларига ҳам эътибор қаратишган¹³.

Кейинги пайтларда замонавий бозор иқтисодиётида давлатнинг роли ва ўрнига баҳо беришда иқтисодчиларнинг янги консенсуси шаклланмоқда. Айниқса, 2008 йилда бошланиб, кўлами дунёнинг кўпгина давлатларини қамраб олган жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози туфайли турғунлик ва иқтисодий пасайиш даврларида банк-молия тизимини мустаҳкамлаш, реал сектор корхоналарида таркибий ўзгаришлар ва модернизациялаш жараёнларини молиявий қўллаб-қувватлаш, иқтисодиётнинг барқарор ривожлантириш, бандлик ва инфляция масалаларини тартибга солиш каби чора-тадбирларини амалга оширишда давлатнинг иштироки муҳимлиги тан олинмоқда.

¹¹ Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. McGRAW-HILL, Inc. Sigapore, 1992. P. 41.

¹² Кемпбелл Р. Макконнелл, Стенли Л. Брю. Экономикс. – М.: Республика, 1992. – с. 94.

¹³ Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело ЛТД, 1995. – с. 57-68.

Хусусан, Европа Итифоки, АҚШ ва Россия Федерацияси каби бир қатор мамлакатлар молиявий-иқтисодий инқироз йилларида иқтисодиёт ривожининг локомотиви бўлган банклар, реал сектор корхоналарини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлашга йирик маблағларни сарфлашга мажбур бўлди ва бу ўз ижобий самараларини кўрсатди. Шунингдек, "...мамлакатимизнинг узок ва давомли манфаатлари такозо этган ҳолатларда ва кескин вазиятлардан чиқиш, улар туғдирадиган муаммоларни ҳал этиш зарур бўлганда иқтисодиётда давлат томонидан бошқарув усуллари қўлланди ва бундай ёндашув охир-оқибатда ўзини тўла оқлади"¹⁴.

Юқориди келтирилган фикрларни умумлаштирган ҳолда, биз иқтисодчи олим У. Гофуровнинг қуйидаги фикрига қўшиламыз "Бугунги кунда давлат томонидан иқтисодиётни тартибга солишнинг зарурлиги деярли барча иқтисодчи олимлар ва мутахассислар томонидан эътироф этилмоқда. Таъкидлаш лозимки, бундай эътироф узок йиллар давомида мазкур муаммога нисбатан турли илмий мактаб ва йўналишлар ҳамда амалиётчиларнинг ўзаро кескин ва зиддиятли қарашлари, ёндашувларининг тадрижий кураши асосида шаклланди"¹⁵.

Бизнингча, иқтисодиётда давлатнинг роли хусусида кўнлаб назарий қарашларнинг вужудга келишига, энг аввало, иқтисодий ҳаётда рўй бераётган воқеа ва ҳодисалар тўғрисида бир бутун концептуал тасавурларнинг мавжуд эмаслиги, иқтисодий жараёнларни илмий умумлаштириш жараёнида эмперик ёндашувларнинг устунлиги сабаб бўлмоқда. Шу билан бирга кўпчилик миллий ва хорижий иқтисодчи олимлар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш заруратини инкор этаётгани йўқ. Асосий илмий мунозаралар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг қўлами, соҳалари, шакллари, усуллари ва механизмлари хусусида бормоқда.

Ҳозирги шароитда иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибга солиб турилиши такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас қисмига айланиб бормоқда. Дунё миқёсида кўп мамлакатларни

¹⁴ Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инқирози. Ўзбекистон шароитида уни баргараф этишнинг йўллари ва чоралари. -Т.: Ўзбекистон, 2009, – 6 б.

¹⁵ Гафуров У.В. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. 08.00.08 – Тадбиркорлик ва кичик бизнес иқтисодиёти. 08.00.01 – Иқтисодиёт назарияси (иқтисодиёт фанлари) ихтисосликлари бўйича докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент-2017. – 14 б.

камраб олаётган молиявий инқироз туфайли юзага келаётган турғунлик ва рецессия, инфляция ва ишсизликнинг ўсиши шароитида иқтисодиётнинг барқарор ривожланишини таъминловчи ҳамда аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишга қодир кучли давлат сиёсатига эҳтиёж сезилмоқда. Хусусан, мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг “Ўзбек модели”даги беш тамойилнинг бирида давлатнинг бош ислохотчи эканлиги, ислохотлар жараёнида ташаббускор бўлиши, иқтисодиёт, ижтимоий соҳа ва ижтимоий-сиёсий ҳаётда туб ўзгаришлар сиёсатини ишлаб чиқиши ва босқичма-босқич амалга ошириши белгилаб берилган¹⁶.

“Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш” тушунчаси фанга дастлаб классик иқтисодчи олимлар (А. Смит, Ж. Милль, Ж.М. Кейнс ва бошқ.) томонидан киритилган бўлсада, унинг моҳияти тубдан ўзгариб, кенг маъно касб этиб бормоқда. Л.Г. Ходов уни қуйидагича изоҳлайди: “Бозор шароитида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш ваколатли давлат органлари томонидан мавжуд ижтимоий-иқтисодий тизимнинг барқарор ривожланишини таъминлаш учун амалга ошириладиган меъёрий-ҳуқуқий, амалий ва назорат характеридаги чора-тадбирлар тизимини ифодалайди¹⁷”.

А.Н. Петров уни иқтисодиёт ривожланишининг стратегик мақсадларига эришиш учун жамият манфаатлари билан аҳоли алоҳида қатламларининг манфаатлари уйғунлигини таъминлаш тушунчаси билан кенгайтиради¹⁸.

В.М. Соколинскийнинг фикрича, “бозор шароитида иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш мамлакатдаги ижтимоий-иқтисодий тизимнинг барқарорлигини таъминлаш ва юз бераётган ўзгаришларга мослаштириш мақсадида ваколатли давлат органлари томонидан амалга ошириладиган қонунчилик, ижро ва назорат характеридаги чора-тадбирлар йиғиндисидан иборат¹⁹”. Худди шунга яқин таъриф Н.А. Платонова, В.А. Шумаев, И.В. Бушуев ва бошқа олимлар томонидан ҳам илгари сурилган²⁰.

¹⁶ Қаримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ. -Т.: Ўзбекистон, 1995. – с. 10.

¹⁷ Ходов Л.Г. Основы государственной экономической политики: учебник. –М.: Экономика, 2004. – с. 35.

¹⁸ Петров А.Н. Государственное регулирование экономики: учебное пособие. –Санкт-Петербург: Знание. 1999. – с. 28.

¹⁹ Соколинский В.М. Государство и экономика: учебное пособие. –М.: Колос, 1996. – с 10.

²⁰ Платонова Н.А., Шумаев В.А., Бушуев И.В. и др. Государственное регулирование национальной экономики. Учебное пособие. –М.: Альфа-М. Инфра-М, 2008. – с. 18-19.

В.И. Видяпин бошчилигидаги бир гуруҳ олимлар “иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасини давлат бошқаруви органларининг макроиктисодий мувозанатга эришиш ва иктисодиётнинг бир маромда фаолият юритишини таъминлаш мақсадида жамиятдаги иктисодий жараёнларга бевосита ва билвосита таъсир ўтказиши деб таърифлашган²¹.

Юқорида келтирилган таърифларга қўшилган ҳолда, уларда давлатнинг иктисодиётни тартибга солишдаги меъёрий-ҳуқуқий, конунчилик, ижро ва назорат характеридаги функцияларига асосий эътибор қаратилиб, унинг ижтимоий, иктисодий ва институционал характеридаги вазифалари четда қолганини таъкидламоқчимиз. Фикримизча, қуйидаги таъриф “иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасининг моҳиятини кенгрок ва тўларок очиб беради: “Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш – давлатнинг миллий иктисодиётни барқарор суръатлар билан ривожланишини таъминлаш, жамият аъзоларининг турмуш сифати ва фаровонлигини юксалтириш, ижтимоий ва экологик вазифаларни ҳал этиш мақсадида амалга оширадиган маъмурий, меъёрий-ҳуқуқий, ижтимоий-иктисодий ва институционал характеридаги чора-тадбирлар мажмуасидан иборат”.

Кейинги йилларда иктисодиётга давлат аралашувини стратегик асосланган даражада қисқартириш орқали хусусий тадбиркорлик ва бизнесни устувор ривожлантиришни рағбатлантириш масалаларига катта эътибор қаратилмоқда. Мамлакатимиз Биринчи Президенти И.А. Каримовнинг фикрича, “...бозор муносабатларига ўтилган сари иктисодиётни бошқариш ва тартибга солишда давлатнинг роли жиддий ўзгаради. Давлат, унинг ҳокимият бошқарув тузилмалари тўғридан-тўғри хўжалик фаолиятига аралашайдан четда бўлиши керак, бозор механизмлари устувор, давлатда фақат иктисодий дастурлар ва рағбатлантириш вазифалари қолади²²”.

Мамлакатимиз Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг таъкидлашича, “иктисодиётда давлат иштирокини стратегик асосланган даражада қисқартириш, хусусий мулкни янада ривожлантириш ва уни ҳимоя қилишга доир комплекс масалаларни ҳал этиш – ҳуқуқат, давлат

²¹ Видяпин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. –М.: Путь России, 2012. – с. 15.

²² Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Ўзбекистон: миллий истиклол, иктисод. сиёсат, мафкура. Т 1. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 66-67 б.

бошқаруви органлари ва барча даражадаги ҳокимликлар учун энг муҳим устувор вазифа сифатида белгиланади²³.

Фикримизча, иқтисодиётга давлат аралашувини стратегик асосланган даражада қисқартириш деганда гап давлатнинг барча тартибга солиш функцияларини қисқартириш ҳақида эмас, балки хусусий мулкни ривожлантириш ва ҳимоя қилишга ҳалақит килаётган тўсиқларни ҳамда бизнес ривожига салбий таъсир кўрсатувчи механизмларни бартараф этиш ҳақида кетмоқда. Давлатнинг тартибга солишдаги роли биринчи навбатда иқтисодиёт ривожланишига кўмаклашиши, хусусий тадбиркорлик ва бизнес фаолияти учун қулай шарт-шароитлар яратиши мақсадга мувофиқ.

Шу ўринда мамлакатимиз иқтисодчи олимлари А. Ўлмасов ва А. Ваҳобовларнинг қуйидаги фикрлари ўринли деб ҳисоблаймиз: “Давлатнинг иқтисодиётга аралашуви меъёри шундан иборатки, давлатнинг фаолияти бозор механизмнинг ишлашига ҳалақит бермаслиги, аксинча, бунга шароит яратиб бериши керак, зарур бўлганда бу механизм ишини тўлдирибтуриши ҳам талаб қилинади. Давлат бозорнинг ўзи яратадиган тартибсизликларни олдини олиши, уни чеклаши ҳам керак²⁴”.

Бозор ва давлатнинг иқтисодиётни тартибга солишдаги вазифаларини аниқ чегаралаб қўйиш қийин вазифа. Бизнингча, бозор механизмлари устувор аҳамият касб этгани ҳолда, у ҳал этишга қодир бўлмаган соҳаларда давлатнинг иштироки муҳим.

Давлатнинг иқтисодий фаолиятга таъсир кўрсатиш объектлари ва йўналишлари хилма-хил бўлиб, уларсиз жамият тараққиётида барқарорликка эришиш мушкул (2-жадвал).

Давлат томонидан тартибга солиш иқтисодиётнинг барча тармоқлари ва улардаги иқтисодий муносабатларга у ёки бу даражада тааллуқли. Аммо у миллий манфаатлар устиворлигидан келиб чиқиб, мамлакат учун стратегик аҳамиятга эга бўлган тармоқларда кўпроқ намоён бўлади.

²³ Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга кураимиз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимга бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. www.press-service.uz.

²⁴ Ўлмасов А., Ваҳобов А. Иқтисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Иқтисод-молия, 2014. – 435-436 б.

Иқтисодий тн бозор механизмлари орқали ҳамда давлат томонидан тартибга солиш объектлари ва йўналишлари

Субъекти	Тартибга солиш объектлари ва йўналишлари
Бозор	<ul style="list-style-type: none"> - нарх, талаб ва таклиф нисбатларини тартибга солиш; - нарх механизми орқали ресурсларни самарали тақсимлаш. Бозор механизмлари асосида хўжалик юритиш субъектлари: - мулкчилик ва хўжалик юритиш шаклларини танлаш; - бошқарув усуллари, воситалари ва таркибини танлаш; - маҳсулот ишлаб чиқариш турлари ва ҳажмини танлаш; - маҳсулотни сотиш каналлари ва бизнес ҳамкорларни танлаш; - маҳсулотга нарх белгилаш; - мулк ва тадбиркорликдан олинадиган пировард даромадларни (фойдани) ўз хоҳишига кўра мустақил тасарруф этиш; - кадрлар сиёсатини юритиш; - ишлаб чиқариш технологияси ва кўламини танлаш; - киска ва узок муддатли ривожланиш стратегиясини ишлаб чиқиш, режалаштириш ва бошқалар
Давлат	<ul style="list-style-type: none"> - иқтисодий фаолиятнинг конунчилик, меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш ва уларга риоя этилишини назорат этиш; - барқарор иқтисодий ўсишни ва макроектисодий мувозанатни таъминлаш; - нархлар барқарорлигини таъминлаш ва инфляцияни жиловлаш; - бандликка кўмаклашиш ва ишсизликни камайтириш; - даромадларни қайта тақсимлаш орқали аҳолининг турмуш фаровонлигини ошириш ва ижтимоий химоялаш; - иқтисодийнинг давлат секторини бошқариш; - ижтимоий секторни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш; - мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш; - иқтисодий тн бюджет-солик, молия-кредит, инвестиция, божхона, валюта ва нарх механизмлари орқали тартибга солиш; - монополияни чеклаш, хусусий мулк ҳуқуқини кафолатлаш ва адолатли рақобатни муҳофаза қилиш; - ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш ва тўлов балансини мустаҳкамлаш; - ҳудудларни барқарор ривожлантириш, ижтимоий, ишлаб чиқариш ва бозор инфратузилмаларини ривожлантириш; - иқтисодий тн мулкрий, ҳудудий, тармоқ ва ишлаб чиқариш таркиби ҳамда ресурслар тақсимотиға тўзатишлар киритиш; - фан-техника таракқий тини қўллаб-қувватлаш; - ахборот ва кадрлар таъминотиға кўмаклашиш; - умуммиллий стратегик ресурслардан самарали ва оқилона фойдаланишни назорат қилиш ва бошқалар; - экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш

Манба: муаллиф ишланмаси

Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш субъекти борасида А.Н. Петровнинг қуйидаги фикрини ўринли деб биламиз: “Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш субъектлари – бу иктисодий (хўжалик) манфаатларни ташувчилар, ифодаловчилар ва амалга оширувчилардан иборат. Булар ҳуқуқий ва жисмоний шахслар ҳамда улар томонидан ташкил этилган гуруҳлардир (иттифок, бирлашмалар)²⁵”.

Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг турли жиҳатлари хусусида кўплаб илмий мунозаралар қилиш мумкин. Аммо биз илмий тадқиқотнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, бу муносабатларнинг қишлоқ хўжалигида амал қилишини тадқиқ қилишга ҳаракат қиламиз.

1.2. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг моҳияти, зарурати, хусусиятлари ва тамойиллари

Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим йўналишларидан бири қишлоқ хўжалиги ҳисобланади. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасини талқин этиш борасида илмий доираларда ягона ёндашув шаклланмаган. Илмий манбаларда “давлатнинг аграр сиёсати”, “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш”, “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан бошқариш” ва “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш” каби турли тушунчалар қўлланилмоқда. Фикримизча, бу тушунчаларнинг илмий талқини ва фарқли хусусиятларини англаб етмасдан давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашга йўналтирилган аграр сиёсатини назарий-методологик ва концептуал жиҳатдан англаб етиш мушкул.

Даставвал “давлатнинг аграр сиёсати” ва “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчаларининг илмий талқинига эътибор қаратмоқчимиз. А.З. Закировнинг таъкидлашича, “аграр сиёсат” ва “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчаларини бирхиллаштиришга қаратилган ёндашув мутлақо асосланмаган. Аграр сиёсат “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасига нисбатан кенг тушунча бўлиб, ўз ичига аграр сиёсатни амалга ошириш механизмлари бўлган

²⁵ Петров А.Н. Государственное регулирование экономики: учебное пособие. – Санкт-Петербург: Знание, 1999. – с. 30.

тармоқни ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг энг муҳим йўналишларини, лаёқатли институционал тузилмаларни, аграр бозорларда талаб ва таклиф нисбатларини тубдан ўзгартиришга қодир бўлган тартибга солишда давлатнинг бевосита ва билвосита таъсир кўрсатиш усулларини қамраб олади²⁶.

О.В. Попова “аграр сиёсат” тушунчасига миллий тараққиётнинг умумиллий концепциясига мос равишда аграр сектордаги хўжалик юритувчи субъектлар, жамият ва давлат манфаатлари консенсусини таъминлашга қаратилган ҳамда экологик ва озик-овқат хавфсизлиги талабларига жавоб берувчи давлатнинг аграр соҳадаги ижтимоий-иқтисодий муносабатларга қонунчилик билан ўрнатилган тизимли ва мақсадли таъсир ўтказиши деб таъриф беради²⁷.

Е.Е. Жоголева “аграр сиёсат”га чекланган ресурслар, бюджет ва вақтга эга бўлган давлатнинг мамлакат озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш, экологик мувозанатни сақлаш ва қишлоқдаги ижтимоий масалаларни ечишга қаратилган мақсадли фаолияти деб талкин этади²⁸.

Д.Н. Саидова, И.Б. Рустамова ва Ш.А. Турсуновлар аграр сиёсатни иқтисодий сиёсатнинг таркибий қисми сифатида қараб, уни қишлоқ хўжалиги ва унга боғлиқ хўжалик соҳалари, мамлакат озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш, тармоқда ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш, қишлоқларни обод этиш асосида қишлоқ аҳолисининг даромадлари ва турмуш даражасини юксалтириш вазифаларини амалга оширилиши билан боғлиқ ҳолда тавсифлашади²⁹.

РФнинг 2006 йилда қабул қилинган “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонунида давлатнинг аграр сиёсати

²⁶ Закиров А.З. Проблемы реформирования и государственного регулирования аграрного сектора Кыргызстана. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Бишкек-2009. – с. 34-35.

²⁷ Попова О.В. Теоретические основы и ключевые направления совершенствования аграрной политики: зарубежные модели и их развитие в России. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство. Орел – 2007. – с. 9.

²⁸ Жоголева Е.Е. Разработка приоритетов аграрной политики России. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством и его отраслями (сельское хозяйство). Москва – 1997. – с. 11-12.

²⁹ Саидова Д.Н., Рустамова И.Б., Турсунов Ш.А. Аграр сиёсат ва озик-овқат хавфсизлиги. Ўқув қўлланма. –Т.: “ЎЗР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси” нашриёти, 2016. – 8-9 б.

давлат ижтимоий-иқтисодий сиёсатининг кишлоқ хўжалиги ва кишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантиришга йўналтирилган таркибий қисми сифатида таъриф берилган бўлса³⁰, Европа Иттифоқининг 2014-2020 йиллар учун ягона аграр сиёсати асосан учта: иқтисодий (барқарор озик-овқат таъминоти, бозорларга кириш, нархлар ва даромадларни қўллаб-қувватлаш), экологик (табиий ресурсларни ва иқлим ўзгаришлари таъсирини самарали бошқариш) ва ҳудудий (кишлоқ ҳудудларининг демографик, иқтисодий ва ижтимоий жиҳатдан мувозанатлашган ривожланиши) масалалар ечимини ҳал этишга йўналтирилган³¹.

Биз “аграр сиёсат”га нисбатан берилган юқоридаги таърифларни инкор этмаган ҳолда, улар бир-бирини тўлдириб боради деган фикрдамиз. Аммо олдимизга айнан “кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш”ни илмий жиҳатдан тадқиқ этишни вазифа қилиб қўйганимиз боис, “аграр сиёсат”нинг мақсади, вазифалари, тамойиллари ва устувор йўналишларига чуқур тўхталишни лозим топмадик. Шу билан бир вақтда А. Закировнинг “аграр сиёсат” ва “кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчаларини бир маънода талқин қилишга қарши фикрларини қўллаб-қувватлаймиз.

Фикримизча, “аграр сиёсат” кенг тушунча бўлиб, “кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” аграр сиёсатни амалга оширишнинг шакл, усул, механизм ва воситаларини ифодалайди. Аввалига жамиятнинг яқин, ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган стратегик ривожланиш мақсадларидан келиб чиқиб, кишлоқ хўжалиги ва кишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш бўйича давлатнинг аграр сиёсати шакллантирилади, унинг мақсади, вазифалари, тамойиллари ва устувор йўналишлари аниқланади. Аграр сиёсатини амалга ошириш воситалари сифатида эса кишлоқ хўжалигини тартибга солишнинг давлат (маъмурий, меъёрий-ҳуқуқий, ташкилий-технологик, нарх, бюджет-солиқ, молия-кредит, мақсадли дастурлаш, индикатив режалаштириш, ижтимоий ва бошқа) ва бозор механизмлари (талаб, таклиф, нарх, рақобат ва бошқа) ишга солинади (1-расм).

³⁰ www.mcx.ru. Федеральный Закон РФ от 29.12.2006 г. № 264-ФЗ “О развитии сельского хозяйства”.

³¹ European Commission. DG Agriculture and Rural development. Overview of CAP Reform 2014-2020. № 5 / December 2013. www.ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm.

1-расм. Аграр сиёсат ва қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш механизмлари уйғунлиги

Манба: муаллиф ишланмаси.

Юқорида келтирилган фикрларга кўра, давлатнинг аграр сиёсатидан келиб чиқиб қишлоқ хўжалигини тартибга солиш, унинг таркибий қисми сифатида эса қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш механизмлари шаклланади ва улар ягона, бир бутун яхлит тизимни ташкил қилади.

Илмий тадқиқотнинг мақсади ва вазифаларидан келиб чиқиб, “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасининг илмий талқинига эътибор қаратмоқчимиз.

С.Ю. Петрова “кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасини давлат ҳокимияти ва бошқарувнинг турли даражасида тармоқни барқарор ва самарали ривожлантиришга йўналтирилган қонунчилик, маъмурий ва иқтисодий характердаги тадбирлар йиғиндиси сифатида ифодалайди³².

Р.Н. Крастелевнинг фикрича, бу тушунча иқтисодий тартибга солишнинг бир қисми сифатида қаралиб, ижтимоий-адолатли аграр муносабатларни шакллантириш, табиий бойликларни асраш ва озик-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлаш учун давлатнинг ер, ишлаб чиқариш ресурслари, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларига қонунчилик-ҳуқуқий ва ташкилий-иқтисодий тадбирлар тизими орқали таъсир кўрсатишини англатади³³.

Р.Р. Ҳақимов эса бу тушунчани кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг рақобатбардошлигини таъминлаш ва кишлоқ ҳудудларининг барқарор ривожлантириш мақсадида давлатнинг ишлаб чиқарувчилар фаолият юритадиган иқтисодий муҳит омилларига (параметрларига) тизимли таъсир кўрсатиши деб талкин қилади³⁴.

Уқорида келтирилган таърифларда кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг маъмурий, қонунчилик, ташкилий ва иқтисодий жиҳатларига урғу берилган бўлиб, унинг ижтимоий ва институционал жиҳатлари эътибордан четда қолганлигини таъкидлаш жоиз.

Айрим манбаларда аграр муносабатларга давлат таъсирини “давлат бошқаруви” тарзида ифодалаш ҳолатлари ҳам учрайди. Жумладан, П.Ф. Аскеров давлат ҳокимияти органларининг мамлакатни устувор равишда ўзининг ишлаб чиқариши ҳисобидан озик-овқат

³² Петрова С.Ю. Совершенствование системы государственного регулирования сельского хозяйства. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Княгинино – 2013. – с. 9.

³³ Крастелев Р.Н. Приоритетные направления государственного регулирования сельского хозяйства на современном этапе аграрной реформы. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами: АПК и сельское хозяйство). Волгоград – 2012. – с. 14.

³⁴ Ҳақимов Р.Р. Развитие государственной поддержки сельскохозяйственных организаций в регионе (на материалах Республики Башкортостан). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами. АПК и сельское хозяйство. Уфа-2015. – с. 20-26.

билан барқарор таъминлаш ҳамда шунга мос бошка вазифаларни ечиш мақсадида тармоқнинг самарали фаолият кўрсатишига йўналтирилган фаолиятини “аграр соҳани давлат томонидан бошқариш” деб таърифлайди³⁵.

Мамлакатимиз иқтисодчи олимларидан Ф. Назарованинг фикрича, “.. бозор иқтисодиёти шароитида аграр ишлаб чиқаришнинг самарадорлиги, фермер хўжалиklarининг иш юритиш қобилияти, қишлоқ жойлардаги ижтимоий соҳанинг нисбатан барқарорлиги хилма-хил усуллар ва воситаларга эга бўлган, кенг қўламли ва ҳар бир соҳага чуқур кириб бора оладиган давлат бошқаруви билан таъминланганликка боғлиқ³⁶”.

Худди шунга яқин талқинни А. Труба ва М. Клишиналарнинг илмий ишларида ҳам учратиш мумкин. Улар аграр ишлаб чиқаришни давлат томонидан самарали бошқаришнинг тамойил, шакл ва механизмларини ишлаб чиқиш озик-овқат хавфсизлиги ҳамда қишлоқ хуудларини барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишини таъминлайди деган фикрни илгари сурадилар³⁷.

Фикримизча, қишлоқ хўжалигидаги мулкчилик таркибида давлат секторининг улуши 1 % атрофида бўлган ва тармоқ устувор равишда бозор тамойиллари асосида ривожланаётган ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалигини “давлат томонидан бошқариш” тушунчаси давлатнинг бу борадаги функциялари моҳиятини мантиқан тўғри талқин этишга олиб келмайди. Бугунги “аграр сиёсатнинг асосини – давлатнинг қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини тўғридан-тўғри бошқаришидан воз кечиши ташкил этади³⁸”. Бозор шароитида давлатнинг аграр иқтисодиётга таъсир этишидаги асосий функциялари бевосита тармоқни бошқаришдан

³⁵ Аскеров П.Ф. Развитие системы управления агропромышленным комплексом. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Великий Новгород-2012. - с. 11.

³⁶ Назарова Ф. Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида Ўзбекистон аграр секторини ривожлантириш истикболлари. 08.00.03 – “Макроиқтисодиёт” ихтисослиги бўйича иқтисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши автореферати. - Тошкент-2001, – 23 б.

³⁷ Труба А., Клишина М. Государственное управление аграрным сектором требует совершенствования. АПК: экономика, управление. 02/2014. – с. 30.

³⁸ Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Ўзбекистон: миллий истиклод, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т 1. –Т.: Ўзбекистон, 1996. –339 б.

эмас, балки тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашдан иборат бўлиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

Юқорида келтирилган фикрларни умумлаштирган ҳолда, назаримизда куйидаги таъриф “қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш” тушунчасининг моҳиятини мантиқан тўғри ва тўлароқ очиб беради: “Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш – давлатнинг аграр сектор ва қишлоқ ҳудудларини барқарор суръатлар билан ривожлантириш, мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги ва экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш, қишлоқ аҳолисининг бандлиги, турмуш сифати ва фаровонлигини юксалтириш ҳамда ижтимоий-экологик вазиятни яхшилаш мақсадида амалга оширадиган маъмурий-ташқилий, меъёрий-ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий-экологик ва институционал характердаги чора-тадбирлар тизимидан иборат”.

“Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш” тушунчасининг илмий моҳиятига тўхталсақ, уни қишлоқ хўжалигининг ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмалари ҳамда институционал муҳитини шакллантиришга ёки қўллаб-қувватлашга йўналтирилган иқтисодий тартибга солиш чораларининг ўзаро боғланган тизими³⁹, давлат томонидан аграр ишлаб чиқариш ва қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантиришга ҳамда озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга йўналтирилган ижтимоий-иқтисодий, қонунчилик-ҳуқуқий ва ташқилий чоралар мажмуи⁴⁰ сифатида талқин этиш ҳолатлари учрайди.

Биз бу борада Р.А. Ромашкиннинг “... қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш тармокни тартибга солишнинг муҳим таркибий қисмларидан бири бўлиб, у аграр сектор ривожланишига давлат томонидан аниқ мақсадларни қўзлаб иқтисодий таъсир ўтказишнинг турли шакллари ва дастаклари йиғиндисини ифодалайди⁴¹”, деган фикрига қўшиламиз.

³⁹ Ромашкин Р.А. Поддержка сельского хозяйства в условиях присоединения России к Всемирной Торговой Организации. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Москва-2003. – с. 12.

⁴⁰ Муродов Ч., Саатова Х.Я., Ильина Д.Н. Государственная поддержка аграрного сектора: зарубежный опыт и предложения для Узбекистана. Аналитический обзор. Институт прогнозирования и макроэкономических исследований, 2013. – с. 4.

⁴¹ Котов Р.М., Литвинцева Г.П. Государственная поддержка сельского хозяйства на региональном уровне: монография – Кемерово: ИЮ Кемеровского ГСХИ, 2012.–с. 8.

Албатга, кишлок хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг маъмурий-ҳуқуқий (тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ва мулкый ҳуқуқларининг кафолатлари), ижтимоий (бандлик, фермер ва дехқонлар даромадлари ва кишлок ҳудудларини барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш), институционал (аграр тармоқ ривожланишини қўллаб-қувватловчи давлат органлари ва нодавлат муассасалар) ва экологик (атроф-муҳит муҳофазаси ва ресурслардан оқилона фойдаланиш) жиҳатлари ҳам мавжуд. Аммо аграр секторни ривожлантиришнинг ҳозирги босқичида республикамиз учун қўллаб-қувватлашнинг айнан иқтисодий механизмлари таъсирчанлиги ва натижавийлигининг юқорилиги билан устувор аҳамият касб этади.

Аграр секторни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмлари ва дастаклари сифатида кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига ва кишлок ҳудудларига давлат бюджетидан мақсадли дастурлар доирасида ажратиладиган субсидиялар, марказлашган давлат инвестициялари, солиқ, кредит ва божхона имтиёзлари, кафолатланган минимал нархлар ҳамда бошқа молиявий кўмак турларини келтириш мумкин.

Республикамиз бозор иқтисодиётига ўта бошлаганидан бери тўпланган ички ва ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибалари кишлок хўжалигини давлатнинг фаол қўллаб-қувватлашисиз ривожлантириб бўлмаслигини кўрсатмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, "... бозор механизми аграр соҳада ҳамма масалаларни ҳал қила олмайди. Бошқача қилиб айтганда, иқтисодиётнинг аграр сектори бозор шароитида алоҳида ўрин тутати ва давлат томонидан қўллаб-қувватланмасдан туриб соҳалараро рақобатга бардош бера олмайди"⁴². Бугунги кунда кишлок хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш зарурати кўпчилик ривожланган мамлакатлар томонидан тан олинган. Буни АҚШ, ЕИ, Япония, Жанубий Корея каби ривожланган мамлакатларнинг аграр секторни бюджет орқали молиявий қўллаб-қувватлашга йирик маблағлар ажратаётганлиги ҳам тасдиқлайди.

Бизнингча, бу заруратни даставвал тармоқ ривожига таъсир кўрсатувчи ташки (экзоген) ва ички (эндоген) омиллар билан боғлиқ ҳолда қарамоқ мақсадга мувофиқ (2-расм).

⁴² Хусанов Р.Х., Қосимов М. Дехқон хўжалигини юриштининг илмий ва амалий асослари. - Т.: Чўлпон. 2000, -74 б.

**ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИР
ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР**

2-расм. Қишлоқ хўжалигининг ривожланишига таъсир этувчи ташки ва ички омиллар таснифи

Манба: муаллиф ишланмаси.

Қишлоқ хўжалигининг барқарор суръатлар билан ривожланишига ташқи (экзоген) омиллар, яъни мамлакатдаги умумий макроиктисодий вазият, нархлар барқарорлиги ва инфляция даражаси, молия-кредит, бюджет-солиқ, инвестиция дастаклари ва мақсадли давлат дастурлари, аграр секторни давлат томонидан субсидиялар, солиқ ва кредит имтиёзлари орқали қўллаб-қувватлаш даражаси, қишлоқ хўжалигини моддий-техника ресурслари билан таъминловчи, хизмат кўрсатувчи ва қайта ишлаш саноатининг ривожланиши ҳамда монополлашув даражаси, озиқ-овқат бозорлари конъюнктураси каби бир катор омиллар таъсир кўрсатади.

Аммо аграр тармоқ ривожланишига ички (эндоген) омиллар таъсири бирламчи аҳамиятга эга деб ҳисоблаймиз.

Қишлоқ хўжалиги мураккаб биотехнологик ва ижтимоий-иктисодий тизим сифатида тавсифланиб, унда ташкилий, иктисодий, техник-технологик, ижтимоий ва экологик характердаги омиллар билан бирга ер, сув, жонли организмлар, ёруғлик, иссиқлик, ҳаво, табиий иқлим ва географик жойлашув каби табиий омиллар ҳам иштирок этади. Ишлаб чиқариш – хўжалик фаолиятига таъсир этувчи омилларнинг серкирралиги қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг самарали фаолият юритиш имкониятларини чеклайди. Хусусан, табиий омилларнинг бир қисмини (об-ҳаво, табиий-иқлим шароитлари, сув таъминоти ва ҳ.к.) бошқариш қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг имкониятлар доирасидан ташқарида бўлиб, уларни олдиндан режалаштириб бўлмайди. Аммо бу омилларнинг қулай ёки ноқулай келиши хўжаликларнинг молиявий натижаларига кучли таъсир кўрсатади ва ишлаб чиқаришнинг рискларга ўта мойиллигини юзага келтиради.

Фермер ва деҳқонлар манфаати томонидан ёндашсак, йил давомида маҳсулот етиштириш учун сарфланган харажатлар табиий офатлар (сел, жала, дўл, сув тошқини, курғоқчилик, кескин совук тушиши, турли касалликлар ва зараркунандалар) туфайли бекорга созурилиши мумкин. Бундай пайтларда уларнинг кўрган зарарини қисман бўлса-да қопламаслик келгуси йил ҳосилига ҳам хавф туғдиради. Об-ҳавонинг ноқулай келиши нафақат қишлоқ хўжалиги тармоғида, балки бутун мамлакат миқёсида ҳам озиқ-овқат таъминоти ва хавфсизлигига таҳдид солиши мумкин.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари биологик жараёнлар билан боғлиқлиги туфайли тез бузилувчан бўлади. Уларни узок муддатда сақлаш ёки олис масофаларга ташиш имкониятлари анча

чекланган. Қишлоқ хўжалигидан фарқли равишда саноат, савдо ёки хизмат кўрсатиш корхоналари ўз маҳсулотларига нарх белгилашда анча қулай мавқега эга. Чунки уларни бозор нархи қониктирмаса, токи бозорда қулай вазият вужудга келгунга қадар товарларини сотмай сақлаб туриш мумкин. Қишлоқ хўжалиги корхоналари эса сабзавот, мева ёки сут каби тез бузилувчан маҳсулотларни бозорда қулай вазият келиши кутиб, узоқ вақт ушлаб тура олмайди. Бу хил маҳсулотлар маълум муддат ўтгандан сўнг ўзининг истеъмол кийматини йўқотиши сабабли фермерлар бозорда ташкил топган нархлар даражаси билан қаноатланишга мажбур бўладилар.

Илмий адабиётларда қишлоқ хўжалиги мукамал (соф) рақобатли бозор моделига энг мос келувчи тармоқлардан бири сифатида қаралади⁴³. Мукамал рақобатли бозорларда бир-биридан мустақил ва бозор нархларига таъсир кўрсатиш имкониятига эга бўлмаган кўп сонли ишлаб чиқарувчи (сотувчи)лар фаолият олиб боради. Бу турдаги бозорларга кириб келиш ва чиқиб кетишда тўсиқлар мавжуд эмас. Ишлаб чиқарувчи (сотувчи)лар мукамал рақобатчилар сифатида ўзаро келишиб нарх белгилаш имконига эга эмас ва бозор конъюнктураси асосида шаклланган нархлар даражаси билан қаноатланишга мажбур.

Аграр тармоққа моддий-техника ресурслари етказиб берувчи, турли хизматлар кўрсатувчи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг харидорлари бўлган қайта ишлаш корхоналари, шунингдек, маҳсулотларни фермер ва деҳқонлардан улгуржи нархларда сотиб олувчи тайёрлов корхоналари эса худудларда камчиликни ташкил этиб, кўпинча монопол мавқега эгаллиги билан тавсифланади. Натижада, бир томондан, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари моддий-техника ресурслари ва хизматлар учун қиммат нархларда ҳақ тўлашга мажбур бўлса, иккинчи томондан улар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш корхоналари ва улгуржи тайёрлов ташкилотларига арзон нархларда топширишга мажбур бўлади. Оқибатда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари билан тармоқда ишлатиладиган моддий-техника ресурслари ва хизматлар нархлари ўртасида йирик диспаратет вужудга келади. Мамлакатимиз Президенти Ш.М. Мирзиёев таъкидлаб ўтганларидек, мамлакатимизда “охирги 10 йил мобайнида минерал ўғитлар, ёқилғи-

⁴³ Bradley R. Schiller. The Economy today. - 5 th ed. The McGraw-Hill Companies, Inc. New York, 1991. P. 703-704.

мойлаш материаллари ва уруғлик нархининг ўсиши билан пахта хомашёси ва ғаллани харид қилиш нархлари ўсиши ўртасида кескин фарқ борлиги кузатилмоқда⁴⁴”.

Ўқорида келтириб ўтилган ҳолатлар қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари даромадларини ва фаолиятининг иқтисодий самарадорлигини пасайтиради ёки умуман зарарли қилиб қўяди. Бундай вазиятда давлат нархлар диспаритетини бартараф этиш ҳамда моддий-техника ресурслари таъминоти, хизмат кўрсатиш ва қайта ишлаш корхоналарининг монопол мавқеини чеклаш чораларини кўришга мажбур бўлади.

К.Р. Макконнел, С.Л. Брю ва С.М. Флинлар қишлоқ хўжалигига хос бўлган қуйидаги муаммоларга эътиборларини қаратганлар:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ноэластиклиги;
- нархлар ва ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгариб туриши натижасида даромадларнинг барқарор эмаслиги;
- фан-техника тараққиёти натижасида фермерлар маҳсулотларининг талабдан ортиқча ишлаб чиқарилиши;
- қишлоқ хўжалиги ресурсларининг имобиллик хусусияти.

Маълумки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг нархга нисбатан ўзгариши унчалик катта бўлмайди. Бошқача айтганда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талаб нархга нисбатан ноэластиклик хусусиятга эга. Маълумотларга кўра, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг нархга нисбатан эластиклик коэффициенти тахминан 0,20–0,25 га тенг, яъни маҳсулот сотиш ҳажмини 10 %га ошириш учун, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларини 40-50 %га пасайтиришга тўғри келади⁴⁵.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талаб даромадга нисбатан ҳам ноэластик ҳисобланади, яъни аҳоли реал даромадларининг ошиб боришига нисбатан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ошиши сезиларли даражада ортда қолади. Масалан, АҚШда 1929-1991 йиллар оралиғида аҳоли жон бошига реал даромадлар 175 %га ошгани ҳолда озиқ-овқат маҳсулотлари

⁴⁴ Мирзёев Ш.М. Танқидий таҳлил. қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.press-service.uz.

⁴⁵ Campbell R. McConnel, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Microeconomics: Principles, Problems and Policies. -19 th ed. - New York. The McGraw-Hill Companies, Inc., 2012. P. 392-395.

истеъмоли ҳажми 85 %га ошган⁴⁶, яъни 2,05 мартага фарқ қилган. Шунингдек, маҳсулот нархини пасайтириш орқали истеъмолчи реал даромадининг ошиши ҳисобига юзага келадиган “даромад самараси” ҳамда нисбатан қиммат товарларни арзон товарлар билан алмаштиришга мойиллик таъсирида юзага келадиган “алмаштириш самараси” ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нисбатан яхши самара бермайди. Чунки “даромад самараси”га кўра, истеъмолчининг реал даромади ошиши таъсирида асосан саноат характеридаги ноозик-овқат товарлари ва хизматларга талаб ошиб боради. Юқорида келтирилган фикрларни республикамиз мисолидаги қуйидаги маълумотлар ҳам тасдиқлайди (3-жадвал).

3-жадвал

Ўзбекистон Республикасида 1990-2015 йилларда аҳолининг жами истеъмол харажатлари таркибидаги ўзгаришлар (жамига нисб., %да)

Кўрсаткичлар	1990 й.	2000 й.	2010 й.	2015 й.	2015 й. 1990 й.га нисб., (+,-)
Жами истеъмол харажатлари	100,0	100,0	100,0	100,0	
шу жумладан					
озик-овқат маҳсулотлари	58,3	59,8	49,8	48,0	- 10,3
ноозик-овқат маҳсулотлари	31,5	26,8	33,7	32,2	+ 0,7
хизматлар	10,2	13,4	16,5	19,8	+ 9,6

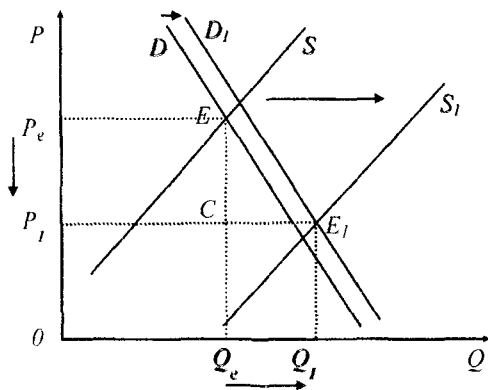
Манба: Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Статистик тўплам. –Т.: “Ўзбекистон”, 2011. –84 б.; Ходиев Б.Ю. ва бошқ. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг “Бош мақсадимиз – иқтисодийтимизда олиб бораётган ислохотларни ва таркибий ўзгаришларни кескин чуқурлаштириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка кенг йўл очиб беришдир” мавзусидаги маърузасини ўрганishi бўйича илмий-оммабоп рисола. – Т.: Маънавият, 2016. – 288 б.

Келтирилган жадвалга кўра, мамлакатимизда 1990-2015 йиллар оралигида аҳоли жами истеъмол харажатлари таркибида озиқ-овқат маҳсулотлари салмоғи 58,3 дан 48,0 %га тушгани (-10,3 %га қисқарган) ҳолда, ноозик-овқат товарлари салмоғи 31,5 дан 32,2 %га (+ 0,7 %га) ва хизматлар 10,2 дан 19,8 %га (+ 9,6 %га) ошган.

⁴⁶ Bradley R. Schiller. The Economy today. - 5 th ed. - New York. The McGraw-Hill Companies, Inc., 1991. P. 705.

“Алмаштириш самараси”га келсак, ҳар бир истеъмолчи учун озик-овқат маҳсулотларини истеъмол қилишнинг биологик меъёри бўлиб, истеъмол тўйинган шароитда сотиш ҳажмини кўпайтириш мақсадида нархларнинг арзонлаштирилиши қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг сезиларли даражада ошишига олиб келмайди. Чунки истеъмолчи танлови назариясидаги “чекли нафлиликни камайиш қонуни”га кўра, муайян вақт оралигида озик-овқат маҳсулотларига эҳтиёжнинг қондирилиши шароитида қўшимча озик-овқат бирлигини истеъмол қилишдан олинadиган чекли (қўшимча) нафлилик камайиб бориш тенденциясига эга бўлади.

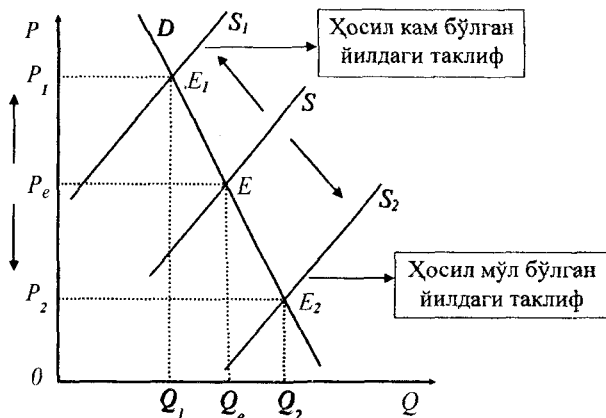
Ноэластиклик таъсирида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ўсиши чекланган шароитда, узоқ муддатли ораликда техник-технологик тараққиёт натижасида аграр секторда экинлар ҳосилдорлиги ва чорва моллари маҳсулдорлиги ортиб бориб, маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми (таклиф)нинг талабга нисбатан юқори даражада ўсишига олиб келади (3-расм).

3-расм. Узоқ муддатли даврда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талаб ва таклифнинг ўзгариши оқибатида даромадларнинг пасайиши

Юқорида келтирилган расмга кўра, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига узоқ муддатли талабнинг ошиши (D дан D_1 га) технологик тараққиёт самараси бўлган таклифнинг ошишидан (S дан S_1 га) оғда қолган. Бу ҳолат нархларнинг P_e дан P_1 га ва натижада даромадларнинг OP_eEQ_e дан $OP_1E_1Q_1$ га пасайишига олиб келади.

Аграр ишлаб чиқаришининг табиий-иқлим шарт-шароитларига боғлиқлиги тармоқда нархлар ва даромадларнинг барқарорлигига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин (4-расм).

4-расм. Об-ҳаво таъсирида таклиф ва нархларнинг ўзгариши

Масалан, об-ҳавонинг ноқулай келиши (қурғоқчилик, сел, жала ва бошқ.) ҳосилнинг камайиб кетишига (Q дан Q_1 га) ва натижада нархларнинг кўтарилиб кетишига (P_e дан P_1 га) сабаб бўлиши мумкин. Талаб ноэластик шароитда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмининг қисқаришига нисбатан нархларнинг ошиши кўпроқ нисбатда бўлишидан фермерларнинг даромади ошиши мумкин. Аммо бундай ҳолатда истеъмолчилар кам миқдордаги маҳсулотни ўта қиммат нархда харид қилишга мажбур бўлади. Бу ҳолат, бир томондан, истеъмол нархлари индексига таъсир кўрсатиб инфляцияни кучайтирса, иккинчи томондан миллий валюта харид қувватини пасайтириб, аҳоли турмуш даражасига таъсир кўрсатади.

Иккинчи бир йили қулай об-ҳаво шароитида ҳосилнинг мўл бўлиши бозорга талабдан ортиқча (Q_e дан Q_2 га) маҳсулотнинг киришига ва нархларнинг кескин пасайишига (P_e дан P_2 га) олиб келиши мумкин. Баъзан нархларнинг пасайиши маҳсулот таннархини коплашга ҳам имкон бермаслиги оқибатида деҳқон ва фермерлар катта зарар кўради. Бу эса қишлоқ хўжалигида нархлар ва даромадларнинг беқарорлигини юзага келтириб, ишлаб чиқариш самарадорлигининг пасайишига олиб келади ва хўжаликларнинг молиявий барқарорлигига салбий таъсир кўрсатади.

Қишлоқ хўжалигининг кам даромадли соҳага мансублиги тармоқда капитал айланиши хусусиятларидан ҳам келиб чиқади. Ишлаб чиқаришнинг мавсумийлик характери, вегетация даврининг узок давом этиши сарфланган харажатлар ва маҳсулот сотишдан олинadиган даромадлар орасида узилиш бўлишида намоён бўлади. Тармоқда ишлаб чиқариш даврининг давомийлиги 6-12 ой ва ундан ҳам кўпроққа чўзилиши мумкин. Маълумки, саноат, савдо, молия бозорлари каби бир қатор тармоқларда капитал айланиши қишлоқ хўжалигига нисбатан бир неча марта юқори. Капитал қанча тез айланса, шунчалик кўп фойда келтириши туфайли, қишлоқ хўжалигида капиталнинг секин айланиши бу тармоққа инвестиция киритиш ва бизнес юритиш имкониятларини кескин чеклайди.

Аммо ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ирригация-мелиорация тизимларини иш ҳолатида сақлаб туриш, янги ерларни ўзлаштириш ва суғориш тармоқларини барпо этиш, ишлаб чиқаришни техник қуроллантириш, фан-техника ютуқлари ва илғор технологияларни жорий этиш, экологик вазиятни барқарор ушлаб туриш каби муҳим тадбирларни амалга ошириш учун йирик капитал маблағлар талаб этиладики, бу тадбирларни фақат қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг маблағлари ҳисобидан амалга ошириб бўлмайди. Бунинг учун давлат бюджетидан маблағлар ажратилиши мақсадга мувофиқ. Шунингдек, қишлоқ ҳудудларининг барқарор ривожланиши, ижтимоий инфратузилмалар, яъни йўллар, газ, сув, электр таъминоти, ижтимоий маданий объектлар барпо этиш, каби умумдавлат аҳамиятига эга бўлган муаммолар ҳам мавжудки, назаримизда уларни давлат кўмагисиз ечиб бўлмайди.

Ўтказилган тадқиқотлар асосида юқорида келтирилганлардан ташқари қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва кўллаб-қувватлаш заруратини юзага келтирувчи яна бир қатор омиллар мавжудлигига эътиборни қаратмоқчимиз:

биринчидан, мамлакат миллий бойлигининг ажралмас қисми бўлган ер-сув ресурсларининг чекланганлиги шароитда уларни асраш ва самарали фойдаланиш, тупроқ унумдорлигини ошириш ва мелиоратив ҳолатини яхшилаш бўйича давлат томонидан маълум бир чора-тадбирлар амалга оширилиши талаб этилади;

иккинчидан, аграр тармоқдаги мавсумийлик, меҳнатни кўп ҳолатларда нормалаштириш имкониятининг мураккаблиги ва сутка давомида узок чўзилиши, ишлаб чиқаришнинг очик ҳаво шароитида олиб борилиши, меҳнатга ҳақ тўлаш даражасининг бошқа

тармоқларга нисбатан пастлиги каби бир қатор омиллар таъсирида бу соҳа нуфузли касблар қаторига кирмайди. Бу эса аграр тармоқдаги бандлик ва демографик ҳолатларга салбий таъсир ўтказиб, давлат томонидан тегишли чора-тадбирлар қўллашни талаб этади;

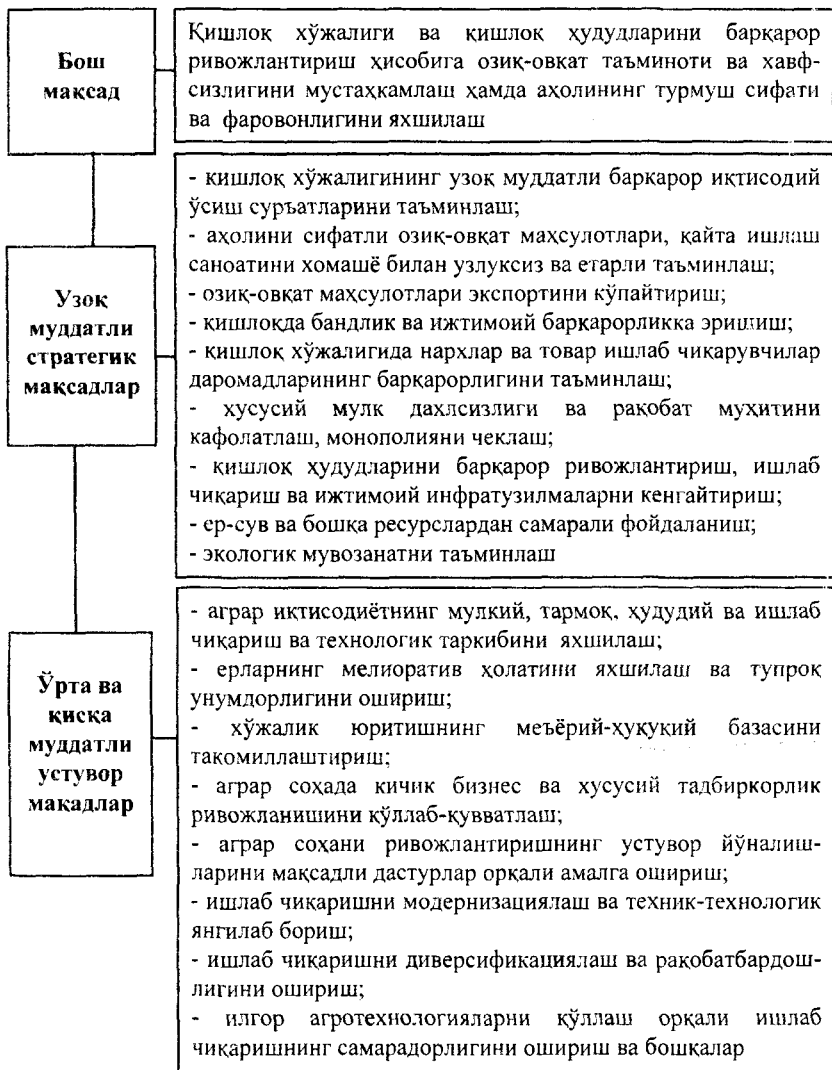
учинчидан, тармоқдаги ишлаб чиқариш кучларининг ривожланиш ҳолати, ишлаб чиқаришни механизациялашув ва автоматлаштирув даражаси иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига нисбатан анча ортда қолмоқда. Ўтиш даврида трактор, комбайн, бошқа қишлоқ хўжалиги техникалари ва машиналари сони анча қисқариб, машина-трактор парки жисмоний ҳамда маънавий эскирганлиги оқибатида бу муаммо янада кучайиб борди;

тўртинчидан, аграр секторда менежментнинг паст даражада эканлиги, фикр юритишда маълум даражадаги консерватизм сакланиб қолаётганлиги хўжалик юритишнинг тез ўзгариб бораётган ички ва ташқи шароитларида самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш имконини бермаяпти. Бундай ҳолатда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун давлат томонидан тегишли таълим, касбга йўналтириш ва ахборот-маслаҳат таъминоти яратилиши мақсадга мувофиқ.

Хулоса қилиб айтганда, қишлоқ хўжалигига хос бўлган юқорида келтирилган ва бошқа омиллар аграр тармоқни турли усул, механизм ва дастаклар орқали давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашни объектив заруратга айлантиради. Албатта, қишлоқ хўжалигини тартибга солиб туриш тўғрисида фикр юритганда давлатнинг аграр ишлаб чиқариш фаолиятига бевосита аралашуви эмас, балки маъмурий-ташқилый, меъёрий-ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий ва институционал дастаклар орқали товар ишлаб чиқарувчилар фаолиятига таъсир ўтказиши ҳақида гап бораётганини унутмаслик лозим.

Давлатнинг аграр секторни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги фаолияти маълум бир мақсадлар тизими орқали амалга оширилади. Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари, давлатнинг аграр сиёсатини амалга оширишнинг узок, ўрта ва қисқа муддатли стратегиясидан келиб чиқиб, давлатнинг мақсадлари тизимини уч босқичга бўлиш мумкин (5-расм).

Ҳар қандай жамият учун бу борадаги бош мақсад қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш ҳисобига озик-овқат таъминоти ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва аҳолининг турмуш сифати ва фаровонлигини яхшилаш деб ҳисоблаймиз.

5-расм. Давлатнинг аграр иқтисодиётни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашдаги асосий мақсадларининг шаклланиши

Манба: муаллиф ишланмаси.

Узоқ муддатли стратегик мақсадлар бош мақсаддан келиб чиқиб, тармокни ривожлантиришнинг давлат ва жамият манфаатлари

уйғунлигини таъминловчи энг муҳим масалаларини қамраб олади. Уларга кишлоқ хўжалигининг узок муддатли барқарор иқтисодий ўсиш суръатларини таъминлаш, аҳолини сифатли озиқ-овқат маҳсулотлари, қайта ишлаш саноатини хомашё билан узлуксиз ва етарли таъминлаш, кишлоқда бандлик ва ижтимоий барқарорликка эришиш, озиқ-овқат маҳсулотлари экспортини кенгайтириш, кишлоқ худудларини барқарор ривожлантириш, экологик мувозанатни таъминлаш каби бир катор вазифалар киради.

Ўрта ва қиска муддатли мақсадлар бош ва стратегик мақсадларга бўйсундирилган бўлиб, тармоқ ривожланишининг ҳозирги ҳолати ҳамда уни яқин истиқболда ривожлантиришнинг имкониятлари ва ресурс таъминотидан келиб чиқиб, бу мақсадларни амалга оширишнинг устувор йўналишларини белгилаб беради.

Давлатнинг аграр секторни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги мақсадлари тизими бу мақсадларни амалга ошириш борасидаги унинг асосий вазифаларини шакллантиради, яъни мақсадлардан келиб чиқиб вазифалар белгилаб олинади.

Илмий изланишлар асосида, давлатнинг аграр иқтисодиётни тартибга солишдаги асосий вазифалари сифатида қуйидагиларни белгилаш мумкин деб ҳисоблаймиз:

1. **Меъёрий-ҳуқуқий таъминот ва тартибга солиш вазифаси** аграр соҳада хўжалик юритишнинг ташкилий, ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий ва бошқа асосларини белгилаб берувчи қонунчилик-меъёрий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва улар орқали хўжалик юритиш субъектлари фаолиятини тартибга солишни кўзда тутати.

2. **Ҳуқуқий ҳимоялаш ва кафолатлаш вазифаси** аграр секторда барча хўжалик юритувчи субъектларнинг тенг шароитларда фаолият юритишини таъминлаш, хусусий мулк ҳуқуқи ва тадбиркорлик эркинлигини кафолатлаш, адолатли ракобат курашини муҳофаза этиш ва монополияни чеклашни назарда тутати.

3. **Назорат этиш вазифаси** товар ишлаб чиқарувчиларнинг қонунчилик ҳужжатлари, ҳуқумат қарорлари ва меъёрий ҳужжатларга риоя этишлари устидан назорат ўрнатиш билан боғлиқ.

4. **Барқарорлаштириш вазифаси** аграр иқтисодиётнинг барқарор ўсишига эришиш, даврий ривожланиш босқичларида ишлаб чиқаришнинг пасайишига йўл қўймаслик, инфляция ва ишсизлик даражасини камайтириш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ.

5. **Рағбатлантириш вазифаси** қишлоқ хўжалигининг устувор тармоқлари ривожланишини, шунингдек, фермер хўжалиklarини иқтисодий имтиёзлар, давлат бюджетидан субсидиялар орқали рағбатлантириш ва қўллаб-қувватлашни ифодалайди.

6. **Таксимлаш вазифаси** даромадларни адолатли қайта таксимлаш, шунингдек, устувор вазифалар учун ресурслар таксимотига тузатишлар киритиш билан боғлиқ.

7. **Озиқ-овқат таъминоти вазифаси** тиббий меъёрлар даражасидан келиб чиқиб, аҳолини етарли ва сифатли озиқ-овқат маҳсулотларининг минимал миқдори билан таъминлаш билан боғлиқ.

8. **Мақбуллаштириш вазифаси** аграр иқтисодиётнинг мулкӣ, тармоқ, ҳудудӣ, ишлаб чиқариш ва технологик таркибини оптималлаштиришни назарда тутати.

9. **Ижтимоӣ таъминот вазифаси** қишлоқда ижтимоӣ таъминот ва ҳимоялашнинг самарали тизимини яратиш, шунингдек, таълим, соғлиқни сақлаш ва маданий тадбирларга бўлган эҳтиёжни қондириш билан боғлиқ чора-тадбирларни ўз ичига олади.

10. **Муҳофаза қилиш вазифаси** қишлоқ хўжалигини сальбий характердаги ташқи таъсирлардан (атроф-муҳитнинг ифлосланиши, табиӣ офатлар ва бошқ.) асраш, товар ишлаб чиқарувчиларни импортдан ёки жаҳон бозоридаги кучли рақобатдан ҳимоялаш каби вазифалардан иборат.

11. **Ахборот-маслаҳат таъминоти вазифаси** қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ахборот-маслаҳат таъминоти тизимидан тенг шароитларда, тўсиқларсиз фойдаланиш имкониятини яратиш, фан-техника ютуқлари ва илғор технологияларни қўллаш юзасидан маслаҳатлар беришни назарда тутати.

12. **Аналитик-таҳлил вазифаси** тармоқ ривожланишини кузатиб бориш, чуқур таҳлил қилиш ва шу асосда иқтисодий тараққиёт йўналишлари ва воситаларига тегишли тузатишлар киритиб бориш вазифасини назарда тутати.

13. **Меъёрлаш, стандартлаш ва сертификатлаш вазифаси** аграр тармоқда моддий ресурслар ва меҳнат сарфларининг меъёрларини, меҳнат қилиш ва дам олишнинг шароитларини, техника хавфсизлиги талабларини ишлаб чиқиш, озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги ва сифатини стандартлаш ҳамда сертификатлаш билан боғлиқ вазифаларни ўз ичига олади.

14. **Ташқи иқтисодий фаолиятни мақбуллаштириш вазифаси** халқаро бозорларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг

миллий экспортчилари манфаатларини ҳимоялаш, имтиёзли божхона таърифлари ва солиқлар орқали экспорт учун қулай иқтисодий муҳит ҳосил қилиш тадбирларидан иборат.

15. Истиқболни белгилаш вазифаси аграр тармокни барқарор ривожлантиришга оид инвестицион лойиҳаларни, мақсадли давлат дастурларини, аграр тармоқ ва фермер хўжалиқларини истиқболда ривожлантиришнинг устувор йўналишларини белгилаш чораларини изчил амалга оширишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Давлатнинг қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашдаги вазифалари маълум бир тамойилларга асосланиши лозим. Бозор муносабатлари шароитида бу тамойилларнинг моҳияти тубдан ўзгарди ва иқтисодий адабиётларда ҳали тўлиқ ўз ечимини топгани йўқ. Фикримизча, бу тамойилларни асослашда, энг аввало, қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, аҳолини озиқ-овқат ва қайта ишлаш саноатини хомашё билан таъминлаш ҳамда тармокнинг экспорт салоҳиятини юксалтиришнинг мамлакатимиз учун аҳамиятини чуқур англаб етиш лозим.

Шу билан бирга, бу борадаги жаҳоннинг илғор тажрибаларини умумлаштириш, республика аграр секторидида амалга оширилаётган ислохотларнинг мазмуни ва ривожлантириш истиқболларидан келиб чиқиб, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизимини ривожлантириш концепцияси қуйидаги **тамомйиллар** асосида шакллантирилиши мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз:

– **мувофиқлик тамойили** – давлат аграр сиёсатининг макроиқтисодий сиёсат йўналишларига мос келиши;

– **ягоналик тамойили** – мамлакатнинг яхлит ҳудудида давлатнинг ягона аграр сиёсатини юритиш;

– **тенглик тамойили** – давлат томонидан қўллаб-қувватлаш дастурларида иштирок этишда аграр сектордаги барча хўжалик юритиш шаклларидаги тенг ҳуқуқлигини таъминлаш;

– **тизимлилик тамойили** – тартибга солишнинг тармокнинг барча соҳалари ва фаолият турларини қамраб олувчи турли шакллари, усуллари, механизмлари ва дастакларидан фойдаланиш;

– **ихтиёрийлик тамойили** – давлат томонидан қўллаб-қувватлаш дастурларида хўжалиқларнинг мутлақо ихтиёрийлик асосидаги иштирокини таъминлаш;

– **зарурат ва етарлилик даражасида аграр протекционизм** – қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини ташқи бозорларда қўллаб-қувватлаш, ички бозорларда импорт рақобати, тармоқлараро айирбошлашда монопол тузилмалардан ҳимоялаш;

- **паритетни сақлаш тамойили** – кишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари орасидаги ўзаро эквивалент товар айирбошлашнинг бузилишига йўл қўймаслик;

- **самарадорлик тамойили** – қўллаб-қувватлашнинг мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини кафолатли таъминлаш, аграр иқтисодиётни барқарор ривожлантириш ва кишлоқ аҳолисининг турмуш сифатини яхшилаш мақсадларига хизмат қилиши;

- **ижтимоий йўналтирилганлик тамойили** – аграр соҳани давлат томонидан тартибга солишнинг бандликни қўллаб-қувватлаш, ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш, кишлоқ аҳолисининг турмуш сифати ва фаровонлигини юксалтиришга йўналтирилганлиги;

- **мажбуриятлилиқ тамойили** – давлат ҳокимияти органларининг кишлоқ хўжалигини тартибга солиш соҳасида қабул қилинган қонунчилик-меъёрий ҳужжатлар ва давлат дастурларини ўз вақтида ва тўлиқ амалга ошириш учун жавобгарликка эгалиги;

- қўллаб-қувватлаш чораларининг **табақалаштирилган ҳолда қўлланилиши**;

- давлат томонидан тартибга солишда **иқтисодий усулларга устуворлик бериш**;

- давлат аралашувининг **рағбатлантирувчи йўналишга эгалиги**;

- кишлоқ хўжалиги ва саноат тармоқлари ходимларининг **даромадларини яқинлаштириш**;

- **индикатив режалаштириш, прогноزلаштириш** ва **мақсадли-дастурлаш** усулларида фойдаланиш;

- тадбиркорлик фаолиятига давлатнинг **бевосита аралашуви**га йўл қўймаслик ва хўжалиқ юритиш эркинлигини **кафолатлаш**;

- давлат томонидан молиявий ва бошқа қўллаб-қувватлашнинг **доимий кафолатланиши**.

Фикримизча, аграр секторни давлат томонидан тартибга солишда бу тамойилларга амал қилиш тармоқни барқарор ривожлантиришга мустаҳкам замин яратади.

1.3. Кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий шакллари, усуллари ва иқтисодий механизмлари

Кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизимини шакллантириш ва такомиллаштириш масалаларига тизимли ёндашув уни амалга оширишнинг замонавий аграр сиёсат

тамоийлларига мос келувчи асосий шакллари, усуллари, механизмлари, дастаклари ва йўналишларини ишлаб чиқиш ҳамда илмий-амалий жиҳатдан асослашни талаб этади.

Илмий тадқиқотларга кўра, давлатнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш соҳасидаги фаолияти маълум бир шакл, усул, механизм ва дастаклар воситасида олиб борилади. Аммо иқтисодий адабиётларда улар тўғрисида ягона ёндашув шакланмаган. Кўп ҳолатларда бу атамаларни қўллашда турлича, баъзан бир-бирига мутлақо зид бўлган талқинлар учрайди. Назаримизда, бу тушунчаларга аниқлик киритмасдан туриб, илмий тадқиқот жараёнида уларни ўз маъносида тўғри қўллаб бўлмайди. Хусусан, айрим иқтисодчи олимлар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш усулларини асосан иккитага, яъни бевосита ва билвоситага ажратишади⁴⁷.

Бошқа бир манбаларда бу усуллар маъмурий ва иқтисодийга⁴⁸, айримларида эса маъмурий, ташкилий, мувофиқлаштирувчи, кафолатловчи, барқарорлаштирувчи, ахборот ва бошқаларга⁴⁹ ажратилади.

Ҳ. Абулқосимов ва О.Ҳамроевлар иқтисодиётни тартибга солиш услублари деган тушунчани қўллаган ҳолда, уларни иқтисодий, қонуний-маъмурий ва ижтимоий-маданийга бўлишган. Иқтисодиётга таъсир кўрсатиш усулларини эса тўғри (мақсадли молиялаштириш, хусусий бизнесни чегаралаш, давлат тадбиркорлиги) ва эгрига (пул-кредит сиёсати, фискал сиёсат, бюджет сиёсати, инвестиция сиёсати, ташқи сиёсат, индикатив режалаштириш) ажратишган⁵⁰.

⁴⁷ Кушлин В.И., Волгина Н.А. Государственное регулирование рыночной экономики. Учебник. –М.: Экономика, 2000. – с. 238.; Платонова Н.А., Шумаев В.А., Бушуева И.В. Государственное регулирование национальной экономики. Учебное пособие. –М.: Альфа-М, Инфра-М, 2008, – с. 40.

⁴⁸ Папцов А.Г. Государственное регулирование сельского хозяйства: современные тенденции и перспективы. /Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Москва – 2003. – с. 27; Котов Р.М., Литвинцева Г.П. Государственная поддержка сельского хозяйства на региональном уровне : монография – Кемерово: ИИО Кемеровского ГСХИ, 2012. – с. 16.

⁴⁹ Панчук Н.А. Повышение эффективности государственного регулирования экономики отраслей АПК. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Москва-2011. – с. 13.

⁵⁰ Абулқосимов Ҳ., Ҳамроев О. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш. Ўқув қўлланма. – Т.: Иқтисод-молия, 2014. – 11-12 б.

В.И. Братцев тартибга солишнинг шакллари (бевосита ва билвосита) ва усуллари (маъмурий, ҳуқуқий ва иқтисодий) мавжудлигига эътибор қаратади⁵¹. Биз бу борада В.И. Братцевнинг фикрларига қўшилган ҳолда, унда тартибга солишнинг ижтимоий ва таркибий-институционал жиҳатлари эътибордан четда қолган деб ҳисоблаймиз.

Назаримизда, тартибга солиш **шакллари** ва **усуллари** маълум бир **механизмлар** орқали, улар эса ўз навбатида, **регулятор** деб аталувчи **дастаклар** орқали иқтисодий, ижтимоий ва бошқа жараёнларга ўз таъсирини ўтказди. Шулардан келиб чиққан ҳолда, давлатнинг қишлоқ хўжалигига **бевосита** ёки **билвосита** шакллардаги таъсирини **маъмурий-ҳуқуқий, иқтисодий, ижтимоий ва таркибий-институционал усулларга** ажратиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз (4-жадвал).

Бевосита тартибга солиш иқтисодий фаолият юритувчи субъектларга нисбатан давлатнинг бажарилиши шарт бўлган қарорлари ва талабларини ифодалайди.

Билвосита тартибга солишда давлат хўжалик юритувчи субъектларнинг қарорлар қабул қилиш жараёнига тўғридан-тўғри аралашмайди, балки бу қарорларни давлатнинг иқтисодий сиёсатига мос бўлишини рағбатлантиради.

В.И. Видяпин бошчилигидаги бир гуруҳ иқтисодчилар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш усуллари “давлатнинг иқтисодиётга таъсир кўрсатишининг корхоналар, ташкилотлар ва иқтисодиётнинг бошқа бирликлари хатти-ҳаракатининг умумий қоидалари ва аниқ меъёрларини белгилаб берувчи бевосита ва билвосита усуллари, воситалари ҳамда дастаклари йиғиндиси⁵²” сифатида талқин этишади.

Биз бу таърифга қўшилган ҳолда, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш маъмурий-ҳуқуқий, ижтимоий, таркибий-институционал ва иқтисодий усуллар ёрдамида амалга оширилади деган фикрни илгари сураимиз.

⁵¹ Братцев В.И. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства с использованием системы налогообложения (теория, методология, практика). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство), 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва-2012. – с. 9-10.

⁵² Видянин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. – М.: Путь России, 2012. – с. 39.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш тизимининг таркибий элементлари

Асосий тушунчалар	Асосий тушунчалар мазмуни	Турлари
1	2	3
Зарурати	Иқтисодиётнинг қишлоқ хўжалиги тармогини давлат томонидан тартибга солишни тақозо қиладиган объектив шарт-шароитлар	Тармоқнинг табиий-иклим шарт-шароитлари ва об-ҳавога кучли боғлиқлиги оқибатида таваккалчиликка ўта мойиллиги; қишлоқ хўжалиги маҳсулот-ларининг тез бузилувчанлиги, узоқ вақт сақлаш ва олис масофаларга ташиш имкониятлари чекланганлиги; ресурсларни оптимал тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш; қишлоқ хўжалиги, унга моддий-техника ресурслари етказиб берувчи ва хизмат кўрсатувчи тармоқлар нархлари ўртасидаги йирик диспаритетнинг мавжудлиги; қишлоқ хўжалигига хизмат кўрсатувчи тармоқларнинг монополлашуви; тармоқда капиталнинг секин айланиши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг ноэластиклиги; тармоқнинг инвесторлар учун кам жозибadorлиги ва бошқалар
Мақсади	Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий ва бош мезонлари	Бош мақсад: Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш эъвазига мамлакат озик-овқат таъминоти ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш ҳамда аҳолининг турмуш сифати ва фаровонлигини ошириш. Стратегик мақсадлар: тармоқда макроиктисодий мувозанатни таъминлаш; узоқ муддатли барқарор иқтисодий ўсиш суръатларига эришиш; қишлоқда бандлик ва ижтимоий ҳимояни таъминлаш; нархлар барқарорлигини таъминлаш; даромадлар ва ресурсларни қайта тақсимлаш орқали ижтимоий адолатни таъминлаш; ер-сув ва бошқа ресурсларни оптимал тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш; экологик мувозанатни сақлаш ва бошқалар
Вазифалари	Қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасида асосий фаолият турлари	Маъмурий-ҳуқуқий тартибга солиш; ҳуқуқий ҳимоялаш ва кафолатлаш; барқарорлаштириш; рағбатлантириш; тақсимлаш; ижтимоий кафолатлаш; муҳофаза қилиш; назорат этиш; ахборот-маслаҳат таъминоти; аналитик-таҳлил; экспертлик; прогнозлаштириш, мақсадли дастурлаш, индикатив режалаштириш ва бошқалар

46

1	2	3
Тамойил-лари	Қишлоқ хўжалигини тартибга солиш борасидаги асосий қоидалар	Илмий англаб етиш, мақсаднинг ягоналиги, тенглик, тизимлилик, ихтиёрийлик, табақаланган ёндашув, самарадорлик, ижтимоий йўналтирилганлик, рағбатлантирувчи йўналиш, кафолатланганлик, индикатив тартибга солиш, нархлар паритетини сақлаш, зарурат ва старлилик даражасидаги аграр протекционизм ва бошқалар
Объекти	Давлат ҳокимияти кучи ва таъсири йўналтирилган соҳалар, иқтисодий муносабатлар ва жараёнлар	Макроиктисодий жараёнлар: иқтисодий цикл, иқтисодий ўсиш, ишлаб чиқариш, тақсимлаш, истеъмол ва жамғариш, бандлик, нархлар ва инфляция, рақобат муҳити ва монопол фаолият, молия-кредит, бюджет-солик, валюта, бож, инвестиция, ФТТ ва бошқа дастаклар. Қишлоқ хўжалиги тармоқлари ва ундаги иқтисодий муносабатлар, аграр секторнинг мулквий, ҳудудий, тармоқ ва ишлаб чиқариш таркиби, озик-овқат таъминоти ва хавфсизлиги, хўжалик юритиш тизими, агротехнологиялар, иқтисодий механизмлар, қишлоқ ҳудудлари, инфратузилмалар ва бошқалар
Субъекти	Давлат ҳокимияти кучи ва таъсири йўналтирилган шахслар	Иқтисодий (хўжалик) манфаатларни ташувчилар, ифодаловчилар ва амалга оширувчилар. Булар давлат органлари, юридик ва жисмоний шахслар ҳамда улар томонидан ташкил этилган гуруҳлардир (иттифок, бирлашмалар)
Шакллари	Давлат томонидан бошқариш субъектига таъсир кўрсатишнинг асосий хусусиятлари	1. Бевосита – давлат бошқаруви органлари томонидан бошқарилувчи объектга тўғридан-тўғри ташкилий таъсир кўрсатиш усуллари йигиндиси. 2. Билвосита – хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш усуллари йигиндиси
Усуллари	Маълум бир қоидалар ва тамойиллар асосида бошқарув субъектининг объектга таъсир ўтказиш йўллари ва воситалари йигиндиси	1. Маъмурий-ҳуқуқий – иқтисодий субъектлар фаолиятини қонунчилик, меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар орқали тартибга солиш ва назорат қилиш. 2. Иқтисодий – субъектларнинг иқтисодий манфаатлари тизимига таъсир ўтказиш орқали тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш чоралари. 3. Ижтимоий – субъектлар фаолиятини тартибга солишнинг ижтимоий механизмлари йигиндиси. 4. Таркибий-институционал – мулкчилик, ҳудудлар, тармоқ ва ишлаб чиқариш таркибини институционал тузилмалар орқали тартибга солиш

47

Механизм-лари	2 Давлат томондан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш сиёсатини амалга оширишнинг турли дастаклари (регуляторлари) йиғиндиси	3 1. Маъмурий-ҳуқуқий усул механизми: қонуний-ҳуқуқий тартибга солиш, ташкилий таъсир ўтказиш, регламентлаш, стандартлаш, назорат, таъқиқлаш, чеклаш, квоталаш, меъёрлаш, лицензиялаш ва бошқалар. 2. Иқтисодий усул механизми: нарх, бюджет-солик, молия-кредит, валюта, суғурта, божхона, ташқи иқтисодий фаолият, индикатив режалаштириш, прогнозлаш, мақсадли дастурлаш ва инвестиция. 3. Ижтимоий усул механизми: меҳнат ва дам олиш шароитлари, даромадларни адолатли тақсимлаш ва қўллаб-қувватлаш, турмуш сифати ва фаровонлиги, ижтимоий ҳимоялаш, ижтимоий таъминот ва суғурта, таълим олинш, тиббий таъминот, ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантириш. 4. Таркибий-институционал усул механизми: иқтисодиётнинг мулкый, тармоқ, худудий, ишлаб чиқариш ва технологик таркибини оптимallasшти-риш, илмий-техник, ахборот-маслаҳат, институционал қўллаб-қувватлаш
Дастаклари (регулятор-лари)	Бошқарув объектига таъсир қилиш, у ёки бу давлат сиёсати механизмларини ҳаракатга келтириш ва амалга ошириш воситалари	Қонунлар, фармонлар, қарорлар, низоомлар, йўриқномалар, стандартлар, квоталар, тарифлар, лицензиялар, ҳисобот шакллари, меъёрлар, санкциялар, шартномалар, қайта молиялаш ставкаси, лизинг, кредит, фойз ставкалари, давлат буюртмаси, қафолатланган харид нархлари, максимал ва минимал нархлар, энг кам иш хақи ставкаси, тариф сеткаси, божхона тарифлари, солиқ ставкалари, амортизация меъёрлари, субсидия, дотация, инвестиция, индикатив режа, мақсадли дастур, прогнозлаш, институционал тузилмалар
Устувор йўналиш-лари	Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишни амалга оширишнинг жаҳият ва миллий манфаатлар нукта-назаридан энг муҳим йўналишлари	Меъёрий-ҳуқуқий таъминот, бозорнинг очиқлиги ва адолатли рақобатни таъминлаш, монополияни чеклаш, нархлар ва даромадларни қўллаб-қувватлаш, имтиёзли солиққа тортиш, имтиёзли кредитлаш, мақсадли давлат дастурлари ва инвестициялари, моддий-техникавий қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқаришни рисклардан ҳимоялаш, инфратузилма таъминоти, ижтимоий таъминот, кадрлар таъминоти, илмий ва ахборот-маслаҳат таъминоти, кишлоқ ҳужалиги маҳсулотлари импорти ва экспорти (протекционизм)

Мамба: муаллиф ишланмаси.

Маъмурий-хуқуқий усуллар хўжалик юритувчи субъектларнинг меъёрда фаолият юритиши учун қонунчилик ва меъёрий-хуқуқий шарт-шароитларни вужудга келтириш, монополистик фаолиятни чеклаш ҳамда адолатли рақобат, хусусий мулк ҳуқуқи ва тадбиркорлик эркинлигини муҳофаза қилиш каби тадбирларни ўз ичига олади.

Ижтимоий усуллар ёрдамида хўжалик юритишнинг меҳнат ва дам олиш, даромадларни қайта тақсимлаш ва турмуш сифати, ижтимоий ҳимоялаш ва ижтимоий суғурталаш, ижтимоий инфратузилмалар каби механизмлари тартибга солинса, таркибий-институционал усуллар орқали иқтисодийнинг мулкӣ, ҳудудӣ, тармоқ, ишлаб чиқариш ва технологик таркибига институционал тузилмалар орқали таъсир ўтказилади.

Тадқиқот олдига қўйилган мақсад ва вазифалардан келиб чиқиб, кишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишнинг бошқа усулларига батафсил тўхталмасдан, асосий эътиборни иқтисодий усулларнинг моҳияти, хусусиятлари ва таркибий қисмларига қаратамиз.

Иқтисодий усуллар ёрдамида давлат бозор жараёнларининг ривожланишини давлатнинг иқтисодий сиёсатига мослаштириш учун таъсир кўрсатиш чораларини, яъни товар ишлаб чиқарувчиларнинг иқтисодий манфаатлари тизимида давлатнинг турли механизм ва дастаклар орқали таъсир ўтказишини ифодалайди.

Иқтисодий жараёнларни “давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмлари” тушунчасини илмий жиҳатдан талқин этишга қаратилган тадқиқот ишлари етарли эмас. Мазкур соҳада тадқиқотлар олиб борган Р.С. Габдуалиева “хўжалик юритиш механизми” ва “иқтисодий механизм” тушунчаларининг фарқли томонлари хусусида фикр юритиб, “иқтисодий механизм”ни “хўжалик юритиш механизми”нинг таркибий қисми сифатида қараб, улар бир-бирини тўлдиришига ва ўртасида мустаҳкам алоқа мавжудлигига эътибор қаратган. Унинг таъкидлашича, иқтисодий механизм объектив иқтисодий қонунлар намоён бўлишининг аниқ ифодаси бўлиб, давлат томонидан амалга оширилаётган иқтисодий сиёсат таъсирида шаклланади⁵³.

⁵³ Габдуалиева Р.С. Экономический механизм государственного регулирования развития сельского хозяйства Республики Казахстан (вопросы теории, методологии и практики). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальностям: 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - АПК и сельское хозяйство), 08.00.14 - Мировая экономика. Москва-2007. – с. 11-12.

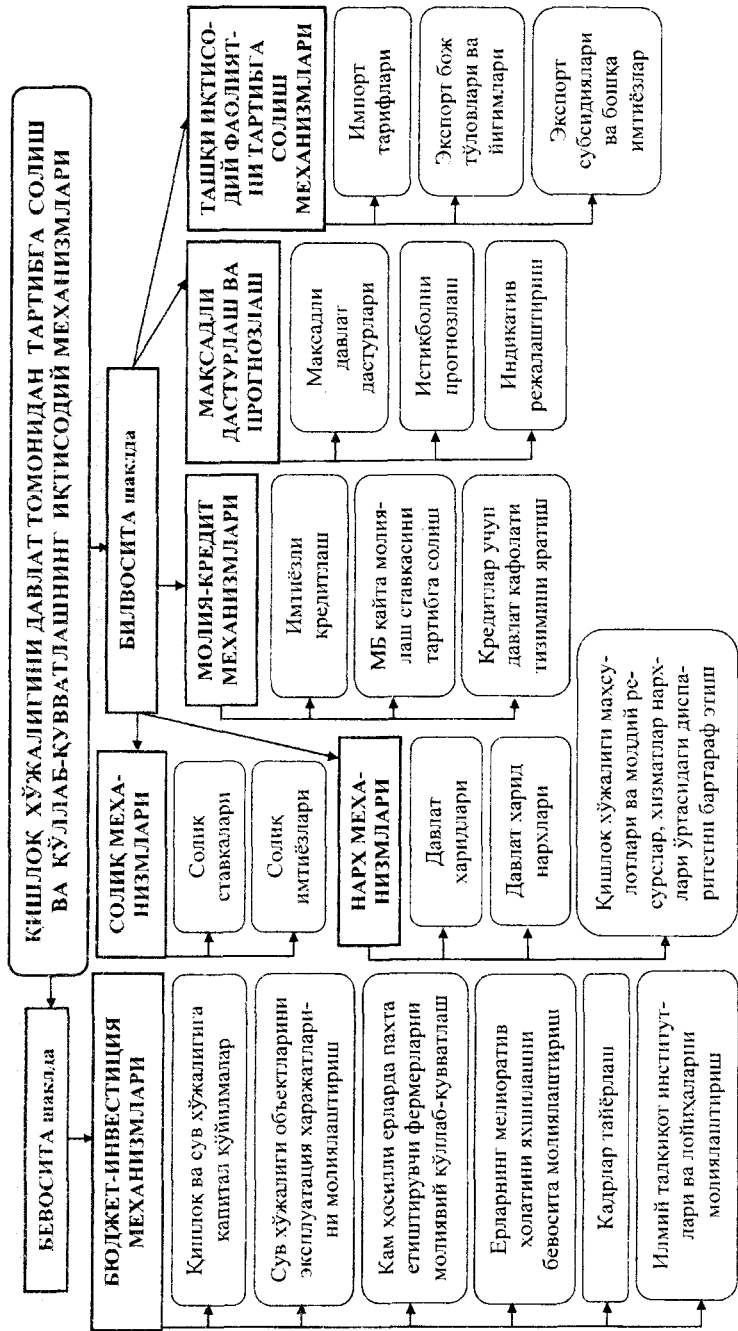
Биз Р.С. Габдуалиеванинг ва бу борада бошқа илмий манбаларда келтирилган фикрларни умумлаштириш асосида, “иктисодий механизм” тушунчасига қуйидагича таъриф берамиз: “Иктисодий механизмлар – хўжалик юритишнинг умумиктисодий қонулар ҳамда давлатнинг иктисодий сиёсати таъсирида шаклландиган механизмлари бўлиб, субъектларнинг иктисодий манфаатларига таъсир кўрсатиш орқали улар фаолиятини давлат ва жамият манфаатларига мос ҳолда тартибга солишни назарда тутати”.

Тартибга солишнинг иктисодий механизмлари кўпроқ бозор механизмларига яқин бўлиб, асосан давлатнинг иктисодий функциялари орқали амалга оширилади. Фикримизча, қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг иктисодий усуллари қуйидаги иктисодий механизмлардан ташкил топади: нарх, бюджет-инвестиция, бюджет-солиқ, молия-кредит, прогнозлаштириш, индикатив режалаштириш, мақсадли дастурлаш, ташки иктисодий фаолиятни тартибга солиш ва бошқалар (6-расм).

Бюджет-солиқ механизмлари – қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари фаолиятини давлат томонидан тартибга солиш қўллаб-қувватлашнинг самарали дастакларидан бири ҳисобланади. Бюджет-солиқ механизмлари ёрдамида давлатнинг фискал сиёсати (давлат бюджети, ҳукумат харажатлари ва солиққа тортиш орқали ишлаб чиқариш ҳажми, бандлик ва инфляцияга таъсир ўтказишга қаратилган иктисодиётни барқарорлаштириш функцияси) амалга оширилади. Бу механизмлар орқали давлатнинг даромадларни қайта тақсимлаш функцияси ҳам амалга оширилади.

Республикамизда давлат бюджетининг харажатлар қисми орқали суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва бошқа мақсадларга марказлашган давлат инвестицияларини киритиш, давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш, ҳосилдорлиги паст ерларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчиларга субсидиялар ажратиш, сув хўжалиги иншоотлари ва ирригация тизимларини эксплуатация қилиш, аграр соҳага оид илмий тадқиқотлар олиб бориш ва кадрлар тайёрлаш, мақсадли давлат дастурларини молиялаштириш каби тадбирлар амалга оширилади.

Солиқ механизми давлат бюджетини шакллантиришнинг энг асосий манбаи бўлиши билан бирга, унинг иктисодий фаолиятни рағбатлантирувчи (солиқ имтиёзлари ва бошқ.) вазифаси ҳам мавжуд.

6-расм. Қишлоқ хўжалигини давлат томондан тартибга солишнинг иқтисодий механизмлари
 Манба: муаллиф ишланмаси.

Қишлоқ хўжалигини имтиёзли соликка тортиш айнан шу механизм орқали амалга оширилади.

Молия-кредит механизмлари қишлоқ хўжалигининг ривожланишига давлат томонидан таъсир кўрсатишнинг билвосита усулларида биридир. Пул-кредит сиёсати Марказий Банк томонидан олиб борилади ва такрор ишлаб чиқариш жараёнларининг пул маблағларига бўлган талабини кондириш, миллий валюта ва нархларнинг барқарорлигини таъминлаш орқали инфляцияни чеклашга йўналтирилган.

Қишлоқ хўжалигини молия-кредит механизмлари орқали тартибга солишнинг қуйидаги дастакларини келтириш мумкин:

- валюта курслари ва валюта айирбошлаш қоидаларини ўрнатиш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини экспорт қилишдан олинadиган валютани мажбурий сотиш қоидаларини белгилаш;
- Марказий банкнинг қайта молиялаш ставкаси орқали тижорат банкларининг кредит фоиз ставкалари даражасини тартибга солиш;
- қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига имтиёзли шартларда мақсадли кредитлар бериш;
- инвестицион кредитлар учун алоҳида шартларни ўрнатиш;
- кредитлар учун гаров таъминотига давлат кафиллигини бериш;
- кредит беришнинг қуйи ва юқори чегараларини белгилаш.

Аграр тармоқни давлат томонидан тартибга солишда **нарх механизм**ининг аҳамияти катта. Албатта, нарх талаб ва таклиф орқали бозор мувозанатини тартибга солувчи ҳамда ресурсларни самарали тақсимловчи бош механизм сифатида, биринчи навбатда бозорга хос унсур саналади. Гарчи кейинги йилларда Жаҳон савдо ташкилотининг талаблари остида товар ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан нарх механизмлари орқали тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш эркин бозор муносабатларини бузишга олиб келаётган механизм сифатида қаралиб, босқичма-босқич қисқартириляётган бўлса-да, аксарият мамлакатларда уларнинг таъсири ҳамон муҳимлигича қолмоқда.

Нарх механизми орқали давлат эҳтиёжлари учун сотиб олинadиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига харид нархларини белгилаш, зарур ҳолатларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларининг тартибга солинадиган максимал ва минимал даражасини ўрнатиш, қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун кафолатланган ва мақсадли нархларни киритиш, бозор конъюнктурасига таъсир кўрсатиш мақсадида харид ва товар интервенцияларини ўтказиш, қишлоқ хўжалиги ва иқтисодийнинг бошқа тармоқлари ўртасида эквивалент товар айирбошлашни

таъминлаш (нархлар паритетини сақлаш), монопол тузилмаларнинг нархларини чегаралаш каби таъсир чоралари амалга оширилади.

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг муҳим йўналишларидан бири **прогнозлаштириш, мақсадли дастурлаш ва индикатив режалаштириш** орқали мамлакат, ҳудуд, тармоқ ёки алоҳида корхона яқин, ўрта ва узоқ муддатли ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш стратегиясини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш ҳисобланади.

В.П. Орешиннинг фикрича, иқтисодий прогнозлаштириш – иқтисодиётнинг бўлғуси ҳолатини олдиндан башорат қилиш, ижтимоий-иқтисодий ривожланиш мақсадини аниқлаш, стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишнинг илмий асосланган тизимидир⁵⁴.

Бозор иқтисодиётида давлатнинг хўжалик юритиш жараёнларига бевосита аралашуви кескин кискариб, асосан билвосита усуллар ёрдамида тартибга солиш устувор аҳамият касб этади. Шу муносабат билан собиқ Иттифоқ даврида амал қилган директив режалаштиришдан воз кечилиб, унинг ўрнига тавсиявий характерга эга бўлган индикатив режалаштириш кириб келмоқда. Индикатив режалар хўжалик юритувчи субъектлар учун мўлжал вазифасини ўтайди. Уларнинг ичидан ҳозирда энг кўп қўлланилаётгани ижтимоий-иқтисодий ривожланишнинг ўрта ва узоқ муддатга мўлжалланган стратегик режалари ҳисобланади.

Бозор муносабатлари шароитида давлатнинг такрор ишлаб чиқариш жараёнларига фаол аралашувининг асосий дастакларидан бири сифатида дастурлаш юзага чиқади. Фикримизча, мақсадли дастурлаш деганда, жамият учун ижтимоий-иқтисодий ривожланиш-нинг энг муҳим устувор вазифаларини қамраб олган, самарали восита, ресурс ва ижрочилар билан таъминланган, эришиладиган якуний натижалари ва амалга оширилиш муддатлари аниқ белгиланган чора-тадбирлар мажмуаси тушунилади. Давлатнинг мақсадли дастурлари орқали иқтисодиётнинг устувор тармоқлари, алоҳида ҳудудлар ва соҳаларни ривожлантириш учун бюджет маблағлари, марказлашган инвестициялар, бошқа молиялаштириш манбалари жалб этилади.

Аграр соҳада сўнгги йилларда амалга оширилган бир қатор мақсадли давлат дастурлари кишлоқ хўжалигида чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, экин майдонлари таркиби ва фермер хўжаликлари ҳажмини оптималлаштириш, мева-сабзавотчилик, қорамолчилик, паррандачилик, асаларичилик ва балиқчилик каби соҳаларни ривожлантириш, суғориладиган ерларнинг мелиоратив

⁵⁴ Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики. – М.: Инфра-М. 2000. – с. 15.

ҳолатини яхшилаш ва суғоришнинг замонавий усулларини жорий этиш, аграр ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва техник-технологик жиҳозлаш мақсадларига хизмат қилмоқда.

Бозор иқтисодиёти шароитида аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг устувор йўналишларини белгилаб олиш муҳимдир. Давлат аграр сиёсатининг стратегик йўналишлари ҳамда ривожланган хорижий мамлакатларнинг бу борадаги илғор тажрибаларини умумлаштириш асосида кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг устувор йўналишлари сифатида куйидагиларни тавсия этамиз (5-жадвал):

- озик-овқат таъминоти ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш;
- хўжалик юриштининг меъёрий-ҳуқуқий базасини яратиш ва назорат этиш;
- бозорнинг очиклигини таъминлаш, монополистик фаолиятни чеклаш ва адолатли рақобатни муҳофаза қилиш;
- тадбиркорлик эркинлиги, хусусий мулкни дахлсизлигини муҳофаза этиш;
- атроф-муҳитни муҳофаза этиш ва ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш;
- кишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш;
- кишлоқда бандликка кўмаклашишни қўллаб-қувватлаш;
- кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг даромадларини қўллаб-қувватлаш;
- аграр ишлаб чиқаришни таваккалчилик элементларидан (рисklarдан) ҳимоялаш;
- нарх механизми орқали қўллаб-қувватлаш;
- солиқ механизми орқали тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш;
- пул-кредит механизми орқали қўллаб-қувватлаш;
- бюджет-инвестиция ва мақсадли давлат дастурлари орқали қўллаб-қувватлаш;
- таркибий ўзгаришларни ва ишлаб чиқаришни диверсификациялашни қўллаб-қувватлаш;
- ишлаб чиқаришни модернизациялашни қўллаб-қувватлаш;
- инфратузилма, моддий-техника, илм-фан ва ахборот таъминоти орқали қўллаб-қувватлаш;
- кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ички ва ташқи савдосини тар-тибга солиш (протекционизм).

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг устувор йўналишлари

№	Йўналишлари	Механизмлари ва дастаклари
1	2	3
1.	Озиқ-овқат таъминоти ва хавфсизлигини мустахкамлаш	- аҳолини тиббий меъёр бўйича минимал озиқ-овқат билан етарли ҳажм ва сифатда узлуксиз таъминлаш; - қайта ишлаш саноатини сифатли хомашу билан етарли ҳажмда ва узлуксиз таъминлаш; - озиқ-овқатларнинг сифати ва хавфсизлигини стандартлаш ва сертификатлаш
2.	Хўжалик юртишнинг меъёрий-ҳуқуқий базасини яратиш ва назорат этиш	- бозор шароитида хўжалик юртишнинг конунчилик-ҳуқуқий базасини яратиш; - меҳнат ва ресурслар сарфининг меъёрларини, меҳнат шароитлари ва техника хавфсизлиги коидаларини тартибга солиш; - хўжалик юртиувчи субъектларнинг конунчилик ва меъёрий-ҳуқуқий нормаларга риоя этишларини назорат қилиш
3.	Бозорнинг очиклигини таъминлаш, монополистик фаолиятни чеклаш ва адолатли рақобатни муҳофаза қилиш	- озиқ-овқат, моддий ресурс ва хизматлар бозорларининг очиклигини таъминлаш; - озиқ-овқат, моддий ресурс ва хизматлар бозорларида монополияни чеклаш ва адолатли рақобатни қўллаб-қувватлаш
4.	Тадбиркорлик эркинлиги ва хусусий мулкни муҳофаза этиш	- аграр соҳада тадбиркорлик фаолияти эркинлиги ва дахлсизлигини муҳофаза қилиш; - хусусий мулк ҳуқуқи ва дахлсизлигини кафолатлаш
5.	Атроф-муҳитни муҳофаза этиш ва ресурслардан самарали фойдаланишни рағбатлантириш	- табиат ва ундаги миллий бойликларни муҳофаза қилиш, атроф-муҳит ифлосланишига қарши чоралар кўриш; - ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланишни рағбатлантириш ва назорат қилиш
6.	Қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш	- қишлоқларда қулай шароитларга эга уй-жойлар, йўллар, маданий-маиший ва ижтимоий объектлар қурилишини қўллаб-қувватлаш; - қишлоқларда бизнес ва тадбиркорлик юртиш учун қулай шарт-шароитлар яратиш
7.	Қишлоқда бандликка қўмаклашишни қўллаб-қувватлаш	- қишлоқ жойларда янги иш ўринлари яратиш дастурларини қўллаб-қувватлаш; - ишсиз қолганларни қайта касбга тайёрлаш ва ишга жойлаштиришни қўллаб-қувватлаш

1	2	3
8.	Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг даромадларини қўллаб-қувватлаш	<ul style="list-style-type: none"> - давлат харидлари орқали қишлоқ хўжалиги маҳсулотига барқарор талабни шакллантириш; - табиий офатлардан зарар кўрганларга компенсация тўловлари тўлаш; - кам ҳосилли ерларда ва кийин шароитда маҳсулот етиштирувчиларга субсидия ажратиш; - ишлаб чиқариш ҳажми ва нархларга боғланмаган субсидиялар ажратиш
9.	Аграр ишлаб чиқаришни таваккалчилик элементларидан (рисклардан) ҳимоялаш	<ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқаришни табиий офатлар ва ноқулай об-ҳаво таъсиридан суғурталашда давлат кафолати тизимини яратиш; - ишлаб чиқарувчиларнинг суғурта тўловлари бир қисмини давлат бюджетидан қоплаш; - чорва моллари, экинлар зараркунандалари ва касалликлари олдини олиш, бартараф этиш ва карантин тадбирларини амалга ошириш; - аграр соҳани суғурталашда иштирок этувчи компанияларга имтиёзлар бериш
10.	Нарх механизми орқали қўллаб-қувватлаш	<ul style="list-style-type: none"> - минимал рентабелликни кафолатлайдиган “минимал нархлар”дан фойдаланиш; - бозордаги конъюнктуравий тебранишларда харид ва товар интервенцияларини қўллаш; - моддий-техника ресурслари, хизматлар ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ўртасидаги “паритет”ни сақлаш
11.	Солиқ механизми орқали тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш	<ul style="list-style-type: none"> - аграр ишлаб чиқаришни аёвчи солиқ механизмларини қўллаш; - солиқлардан муайян муддатга озод этиш; - солиққа тортишда чегирмалар жорий этиш; - имтиёзли шартларда солиққа тортиш
12.	Пул-кредит механизмлари орқали қўллаб-қувватлаш	<ul style="list-style-type: none"> - имтиёзли фойз ставкаси асосида кредитлаш; - гаров таъминотида давлат кафолатини бериш; - кредит асосий суммасининг қайтарилишига имтиёзли давр белгилаш; - Марказий Банк қайта молиялаш ставкаси орқали тартибга солиш
13.	Бюджет-инвестиция ва мақсадли давлат дастурлари орқали қўллаб-қувватлаш	<ul style="list-style-type: none"> - суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни, сув хўжалиги тизимларини сақлаш харажатларини давлат бюджети-дан молиялаштириш; - аграр соҳада устувор аҳамиятга эга давлат дастурларини молиялаштириш; - қишлоқ хўжалигига хорижий, ички ва марказлашган инвестицияларни жалб этиш

1	2	3
14.	Таркибий ўзгаришларни ва ишлаб чиқаришни диверсификациялашни қўллаб-қувватлаш	- экин майдонлари ва ишлаб чиқариш таркибини оптималлаштириш; - кўп тармокли фермер хўжалиklarини ривожлантиришни қўллаб-қувватлаш; - маҳсулот турлари ва ишлаб чиқаришни диверсификациялашни қўллаб-қувватлаш
15.	Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялашни қўллаб-қувватлаш	- ишлаб чиқаришни техник-технологик модернизациялашни қўллаб-қувватлаш; - ресурс тежовчи ва юкори унумли агротехнологиялар, техникалар ва сўғориш усуллари жорий этишни қўллаб-қувватлаш
16.	Моддий-техника таъминотини қўллаб-қувватлаш	- кишлоқ хўжалигини моддий-техника воситалари билан таъминлашни қўллаб-қувватлаш; - кишлоқ хўжалиги техникаларини имтиёзли лизинг асосида олишни қўллаб-қувватлаш
17.	Инфратузилма таъминотини қўллаб-қувватлаш	- ишлаб чиқариш, ижтимоий ва институционал инфратузилмаларни яратишга қўмаклашиш; - инфратузилма субъектлари учун солиқ ва кредит имтиёзлари бериш
18.	Ижтимоий ҳимоялаш	- кафолатли пенсия ва нафақа таъминоти, ижтимоий сўғурта орқали қўллаб-қувватлаш; - фермер ва деҳқонларнинг ишлаши, дам олиши ва даволаниши учун қулай шарт-шароитлар яратишга қўмаклашиш
19.	Кадрлар таъминоти	- тармоқ учун мақсадли кадрлар тайёрлашга маблағлар ажратиш; - фермерларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тадбирларини қўллаб-қувватлаш
20.	Илмий ва ахборот-маслаҳат таъминоти	- уруғчилик-селекция ва наслчилик йўналишидаги илмий тадқиқот ва тажрибаларни давлат бюджетидан молиялаштириш; - ветеринария, ахборот-маслаҳат хизматлари кўрсатишни қўллаб-қувватлаш; - ишлаб чиқаришга инновацион технологиялар ва илғор тажрибаларни жорий этиш
21.	Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ички ва ташқи савдосини тартибга солиш (протекционизм)	- озиқ-овқат маҳсулотлари импортини тарифли ва тарифсиз тартибга солиш; - кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспортини имтиёзли божхона тарифлари ва экспорт субсидиялари орқали қўллаб-қувватлаш; - жаҳон озиқ-овқат бозорларига кириш ва маҳсулотларни силжитишга қўмаклашиш

Манба: муаллиф ишланмаси

Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишнинг назарий асосларини ўрганиш юзасидан олиб борилган илмий тадқиқотлар асосида қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденцияларини эволюцион тартибда тадқиқ этиш асосида, давлатнинг иқтисодий жараёнларга аралашуви масаласида баъзан бир-бирига қарама-қарши бир қатор илмий ёндашувлар мавжудлигини кўриш мумкин. Шу билан бирга кўпчилик миллий ва хорижий иқтисодчи-олимлар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш заруратини инкор этаётгани йўқ. Асосий илмий мунозаралар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг қўлами, соҳалари, шакллари, усуллари ва механизмлари хусусида бормоқда. Ҳозирги кунда кўпчилик иқтисодчилар иқтисодиётни давлат томонидан маълум бир чегарада, зарурат ва етарлилик тамойиллари асосида тартибга солишни қўллаб-қувватламоқдалар.

2. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш зарурати қуйидаги омиллар таъсирида юзага келади: аграр ишлаб чиқаришининг табиий-иклимий шарт-шароитлар (географик жойлашув, об-ҳаво, экологик мувозанат ҳолати, сув тошқини, жала, дўл, қурғоқчилик каби табиий офатлар) таъсирига кучли боғлиқлиги натижасида соҳада тадбиркорликни амалга оширишнинг ўта таваккалчиликка мойиллиги; тармоқда инвестицион жозибadorликнинг нисбатан пастлиги ва капиталнинг секин айланиши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг ноэластиклиги; қишлоқ хўжалиги ресурсларининг нисбатан имобиллик хусусияти; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари билан тармоқда ишлатиладиган моддий-техника ресурслари ўртасида йирик диспаритет вужудга келганлиги; давлат мулки бўлган ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш зарурати ва бошқалар.

3. “Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш”, тушунчасини илмий талқин этишдаги турли ёндашувларни умумлаштириш асосида уни қуйидаги таърифда ифодалашни таклиф қиламиз: “Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш – давлатнинг аграр сектор ва қишлоқ ҳудудларини барқарор суръатлар билан ривожлантириш, мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлиги ва экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш, қишлоқ аҳолисининг бандлиги, турмуш сифати ва фаровонлигини юксалтириш ҳамда ижтимоий-экологик вазиятни яхшилаш мақсадида амалга оширадиган маъмурий-

ташкилий, меъёрий-хукукий, иктисодий, ижтимоий-экологик ва институционал характердаги чора-тадбирлар тизимидан иборат”.

4. Қишлоқ хўжалигини барқарор суръатлар билан ривожлантиришнинг узоқ муддатли концепциясида тармоқнинг иктисодий самарадорлигини ошириш ва ракобатбардошлигини юксалтиришга хизмат қилувчи давлат томонидан тартибга солишнинг қуйидаги асосий тамойилларини тавсия этамиз: илмий англаб етиш, мақсаднинг ягоналиги, тенглик, тизимлилик, ихтиёрийлик, табақалашган ёндашув, самарадорлик, ижтимоий йўналтирилганлик, рағбатлантирувчи йўналиш, қафолатланганлик, индикатив тартибга солиш, нархлар паритетини сақлаш, зарурат ва етарлилик даражасидаги аграр протекционизм ва бошқалар.

5. Олиб борилган тадқиқотлар асосида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг мақсади, вазифалари, тамойиллари, объекти, субъекти, шакллари, усуллари, механизмлари ва дастакларини (регуляторларини) ўз ичига олган қуйидаги тизимли таркибини тақлиф этамиз ва у қуйидагилардан ташкил топган:

- тартибга солишнинг бевосита ва билвосита шакллари;
- бюджет-инвестиция, бюджет-солиқ, молия-кредит, нарх, прогнозлаштириш, индикатив режалаштириш, мақсадли дастурлаш, ташки иктисодий фаолиятни тартибга солиш усуллари;

- меъёрий-хукукий тартибга солиш, бюджет-солиқ, молия-кредит, нарх, прогнозлаш, мақсадли дастурлаш, индикатив режалаштириш, инвестиция, валюта, суғурта, божхона, ташки иктисодий, илмий-техник, ахборот-маслаҳат, институционал қўллаб-қувватлаш механизмлари ва бу механизмларни амалга оширишга хизмат қилувчи бир қатор дастаклари (регуляторлари);

- озик-овқат хавфсизлиги, монополистик фаолиятни чеклаш ва адолатли ракобатни муҳофаза қилиш, тадбиркорлик эркинлиги ва хусусий мулкни муҳофаза этиш, атроф-мухитни муҳофаза этиш, қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, бандликка қўмаклашиш, даромадларни қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқаришни рисклардан ҳимоялаш, нарх, солиқ, пул-кредит, бюджет-инвестиция, мақсадли давлат дастурлари каби механизмлар орқали қўллаб-қувватлаш, инфратузилма, моддий-техника, илм-фан ва ахборот таъминоти каби бир қатор устувор йўналишлари.

II боб. ХОРИЖИЙ МАМЛАКАТЛАРДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ТАРТИБГА СОЛИШ ВА ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛАШ МЕХАНИЗМЛАРИ

2.1. Европа Иттифоқининг ягона аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизими

Қишлоқ хўжалиги бугун дунёда мамлакатлар озик-овқат хавфсизлиги ҳамда миллий мустақиллигини таъминлашнинг муҳим шартларидан бири саналади ва давлат томонидан ҳар томонлама қўллаб-қувватлаб турилади. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг ривожланган хорижий мамлакатларда шаклланган, турли шакллар, усуллар, механизмлар ва дастакларни қамраб олган илғор тажрибаларини ўрганиш ва уларни мамлакатимиз шароитларига мослаштириб жорий этиш бўйича илмий изланишлар олиб бориш масаласи долзарб аҳамият касб этмоқда.

Европа Иттифоқида (ЕИ) қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш ягона аграр сиёсат доирасида олиб борилади. Унинг асосий мақсади қуйидаги вазифаларга йўналтирилган:

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини узлуксиз ва барқарор етказиб бериш эвазига озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш;
- қишлоқ хўжалигида ресурсларни оптимал тақсимлаш ва улардан самарали фойдаланиш;
- аграр ишлаб чиқаришга хос таваккалчилик (риск) элементларини пасайтириш орқали озик-овқат бозорларида мувозанатни сақлаш;
- фермерларнинг етарли даромад олишларини қўллаб-қувватлаш орқали улар учун муносиб турмуш тарзини шакллантириш;
- қишлоқ хуудларининг мувозанатлашган, барқарор ривожланишига эришиш;
- экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишнинг самарали тизимини шакллантириш;
- истеъмолчилар учун мақсадга мувофиқ нархлар даражасини сақлаб туриш ва бошқалар.

ЕИ ягона аграр сиёсатининг асосини ташкил этувчи уч йўналишни ажратиб кўрсатиш мумкин: **бозор фаолиятини қўллаб-қувватлаш, даромадларни қўллаб-қувватлаш ва қишлоқ хуудларини ривожлантириш**⁵⁵.

⁵⁵ European Commission. Directorate – General for Communication Citizens information. The EU Explained: Agriculture. A Partnership between Europe and farmers. www.europa.eu/pol/index_en.

Бозор фаолиятини қўллаб-қувватлаш (Market support) орқали қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларга караганда табиий-иқлим ва об-ҳаво шарт-шароитларига кучли боғлиқлиги натижасида озик-овкат бозорларида юзага келадиган номутаносибликларни бартараф этиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг бошқаларга нисбатан ноэластиклиги оқибатида фермерлар даромадининг пасайиб кетиши хатарлари олдини олиш каби бир қатор қўллаб-қувватлаш тадбирлари амалга оширилади. Бозор билан боғлиқ бу ноаниқликлар давлатнинг қишлоқ хўжалиги таракқиётини барқарорлаштириш борасидаги муҳим вазифаларини юзага чиқаради. Шундан келиб чикиб, ЕИда бозор мувозанатини сақлаб туриш бўйича бир қатор маркетинг дастаклари (регуляторлар) қўлланилади.

Иккинчи йўналиш бўлган **даромадларни қўллаб-қувватлаш** (Income Support) механизмларига назар ташласак, **бевосита тўловлар** (Direct Payments) нафақат фермерларга зарурий минимал даромад олишга, балки атроф-муҳитни асраб-авайлаш ва ижтимоий неъматлар билан таъминлашга ҳам имкон беради.

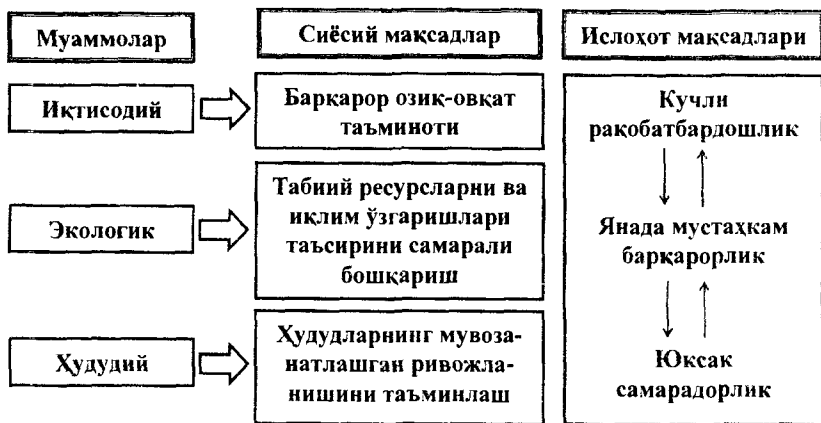
Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш (Rural Development) ЕИ ягона аграр сиёсатининг учинчи муҳим йўналиши саналади. Бу дастурлар қишлоқ ҳудудларини мувозанатлашган ва барқарор ривожланишини таъминлаш, қишлоқ аҳолисининг янги давр талаблари ва ўзгаришларига мос эҳтиёжларига мослашиш мақсадларига хизмат қилади.

ЕИнинг ягона аграр сиёсати ҳар 7 йилда бир марта ишлаб чиқилиб, Европа Комиссияси Кенгаши ва Парламенти томонидан тасдиқланади. Бунда сиёсатни амалга ошириш ва қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга ажратиладиган бюджет харажатларининг юқори чегараси (Budget Expenditure Ceiling) ҳамда уларни сарфлаш йўналишлари белгилаб берилади. Бозор фаолияти ва даромадларни қўллаб-қувватлаш фақат ЕИ бюджетидан молиялаштирилса, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари аъзо мамлакатлар томонидан биргаликда молиялаштириладиган узоқ муддатли дастурларга асосланади.

ЕИнинг ягона аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини молиялаштиришни асосан иккита йирик институционал тузилма: Европа Қишлоқ хўжалиги кафолат жамғармаси (European Agricultural Guarantee Fund (EAGF)) ва Европа Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармаси (The European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)) амалга оширади.

ЕИнинг янги ягона аграр сиёсати унинг 2014-2020 йилларга мўлжалланган умумий бюджети тузилмаси (EU budgetary framework) ва кўп йиллик молиявий концепциясига (Multiannual financial framework - MFF) мувофиқлаштирилган. Чунки аграр сиёсатни ЕИ фондлари орқали молиялаштириш масаласи шуни талаб этади. Фаол музокаралардан сўнг 2013 йилда ягона аграр сиёсат ва молиявий концепция бўйича аъзо мамлакатлар ўртасида ўзаро консенсусга эришилди. Янги ягона аграр сиёсат ЕИ Кенгаши билан келишилди ва ЕИ Парламенти томонидан қабул қилинди.

Янги сиёсат ўтган ислохотлар йўлини давом эттириб, ишлаб чиқаришни кўллаб-қувватлашдан ишлаб чиқарувчиларни кўллаб-қувватлаш томон борди ва ҳозирда кўпроқ ер ва бошқа ресурслардан самарали фойдаланишга асосланган ёндашувга таянмоқда. Бу ёндашув аграр сектор юз тутаётган ва кўпчилиги ташқи омиллар бўлган муаммолар таъсирида юзага келмоқда. Бу муаммоларни уч гуруҳга бўлиш мумкин (7-расм):

7-расм. Европа Иттифоқининг 2014-2020 йиллар учун янги ягона аграр сиёсати: муаммолардан мақсадларни ислох қилиш сари

- иқтисодий (озик-овқат хавфсизлиги ва глобаллашув таъсири, ишлаб чиқариш омиллари маҳсулдорлиги ўсишининг камайиши тенденцияси, нархларнинг тебраниб туриши (бекарорлиги), ишлаб чиқариш ресурслари нархлари қимматлиги таъсирида ишлаб чиқариш

харажатларининг ошиб кетиши, озик-овқат таъминоти занжирида фермерлар мавқеининг ёмонлашиб бориши);

- **экологик** (ресурслардан фойдаланиш самарадорлиги, тупрок ва сув сифати, атроф-мухитга солинаётган хавф-хатарлар, биохилма-хиллик);

- **худудий** (кишлоқ худудларининг демографик, иктисодий ва ижтимоий ривожланиши билан боғлиқ муаммолар).

Ягона аграр сиёсатнинг фермерларни қўллаб-қувватлашга қаратилган чора-тадбирлари уч вазифани қамраб олади:

- барқарор озик-овқат таъминоти (озик-овқат ишлаб чиқариш суръатлари барқарорлиги);

- табиий ресурслар ва иқлим ўзгаришларининг таъсирини самарали бошқариш;

- худудларни мувозанатлашган ривожланишини таъминлаш.

ЕИнинг аграр сектори хавфсиз ва сифатли озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришнинг юксак марраларига эришишни кишлоқ хўжалиги унумдорлигининг асоси бўлган табиий ресурсларни муҳофаза қилиш билан бирга олиб боришни мақсад қилиб кўяди.

Янги ягона аграр сиёсатни амалга ошириш учун зарур маблағлар қиймати ЕИнинг 2014-2020 йилларга мўлжалланган Кўп йиллик молиявий концепцияси (ЕИ бюджети) доирасида тасдиқланган. Бу молиявий ҳужжатнинг 2011 йил 12 октябрда ЕИ Парламенти ва Комиссияси томонидан кўриб чиқилган дастлабки вариантида 2014-2020 йиллар давомида кишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш харажатларини 2013 йил даражасида белгилашга қарор қилинган⁵⁶.

ЕИ Комиссияси томонидан 2014-2020 йилларда Кўп йиллик молиявий бюджет (Multiannual Financial Framework) доирасида аграр сохани қўллаб-қувватлашнинг Pillars-1 элементи, яъни бевосита тўловлар ва маркетингга оид харажатларни қоплаш учун жами 317 193,0 млн. евро ва ўзлаштирилиши белгиланган даромадлар бўйича 4 704,0 млн. евро, Pillars-2, яъни кишлоқ худудларини ривожлантириш учун 101 157,0 млн. евро, жами молиявий бюджетнинг (MFF) 2-бўлими бўйича 423 054,0 млн. евро ажратилиши мўлжаллаган эди (6-жадвал).

⁵⁶ Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy (Brussels, 12.10.2011. COM (2011) 625 final 2011/0280 (COD). www.ec.europa.eu/agriculture/legislation.

ЕИДА 2014-2020 йилларда ягона аграр сёсат доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга сарфланадиган маблағлар динамикаси ва тарқибى прогнози, (млн. еврода, жорий нархларда)

Қўллаб-қувватлаш тадбирлари	2013 й.	2013 й.	2014 й.	2014 й.	2015 й.	2016 й.	2017 й.	2018 й.	2019 й.	2020 й.	2014-2020
	(хақи- катда)	(белги- ланган)	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	й.й. жами
ЕИнинг “Қўп йиллик молиявий концепцияси (Multiannual Financial Framework)” доирасида											
Бевосита тўловлар ва маркетингга оид харажатлар	44 939	45 304	44 830	45 054	45 299	45 519	45 508	45 497	45 485	317 193	
Улаштирилиши белгиланган даромадлар	672	672	672	672	672	672	672	672	672	4 704	
Pillar 1: Бевосита тўловлар ва маркетингга оид харажатлар (ўлаштирилиши белгиланган даромадлар билан бирга)	45 611	45 976	45 502	45 726	45 971	46 191	46 180	46 169	46 157	321 897	
Pillar 2: Қишлоқ хулудларини ривожлантириш дастурлари	14 817	14 451	14 451	14 451	14 451	14 451	14 451	14 451	14 451	101 157	
2 бўлим бўйича жами	60 428	60 428	59 923	60 177	60 423	60 642	60 631	60 620	60 608	423 054	
Қишлоқ хўжалигида илмий тадқиқотлар ва инновациялар	*	*	682	696	710	724	738	753	768	5 072	
Қам таъминланганларни қўллаб-қувватлаш	*	*	379	387	394	402	410	418	427	2 818	
1 бўлим бўйича жами:	*	*	1 061	1 082	1 104	1 126	1 149	1 172	1 195	7 889	
3 бўлим: Озқ-овқат хавфсизлиги	*	*	350	350	350	350	350	350	350	2 450	
“Қўп йиллик молиявий концепциядан (Multiannual Financial Framework)” ташқари											
Қишлоқ хўжалигида инкирозлар резерви	*	*	531	541	552	563	574	586	598	3 945	
Европа глобаллашув фондидан (EGF)	*	*	379	387	394	402	410	418	427	2 818	
ЖАМИ	60 428	60 428	62 274	62 537	62 823	63 084	63 114	63 146	63 177	440 156	

* - маълумот берилмаган.

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. www.ec.europa.eu/agriculture/ асосида муаллиф томонидан тузилган.

Кўп йиллик молиявий бюджетнинг аграр соҳага ажратилган қисмида юқорида келтирилган қўллаб-қувватлаш тўловларидан ташқари 2014-2020 йилларда кишлок хўжалигида илмий тадқиқот ишларини ривожлантириш ва инновацияларни жорий этиш учун жами 5 072,0 млн. евро, кам таъминланган аҳоли қатламларини қўллаб-қувватлаш учун 2 818,0 млн. евро (1-бўлим) ва ЕИ ҳудудида озик-овқат маҳсулотлари хавфсизлигини таъминлаш учун 2 450,0 млн. евро (3-бўлим) сарфланиши кўзда тутилди. Шунингдек, кишлок хўжалигида юзага келиши мумкин бўлган инқирозли даврлар учун 3 945,0 млн. евро захира фонди ҳамда Европа глобаллашув фонди маблағларидан 2 818,0 млн. евро ажратиш кўзда тутилди (6-жадвал).

Аммо узок давом этган мунозаралар натижасида 2013 йилда қабул қилинган яқуний молиявий ҳужжатда янги ягона аграр сиёсат бюджетида қўллаб-қувватлаш харажатлари сезиларли даражада қисқартирилди. Ягона аграр сиёсат учун ажратиладиган ЕИ бюджетининг умумий қиймати 2014-2020 йиллар учун жорий нархларида 408,31 миллиард евро даражасида белгиланган бўлиб, унинг 312,74 миллиард евро си бевосита тўловлар (Direct Payments) ва бозор билан боғлиқ харажатлар учун (Pillar 1) ва 95,58 миллиард евро си кишлок ҳудудларини ривожлантириш дастурлари учун (Pillar 2) ажратилди (7-жадвал).

7-жадвал

ЕИнинг “Кўп йиллик молиявий концепцияси (MFF)” доирасида аграр секторни қўллаб-қувватлаш учун 2014-2020 йилларга ажратилган маблағларнинг юқори чегараси, млрд. еврода

Қўллаб-қувватлаш элементлари	2014-2020 йиллар учун ўрнатилган юқори чегара, жорий нархларида	2014-2020 йиллар учун ўрнатилган юқори чегара, 2011 йил нархларида
Бевосита тўловлар (Direct Payments) ва бозор билан боғлиқ харажатлар (Pillar 1)	312,74	277,85
Кишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари (Pillar 2)	95,58	84,94
Жами	408,31	362,79

Манба: European Commission DG Agriculture and Rural development. Overview of CAP Reform 2014-2020. www.ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm. асосида тузилган.

Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган ёки боғланмаган “Бевосита тўловлар (Direct Payments)” ЕИ фермерларини қўллаб-қувватлашнинг асосий манбаларидан бири бўлиб келди. Жумладан, 2014 йилда ЕИга аъзо мамлакатлар жами фермер хўжалиklarининг 66 %и бу тўловлардан фойдаланган бўлиб, уларнинг ер майдони жамига нисбатан 89 %ни ташкил этган (8-жадвал).

8-жадвал

ЕИ бўйича жами фермер хўжалиklarига нисбатан “Бевосита тўловлар (Direct Payments)” олган фермерлар салмоғи, (2014 й.)

№	Кўрсаткичлар	ЕИ бўйича жами	ш. ж. бевосита тўлов олганлар	Жамига нисбатан бевосита тўлов олганлар салмоғи, %да
1.	Фермер хўжалиklари сони, бирлик	10 841 000	7 179 017	66
2.	Жами қишлоқ хўжалиги ерлари майдони, га	174 613 000	155 061 435	89

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. Review of greening after one year. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/greening_en.

“Бевосита тўловлар” 2014 йилдан бошлаб аъзо мамлакатлар танловига кўра ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган ва боғланмаган тўловларга, ёш фермерлар ва кичик ҳажмли фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлашга ҳамда бошқа мақсадларга йўналтирила бошланди. Шунингдек, 2014-2020 йиллар давомида қўллаб-қувватлаш элементлари (Pillar 1 ва Pillar 2) ўртасидаги харажат нисбатини ЕИга аъзо мамлакатлар миллий бюджетлари (ЕИ бўйича ягона аграр сиёсат бюджетининг ҳар бир аъзо мамлакатга ажратилган қисми) доирасида кўпи билан 15 %гача ўзгартириш имконияти берилган. ЕИнинг ягона аграр сиёсатга ажратилаётган маблағлари кўп йиллик молиявий концепциянинг (MFF) 2014-2020 йилларга мўлжалланган жами бюджетининг 37,8 %ини ташкил этади.

ЕИ янги ягона аграр сиёсатининг 2014-2020 йилларга мўлжалланган бюджетиди бир йилга нисбатан маркетинг билан боғлиқ қўллаб-қувватлашга (Market support) сарфланадиган маблағлар салмоғини 3,9 %дан 4,49 %гача ошиб бориши режалаштирилгани ҳолда, янги бевосита тўловлар салмоғини (New direct payments) 71,43 %дан 61,54 %га, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари салмоғини (Rural Development) 24,67 %дан 19,23 %га қисқариши кўзда тутилган (9-жадвал).

ЕИда 2014-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга сарфланадиган маблағлар таркиби, (жамига нисбатан %да)

Қўллаб-қувватлаш тадбирлари	Йиллар						
	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020
Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш (Rural Development)	24,67	20,13	19,9	19,23	19,23	19,23	19,23
Бозор билан боғлиқ қўллаб-қувватлаш (Market support)	3,9	3,9	4,36	4,49	4,49	4,49	4,49
Янги бевосита тўловлар (New direct payments)	71,43	61,04	60,98	61,54	61,54	61,54	61,54
Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш бўйича мослашувчанлик имкони (Possible flexibility for Rural Development)	-	11,04	10,91	10,90	10,90	10,90	10,90
Бевосита тўловлар бўйича мослашувчанлик имкони (Possible flexibility for direct payments)	-	3,9	3,85	3,84	3,84	3,84	3,84
Жами	100	100	100	100	100	100	100

Манба: European Commission DG Agriculture and Rural development. Overview of CAP Reform 2014-2020. www.ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm. P. 4. асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Янги аграр сиёсатнинг ўзига хослиги шундаки, унинг бюджетида олдинлари амалда бўлмаган янги иккита қўллаб-қувватлаш механизмлари киритилди:

- қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш бўйича мослашувчанлик имкони (Possible flexibility for Rural Development);
- бевосита тўловлар бўйича мослашувчанлик имкони (Possible flexibility for Direct Payments).

Аграр секторни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг бу янги механизмлари ЕИга аъзо мамлакатларга ўз танловига кўра зарурат бўлганда қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш (Rural Development) ва бевосита тўловлар (Direct payments) бўйича маблағларни кўпайтириш ёки қўллаб-қувватлашнинг бир элементдан иккинчи бир элементига ўтказиш имконини беради.

ЕИнинг янги аграр сиёсатида “**Бевосита тўловлар (Direct payments)**” тизими нафақат миқдор, балки мазмун жиҳатдан ҳам чуқур ислоҳ қилинди. Бу ислохотлар қўллаб-қувватлаш тадбирларининг янада шаффоф ва мақсадга йўналтирилганлигини таъминлаши учун хизмат қилади. Янги тизим нафақат ЕИга аъзо мамлакатлараро, балки ҳар бир

мамлакат ёки ҳудуд ичида ҳам қўллаб-қувватлаш тўловлари ўртасида аниқ ва ҳаққоний боғлиқлик бўлишини таъминлайди.

Маълумки, ЕИнинг кўпчилик фермер хўжаликлари фақат қишлоқ хўжалиги билан эмас, балки қайта ишлаш саноати характеридаги қўшимча тармоқлар, хизматлар кўрсатиш ва бошқа фаолият турлари билан ҳам шуғулланади. Янги тизимга кўра бевосита тўловларни фақатгина фаол қишлоқ хўжалиги фаолиятига эга фермер хўжаликлари олиши мумкин.

ЕИ ягона аграр сиёсатининг ўзига хослиги шундаки, ундаги барча қўллаб-қувватлаш тадбирлари аъзо мамлакатлар учун бирдек мажбурий эмас. Янги тизимга кўра бевосита тўловлар аъзо мамлакатлар учун мажбурий (compulsary) ва ихтиёрий (voluntary) бўлган икки йўналишга ажратилган (10-жадвал).

10-жадвал

ЕИнинг янги ягона аграр сиёсатида “Бевосита тўловлар (Direct payments)” йўналишлари ва уларнинг жамига нисбатан улуши, жамига нисбатан %да

Мажбурий (барча аъзо мамлакатлар учун бир хил тартибда)	Ихтиёрий (аъзо мамлакатлар танловига кўра амалга оширилади)
Таянч тўлов схемаси (Basic payment scheme) ёки Ягона майдон тўлови схемаси (Single area payment scheme): - қатъий белгиланган чегара йўқ; - 150 000 евродан ошса муганосиб равишда 5 % дан камайтиради	Қайта тақсимланган тўловлар схемаси (Redistributive scheme): - максимум 30 %гача; - бевосита тўловлар ўртача даражасининг 65 %гача (дастлабки 30 гектар тўлови)
Яшиллик тўлови (Green payment): - мажбурий тарзда 30 %га тенг; - яшиллаш амалиёти ёки унга эквивалент тадбирлар	Табиий чекловларга эга ҳудудларни қўллаб-қувватлаш (Natural constraints support): - максимум 5 %гача
Ёш фермерларни қўллаб-қувватлаш схемаси (Young farmers scheme): - максимум 2 %гача; - + 25 % тўловлар (5 йилгача)	Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган тўловлар (Voluntary coupled support): - максимум 10 % ёки 15 %гача
	Кичик ҳажмли фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш схемаси (Small farmer scheme): - максимум 10 %гача, бир фермер хўжалигига 1250 евродан ошмайди

Манба: European Commission. DG Agriculture and Rural Development. Direct aid schemes. www.ec.europa.eu/agriculture/acosuda тизилган.

Ягона аграр сиёсат доирасида кишлок хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган тўловларнинг барчаси “Ўзаро боғланган мувофиқлик” (Cross compliance) тамойилига мос келиши талаб қилинади. Унинг маъноси шуки, фермер хўжаликлари бевосита тўловлар ёки қўллаб-қувватлашнинг бошқа шакллари қўлга киритиш учун маълум бир мажбурий қоидаларга риоя этиши талаб этилади. Бу қоидалар озиқ-овқат маҳсулотлари хавфсизлиги, чорва моллари саломатлиги тўғрисида ғамхўрлик қилиш, экинларни турли зараркунандалардан ҳимоялаш, иқлим ўзгаришлари, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, сув ресурсларини муҳофазалаш, кишлок хўжалигига яроқли ерларни қўллаб-қувватлаш каби тадбирларни ўз ичига олади. Шунингдек, барча фермер хўжаликлари “Фермерлар учун маслаҳат” тизимидан чекловсиз фойдаланиши мумкин.

“Таянч тўлов схемаси (Basic payment scheme)” 2013 йилдан бошлаб фермер хўжалиқларининг маълум бир миқдордан кам бўлмаган даромад олишларини таъминлаш мақсадида **“Ягона майдон тўлови схемаси (Single area payment scheme)”** ўрнига киритилган. Аммо ЕИга аъзо айрим мамлакатлар учун 2020 йилгача ягона майдон тўлови схемасини сақлаб қолиш имонияти берилган. Таянч тўлов схемаси ҳар бир гектарга (ҳар бир чорва моллари бош сонига) нисбатан олиниши зарур бўлган минимал даромад қиймати миқдорида, бевосита тўловларнинг бошқа турлари билан бирга қўлланилади. Таянч тўлов схемаси бўйича бюджет маблағларининг максимал даражаси белгиланмаган бўлса-да, бевосита тўловларга (Direct payments) ажратилган жами маблағларнинг 70 %игача қисмини йўналтириш мумкин (11-жадвал). Бу тўловлар бозорларда нархлар тебраниши ва ноқулай конъюнктура сабабли фермерлар даромадлари пасайиб кетиши ёки зарар кўришининг олдини олиш орқали тармоқнинг паст рентабеллигини қисман қоплаш имконини яратади.

“Яшиллик тўловлари (Greening payments)” юқорида келтирилган қўллаб-қувватлаш турларига қўшимча бўлиб, у иқлим ва атроф-муҳитга ижобий таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқариш технологияси қўлланилган ҳар бир гектар учун фермер хўжалигига тақдим этилади.

Яшиллик тўловининг 3 та мезони куйидагилар ҳисобланади:

- экин турларини диверсификациялаш;

ЕИда “Бевоcита тўловлар (Direct payments)” доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш механизлари таркиби, 2015 й.
(жамига нисбатан %а)

ЕИга аъзо мамлакатлар	Шу жумладан қўллаб-қувватлаш йўналишлари бўйича											
	Greening		BPS ¹		SAPS ²		Redistributive		YFP ³		VCS ⁴	
	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016	2015	2016
Бельгия	30	30	42,1	42,2	-	-	9,3	9,5	1,9	1,7	16,7	16,7
Болгария	30	30	-	-	47,5	47,8	7,1	7,1	0,5	0,5	15,0	15,0
Чехия	30	30	-	-	54,8	54,8	-	-	0,2	0,2	15,0	15,0
Дания	30	30	64,9	66,2	-	-	-	-	2,0	0,6	2,8	2,8
Германия	30	30	62,0	62,0	-	-	7,0	7,0	1,0	1,0	-	-
Эстония	30	30	-	-	66,0	66,0	-	-	0,3	0,3	3,7	3,7
Ирландия	30	30	67,8	67,8	-	-	-	-	2,0	2,0	0,2	0,2
Греция	30	30	60,6	60,2	-	-	-	-	2,0	2,0	7,4	7,8
Испания	30	30	55,9	55,9	-	-	-	-	2,0	2,0	12,1	12,1
Франция	30	30	49,0	44,0	-	-	5,0	10,0	1,0	1,0	15,0	15,0
Хорватия	30	30	43,0	43,5	-	-	10,0	10,0	2,0	1,5	15,0	15,0
Италия	30	30	58,0	58,0	-	-	-	-	1,0	1,0	11,0	11,0
Кипр	30	30	-	-	61,3	61,3	-	-	1,0	0,7	7,9	8,0
Латвия	30	30	-	-	53,5	53,4	-	-	1,5	1,6	15,0	15,0
Литва	30	30	-	-	38,3	38,8	15,0	15,0	1,8	1,3	15,0	15,0
Люксембург	30	30	68,0	68,0	-	-	-	-	1,5	1,5	0,5	0,5
Венгрия	30	30	-	-	54,8	54,6	-	-	0,2	0,4	15,0	15,0
Мальта	30	30	12,4	12,4	-	-	-	-	0,4	0,4	57,2	57,2
Нидерландия	30	30	67,5	67,5	-	-	-	-	2,0	2,0	0,5	0,5
Австрия	30	30	65,9	65,9	-	-	-	-	2,0	2,0	2,1	2,1
Польша	30	30	-	-	45,7	45,7	8,3	8,3	1,0	1,0	15,0	15,0
Португалия	30	30	47,2	47,5	-	-	-	-	2,0	2,0	20,8	20,5
Руминия	30	30	-	-	50,7	50,7	5,2	5,3	1,8	0,8	12,3	13,1
Словения	30	30	54,0	53,5	-	-	-	-	1,0	1,5	15,0	15,0
Словакия	30	30	-	-	56,5	56,7	-	-	0,5	0,3	13,0	13,0
Финляндия	30	30	49,0	49,4	-	-	-	-	1,0	1,0	20,0	19,6
Швеция	30	30	55,0	55,5	-	-	-	-	2,0	1,5	13,0	13,0
Буюк Британия	30	30	66,2	65,8	-	-	0,5	0,1	1,6	1,6	1,7	1,7
ЕИ-28 жами	30	30	55,4	54,8	10,9	11,2	3,1	4,0	1,3	1,2	10,0	10,0

Изоҳ: Greening – яшиллик тўловлари; BPS¹- таянч тўлов схемаси; SAPS²- ягона майдон тўлови схемаси; Redistributive- қайта тақсимланадиган тўлов схемаси; YFP³- ёш фермерлар схемаси; VCS⁴- ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган тўловлар.

Манба: *European Commission. DG Agriculture and Rural development. Direct payments 2015-2020. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/асосида муаллиф томонидан тузилган.*

- доимий яйловларни яхши ҳолатда сақлашни қўллаб-қувватлаш;
- “экологик вазиятни яхшилашга йўналтирилган ҳудудлар”ни ташкил этиш (15 гектардан ортиқ ерга эга хўжаликлар учун ҳайдаладиган ерларнинг камида 5 %и ҳажмида). Шунингдек, атроф-муҳитга ижобий таъсир кўрсатувчи “яшилликка эквивалент” бошқа тадбирлар ҳам эътиборга олинади.

Янги қондаларга мувофиқ **“Яшиллик тўловлари (Greening payments)”**ни олишга даъвогар фермер хўжаликлари экологик мувозанат бузилишига йўл қўймаслик ва иссиқхона тутунларининг атроф-муҳитни ифлослантиришининг олдини олиш орқали табиатни асрашга ҳисса қўшишлари талаб этилади. Бунинг учун:

- кўп турдаги экинларни экиш орқали тупроқ ва экотизимни барқарор бўлишига имкон яратиш;

- тупроқдаги углеродлар ва яйловлардаги табиий яшаш муҳитини сақлашга ёрдамлашиш;

- экологик тоза ҳудудларни шакллантириш орқали сув ва табиий муҳитни асрашга ҳисса қўшиш талаб этилади.

“Экин турларини диверсификациялаш” талаблари 10 гектардан ортиқ ҳайдаладиган ер майдонига эга фермерларга нисбатан қўлланилади ва қуйидаги мезонларга эга:

- 10 гектардан 30 гектаргача ҳайдаладиган ерлар учун камида 2 хил экин экиш шарт ва асосий экин жами экин майдонининг 75 %дан ортигини банд этмаслиги лозим;

- 30 гектардан ортиқ ҳайдаладиган ерларда камида 3 хил экин экиш шарт, биринчи асосий экин жами экин майдонининг 75 %дан, 2 та асосий экинлар эса 95 %дан ортигини банд этмаслиги лозим.

Жами экин майдонлари ва яйловларнинг катта қисмида аввалдан экинларни диверсификациялашни қўллаб келаётган фермер хўжаликлари бу талаблардан озод этилади.

“Доимий яйловларни яхши ҳолатда сақлаш” талаблари бўйича миллий ҳукуматлар домий фойдаланиладиган яйловларнинг экологик вазиятга таъсирчан қисмини “Табиат-2000” дастури доирасида қўллаб-қувватлаши талаб этилади. Бу дастур доирасидаги яйловларнинг жами кишлоқ хўжалиги ерларига нисбатан салмоғи 5 %дан кам бўлмаслиги лозим.

“Экологик вазиятни яхшилашга йўналтирилган ҳудудлар” тадбирлари 15 гектардан ортиқ ерга эга фермер хўжаликлари учун ҳайдаладиган ерларнинг камида 5 %и ҳажмида киритилган. Бу механизм биохилма-хилликни қўллаб-қувватлаш ва бошқа кенг қамровли дастаклар орқали экологик вазиятни асраб-авайлаш

мақсадларига хизмат қилади. Ерларни шудгорга қолдириш, дала атрофларида дарахтлар экиб ҳимоя қатламлари ҳосил қилиш, буфер зоналар яратиш, алмашлаб экиш ва оралиқ экинлар экишни кенгайтириш, минерал ўғитлар ва заҳарли кимёвий ҳимоя воситаларидан камроқ фойдаланиш орқали тупроқни яхшироқ муҳофаза қилиш, азот тўпловчи экинлар экишни кенгайтириш, органик кишлоқ хўжалигини ривожлантириш каби тадбирлар айнан шу мақсадларга хизмат қилади.

Гарчи “Яшиллик тўловлари (Greening payments)” 2014 йилдан киритилган бўлса-да, 2015 йил охирига келиб бу тизимнинг юқорида келтирилган учта мезонидан ҳеч бўлмаганда биттасини қўллаш мажбуриятини олган фермер хўжаликлари сони 2 468 541 тага етган (жами фермерларнинг 36 %и), “яшиллик” талаблари остидаги экин майдонлари ҳажми эса 105 821 439 гектарга етган ёки жами экин майдонларининг 72 %ини ташкил этган (12-жадвал).

12-жадвал

ЕИ бўйича “Яшиллик тўловлари” механизми киритилган фермер хўжаликлари ва ер майдонлари, 2015 й.

№	“Яшиллик тўловлари” индикаторлари	Ўлчов бирлиги	2015 й.
1.	“Яшиллик тўловлари” остидаги жами кишлоқ хўжалиги ер майдонлари	га	105 821 439
2.	“Яшиллик тўловлари” остидаги ер майдонларининг жами кишлоқ хўжалиги ер майдонларига нисбатан салмоғи	%	72
3.	“Яшиллик тўловлари” мезонининг ҳеч бўлмаганда битта элементини қўллаган фермер хўжаликлари сони	бирлик	2 468 541
4.	Уларнинг жами фермер хўжаликлари сонига нисбатан салмоғи	%	36
5.	Экинларни диверсификациялаш остидаги ҳайдаладиган ерларнинг жами ҳайдаладиган ерларга нисбатан салмоғи	%	75
6.	“Экологик таъсирчан яйловлар” механизми қўлланган яйловларнинг жами яйловларга нисбатан салмоғи	%	56
7.	“Экологик вазиятни яхшилаш” остидаги ҳайдаладиган ерларнинг жами ҳайдаладиган ерлардаги салмоғи	%	68

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. Review of greening after one year. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/greening_en. acosida муаллиф томонидан тузилган.

“Яшиллик тўловлари (Greening payments)” да иштирок этувчи жами фермер хўжаликлари сонини ЕИГА аъзо мамлакатлар кесимида солиштирадиган бўлсак, энг катта салмоқини Польша (23 %), Испания (12 %), Германия (11 %), Руминия (6 %) ва Литва (6 %) каби мамлакатлар ташкил этмоқда.

“Яшиллик тўловларининг (Greening payments)” максимал қиймати ЕИГА аъзо мамлакатларга бевосита тўловлар (Direct payments) учун ажратилган маблағларнинг 30 %и миқдорида (12,8 млрд. евро атрофида) ўрнатилган ва барча аъзо мамлакатлар учун мажбурий ҳисобланади. Агар яшиллик тўловини олган фермер хўжалиги уни мақсадли ишлатмаса нафақат маблағни қайтариши талаб этилади, балки 2017 йилдан бошлаб 20 %, 2018 йилдан бошлаб эса 25 % миқдорида жарима тўлашига ҳам тўғри келади.

“Ёш фермерларни қўллаб-қувватлаш схемаси (Young farmers scheme)” янги аграр сиёсат доирасида барча аъзо мамлакатлар учун мажбурий бўлган чоралардан биридир. Бугунги кунда ЕИГА аъзо мамлакатларда 40 дан кичик ёшдаги фермерлар улуши 14 %ни ташкил этади. Авлодлар янгилиниши ва ёшлар ўртасида қишлоқ хўжалиги фаолияти билан шуғулланишни қўллаб-қувватлаш мақсадида 2015 йилдан бошлаб 40 ёшдан кичик бўлган ва илк бор фермерлик билан шуғулланаётганлар ёки тўлов олиш учун ариза берган вақтдан 5 йилгача олдинги даврда фермер хўжалиги юритаётганлар учун таянч тўлов схемасига (ягона майдон тўлови схемасига) қўшимча янги тўлов тизими киритилди. Бу тўловлар суммаси бевосита тўловлар учун аъзо мамлакатларга ажратилган жами маблағларнинг 2 %и миқдорида белгиланган ва 5 йил муддатгача тайинланади.

ЕИнинг янги аграр сиёсатида бевосита тўловларни янада мақсадли йўналтириш учун аъзо мамлакатларга танлов асосида амалга ошириладиган схемаларга ҳам ўрин берилган. Шундай ихтиёрий тўлов турларидан бири кичик ва ўрта ҳажмли фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш мақсадида уларнинг дастлабки 30 гектари учун (агар 30 гектардан юқори бўлса мамлакат бўйича фермер хўжаликларининг ўртача ер майдони ҳажмигача) тақдим этиладиган **“Қайта тақсимланадиган тўловлардир (Redistributive payment)”**. Аъзо мамлакат ўзининг бевосита тўловлар учун ажратилган бюджетининг 30 %игача қисмини мазкур тўловлар учун қайта тақсимлаши мумкин.

Бевосита тўловлар (Direct payments) доирасидаги ихтиёрий қўллаб-қувватлаш тадбирларидан бири **“Табиий чекловларга эга ҳудудларни қўллаб-қувватлаш (Natural constraints support)”** учун тўловлардир. Бу тўловлар табиий шароитлари оғир, узоқ ва бориш кийин бўлган ҳудудларда фаолият юритувчи фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш мақсадида киритилган. Аъзо мамлакатлар бевосита тўловлар учун ажратилган жами бюджетнинг 5 %гача қисмини мазкур тўловлар учун йўналтириши мумкин.

ЕИга аъзо мамлакатлар кишлоқ хўжалиги (фермерлик)нинг иктисодий/ижтимоий/экологик жиҳатдан муҳим бўлган ва маълум даражада ноқулай шарт-шароитларга эга тармоklarини ихтиёрий бўлган **“Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган бевосита тўловлари (Voluntary coupled support)”** орқали давлат бюджетидан қўллаб-қувватлаши мумкин. Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлашга ажратилган маблағлар улуши ЕИ аъзо мамлакатларига бевосита тўловлар учун ажратилган миллий бюджетлари юқори чегарасининг (41-42 млрд. евро) 8 %и (+2 оксилга бой экинлар учун), зарурий ҳолларда эса 13 %и (+2 оксилга бой экинлар учун) даражасида (4,1-4,2 млрд. евро атрофида) белгиланган. Ундан юқори даража фақатгина ЕИ Комиссияси розилиги асосида ажратилиши мумкин.

Қўллаб-қувватлашнинг бу тури кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг айрим турлари бўйича ишлаб чиқаришнинг зарурий ҳажмини сақлаб туриш учун ажратилади. Қўллаб-қувватлаш ишлаб чиқариш ҳажмига маълум бир миқдорий чекловлар ўрнатиш ҳамда кишлоқ хўжалиги экин майдонлари ва ҳосилнинг қатъий белгиланган ҳажми ёки чорва молларининг чекланган бош сони доирасида амалга оширилади. Бу бозор нархлари ва фермерлар даромадини кескин пасайишини олдини олишга имкон беради.

Ҳозирги кунда ЕИнинг умумий бюджетидан кишлоқ хўжалигининг 21 қуйи тармоқлари бўйича ушбу тўлов турини амалга ошириш мумкин: ғалла, мойли экинлар, оксилга бой экинлар, дуккаклилар, каноп, шоли, ёнғок, крахмал учун картошка, сут ва сут маҳсулотлари, уруғлик, қўй ва эчки гўшти, мол ва бузоқ гўшти, зайтун ёғи, ипак хомашёси, қуритилган чорва озиқаси, хмель, қанд лавлаги, шакарқамиш, цикорий, мева ва сабзавотлар, қисқа муддатда кесиладиган ўрмонлар.

“Бевосита тўловлар (Direct payments)” тизимидаги ихтиёрий хусусиятга эга **“Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлаш (Voluntary coupled support)”** тадбирларига ЕИ бўйича 2015 йилда жами 4 127,0 млн. евро ажратилган бўлиб, у кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича куйидагича тақсимланган (13-жадвал):

- 1 706,0 млн. евро си ёки 41,3 %и мол ва бузок гўшти етиштиришни қўллаб-қувватлашга (23 аъзо мамлакат);

- 829,0 млн. евро си ёки 20,1 %и сут ва сут маҳсулотлари етиштиришни қўллаб-қувватлашга (18 аъзо мамлакат);

- 503,0 млн. евро си ёки 12,2 %и қўй ва эчки гўшти етиштиришни қўллаб-қувватлашга (22 аъзо мамлакат);

- 445,0 млн. евро си ёки 10,8 %и оксилли экинлар етиштиришни қўллаб-қувватлашга (15 аъзо мамлакат);

- 202,0 млн. евро си ёки 4,9 %и мева ва сабзавот маҳсулотлари етиштиришни қўллаб-қувватлашга (19 аъзо мамлакат);

- 175,0 млн. евро си ёки 4,2 %и қанд лавлаги етиштиришни қўллаб-қувватлашга (10 аъзо мамлакат);

- 88,0 млн. евро си ёки 2,1 %и ғалла етиштиришни қўллаб-қувватлашга (6 аъзо мамлакат);

- 70,0 млн. евро си ёки 1,7 %и зайтун ёғи етиштиришни қўллаб-қувватлашга (6 аъзо мамлакат) ва бошқ.

Бу тўловлар 2015 йилда ЕИга аъзо мамлакатлар кесимида куйидагича тақсимланган:

- 1094,0 млн. евро си ёки 26,5 %и Франция (FR) ҳиссасига;

- 586,0 млн. евро си ёки 14,2 %и Испания (ES) ҳиссасига;

- 508,0 млн. евро си ёки 12,3 %и Польша (PL) ҳиссасига;

- 429,0 млн. евро си ёки 10,4 %и Италия (IT) ҳиссасига;

- 220,0 млн. евро си ёки 5,3 %и Руминия (RO) ҳиссасига;

- 202,0 млн. евро си ёки 4,9 %и Венгрия (HU) ҳиссасига;

- 142,0 млн. евро си ёки 3,4 %и Греция (EL) ҳиссасига;

- 126,0 млн. евро си ёки 3,1 %и Чехия (CZ) ҳиссасига;

- 119,0 млн. евро си ёки 2,9 %и Болгария (BG) ҳиссасига;

- 118,0 млн. евро си ёки 2,9 %и Португалия (PT) ҳиссасига;

- 105,0 млн. евро си, ёки 2,5 %и Финландия (FI) ҳиссасига;

- 91,0 млн. евро си ёки 2,2 %и Швеция (SE) ҳиссасига;

- 87,0 млн. евро си ёки 2,1 %и Белгия (BE) ҳиссасига;

- 63,0 млн. евро си ёки 1,5 %и Латвия (LT) ҳиссасига;

- 57,0 млн. евро си ёки 1,4 %и Словакия (SK) ҳиссасига;

- 53,0 млн. евро си ёки 1,3 %и Буюк Британия (UK) ҳиссасига ва

бошқ.

ЕИ мамлакатларида ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлаш тўловларининг (voluntary coupled support) мамлакатлар ва махсулот турлари бўйича таркиби, млн. еврода (2015 й.)

Мамлакатлар/ Махсулотлар	AT	BE	BG	CZ	DK	EL	ES	FI	FR	HR	HU	IT	LT	LV	PL	PT	RO	SE	SI	SK	UK	Oth.	EU-	Жамия-	
																							28	га нис. %да	
Мол гўшти	12	83	27	24	24	29	228	56	652	9	40	108	17	3	172	60	11	91	4	8	45	3	1706	41,3	
Ғалла	-	-	-	-	-	9	-	2	7	-	-	60	-	3	-	-	-	-	-	7	-	-	-	88	2,1
Мева-сабзавот	-	-	41	9	-	16	6	1	15	2	34	11	5	2	19	3	32	-	2	2	-	2	202	4,9	
Дуҳжаклилар	-	-	-	-	-	5	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	6	0,2
Хмель	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	0,1
Сут ва сут мах- сулотлари	-	3	24	50	-	-	94	32	135	9	69	89	24	12	152	13	78	-	5	33	-	7	829	20,1	
Ёнгоқ	-	-	-	-	-	-	14	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	14	0,3
Зайтун ёғи	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	70	1,7
Оқсил экинлар	-	16	17	-	7	45	6	146	4	27	36	14	4	68	-	49	-	3	-	-	-	3	445	10,8	
Шоли	-	-	-	-	8	12	-	-	-	2	23	-	-	-	6	6	-	-	-	-	-	-	-	57	1,4
Уруғлик	-	-	-	-	-	3	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	5	0,1
Қуй ва эчки гўшти	1	1	11	3	-	59	169	3	135	2	22	15	2	-	5	36	25	-	-	6	8	-	503	12,2	
Картошка крахмали	-	-	-	3	-	-	-	4	2	-	-	-	-	-	9	-	-	-	-	-	-	-	-	18	0,4
Қанд лавлағи	-	-	-	17	-	5	17	1	-	3	8	17	-	-	81	-	18	-	-	-	8	-	-	175	4,2
Бошқалар	-	-	-	-	-	1	-	-	2	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	5	0,1
ЖАМИ	13	87	119	126	24	142	586	105	1094	29	202	429	63	25	508	118	220	91	21	57	53	15	57	4127	100
Жамия нис- бага %да	0,3	2,1	2,9	3,1	0,6	3,4	14,2	2,5	26,5	0,7	4,9	10,4	1,5	0,6	12,3	2,9	5,3	2,2	0,5	1,4	1,3	0,4	100		

Манба: European Commission. DG Agriculture and Rural development. Voluntary coupled support. www.ec.europa.eu/agriculture/ асосида муайяф томондан тузилган.

Шунга эътибор қаратиш лозимки, **“Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлаш (Voluntary coupled support)”** тадбирларига йўналтириладиган бюджет маблағлари маълум миқдорий чекловлар киритиш (лимит ўрнатиш), яъни чорва молларининг катъий белгиланган бош сони ёки экин турлари бўйича катъий белгиланган гектарга нисбатан берилади. Шунингдек, бу тўловлар ЕИга аъзо мамлакатлар кесимида чорва моллари турлари ёки экинлар турлари бўйича сезиларли даражада фарқ қилади. Хусусан, 2015-2020 йилларда мол ва бузук гўшти етиштиришни қўллаб-қувватлашга ЕИга аъзо 24 мамлакат бўйича ҳар йили 18 616 664 бош чорва моллари учун лимит белгиланган ва аъзо мамлакатлар бу миқдорни оширмаслик мажбуриятини олади. Бир бош чорва молига нисбатан қўллаб-қувватлаш суммаси 2015-2020 йиллар ичида ЕИ бўйича йилига ўртача 91,7 евродан 91,2 еврогача, жами қўллаб-қувватлаш суммаси эса 1 706,3 млн. евродан 1 697,6 млн. еврогача камайиб бориши кўзда тутилган. Бир бош чорва молига нисбатан йиллик қўллаб-қувватлаш тўловини аъзо мамлакатлар кесимида 2015 йил бўйича қарайдиган бўлсак, ёш бузуклар ёки катта ёшдаги қорамоллар эканлигига қараб Испанияда 11-150, Францияда 37-132, Польшада 55 (факат ёш моллар), Италияда 54-127, Швецияда 85, Португалияда 120, Финляндияда 141-721, Венгрияда 59-216, Грецияда 128-150, Болгарияда 114-215, Хорватияда 43-59, Чехияда 203, Литвада, 134-178, Словакияда 143, Руминияда 300, Нидерландияда 160, Эстонияда 100 ва Мальтада 195 еврогача фарқ қилади. Худди шундай сут ва сут маҳсулотлари ҳамда қўй ва эчки гўшти етиштириш бўйича ҳам чорва бош сонига нисбатан молиявий кўмак ажратиш кўзда тутилган бўлиб, бунда ҳам ЕИга аъзо мамлакатлар бўйича фарқни кузатиш мумкин.

ЕИ бўйича 15 хил турдаги экинлар бўйича **“Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлаш тўловлари (Voluntary coupled support)”** кўзда тутилган. Ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган қўллаб-қувватлашни (Voluntary coupled support) деҳқончилик маҳсулотлари турлари бўйича таҳлил қилсак, 2015-2020 йилларда ЕИ бўйича мева-сабзавот маҳсулотлари етиштиришни қўллаб-қувватлаш учун 675 186 гектар ерга лимит белгиланган ва жами 6 йилда 1253,8 млн. евро қийматида молиявий кўмак ажратиш кўзда тутилган. Бу маблағ 2015 йилдан 2020 йилгача йилига 203,85 млн. евродан 212,08 млн. еврогача, бир гектарга нисбатан эса 301,9 евродан 314,1 еврогача фарқ қилади (14-жадвал).

**Еида 2015-2020 йилларда ишлаб чиқариш хажмига боғланган кўллаб-куватлаш тўловларининг
(Voluntary coupled support) маҳсулотлар турлари бўйича тақсимланиши**

Маҳсулот ёки экин турлари	Ўрнатилган лимит, (бош/гектар)	Жамия, 2015-2020 й. млн. евро	Шу жумладан йиллар бўйича, млн. евро					Бир бош/бир гектарга нисбатан, йиллар бўйича, евро							
			2015	2016	2017	2018	2019	2020	2015	2016	2017	2018	2019	2020	
			Мол ва бузоқ гўшти	18 616 664	10199,0	1706,3	1701,6	1698,4	1698,1	1697,0	1697,6	91,7	91,4	91,2	91,2
Сут ва сўт маҳсул-и	12 321 533	5078,5	829,21	836,85	845,29	854,63	863,42	849,09	67,3	67,9	68,6	69,4	70,1	68,9	68,9
Қўй ва эчки гўшти	41 627 791	2916,6	477,99	480,87	483,98	487,32	490,48	495,97	11,5	11,6	11,6	11,7	11,8	11,9	11,9
Оқсилли экинлар	4 318 571	2643,4	427,64	433,01	438,75	444,85	450,58	448,57	99,0	100,3	101,6	103,0	104,0	103,9	103,9
Мева-сабзавотлар	675 186	1253,8	203,85	208,28	209,98	211,08	212,08	208,53	301,9	308,5	311,0	312,6	314,1	308,8	308,8
Қанд лавлаги	497 222	1057,9	174,25	176,98	177,99	179,1	180,22	169,36	350	356	358	360	362	341	341
Ғалпа	1 935 435	535,71	86,9	89,1	90,75	90	89,26	89,7	45	46	47	47	46	46	46
Шоли	447 431	336,37	56,67	56,4	56,13	55,9	55,66	55,61	127	126	125	125	124	124	124
Дон-дуққаклилар	252 983	106,36	18,16	17,97	17,78	17,6	17,42	17,43	72	71	70	770	69	69	69
Зайтун ёғи	886 704	409,74	70,39	69,47	68,54	67,68	66,83	66,83	79	78	77	76	75	75	75
Қартошка крахмали	58 145	105,48	17,65	17,68	17,72	17,76	17,8	16,87	304	304	305	305	306	290	290
Ёнғок	418 000	84,0	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	14,0	33	33	33	33	33	33	33
Уруғлик етиштириш	28 238	32,46	5,47	5,44	5,41	5,39	5,36	5,38	194	193	192	191	190	191	191
Хмель	8 869	27,17	4,53	4,54	4,54	4,55	4,55	4,46	511	511	512	513	514	503	503
Мойли экинлар	76 285	15,58	1,43	1,89	2,38	2,85	3,31	3,72	19	25	31	37	43	49	49
Канош	13 787	11,76	1,95	1,95	1,95	1,95	2,01	1,95	141	141	141	142	142	146	146
Пилла хомашёси	11 000	4,84	0,83	0,82	0,81	0,8	0,79	0,79	75	74	73	73	72	72	72
Зигир	3 936	3,4	0,57	0,57	0,58	0,58	0,58	0,52	145	146	147	147	148	132	132

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. Voluntary coupled support. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/docs/voluntary-coupled-support-note_en.pdf. асосида муаллиф томонидан тузилган.

Бир гектар мева-сабзавот майдонига нисбатан йиллик қўллаб-қувватлаш тўловларини ЕИга аъзо мамлакатлар кесимида қарайдиган бўлсак, бу кўрсаткич 2015 йилда мева ёки сабзавотлар турига қараб Венгрияда 196-471, Польшада 179-327, Италияда 117, Болгарияда 470-2500 (2500 евро иссиқхонада сабзавот етиштиришга), Грецияда 169-385, Литвада 75-14 263 (14 263 евро иссиқхонада сабзавот етиштиришга), Чехияда 90-444, Руминияда 300-6200 (6200 евро иссиқхонада сабзавот етиштиришга), Испанияда 254, Францияда 255-1066, Словакияда 41-371, Хорватида 97-181, Португалида 240, Латвияда 126-302, Финляндияда 171, Словенияда 533, Эстонияда 238 ва Мальтада 6504 еврогача фарқ қилади. Худди шундай ҳолатни бошқа экин турлари бўйича ҳам кузатиш мумкин.

ЕИда “Кичик ҳажмли фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш схемаси (Small farmers scheme)” ҳам амалда бўлиб, бу тўлов кичик ҳажмли фермер хўжаликларининг рақобатбардошлигини ошириш ва бозорга интеграциялашувини рағбатлантириш, маъмурий харажатлар юқини қисқартириш ҳамда бу турдаги хўжалиklar муҳим ўрин тутувчи қишлоқ худудларини динамик ривожланишини таъминлаш мақсадида киритилган. ЕИнинг амалдаги қонунчилигига мувофиқ кичик фермерлар схемасига мос хўжалиklarни танлаш мезони 15-жадвалда келтирилган.

15-жадвал

ЕИнинг амалдаги қонунчилигига мувофиқ кичик ва ўрта корхоналар тоифасига кирувчилар

№	Кичик ва ўрта корхоналар тоифалари	Кичик ва ўрта ҳажмли фермер хўжаликлари тоифаларини белгилловчи мезонлар
1.	Микро, кичик ва ўрта ҳажмли корхоналар	Ходимлар сони 250 тадан ошмаган, бир йилда 50 млн. евродан ошмайдиган товар айланмасига ҳамда 43 млн. евродан ошмаган активларга эга корхоналар
2.	Кичик корхоналар	Ходимлар сони 50 тадан ошмаган, бир йилда 10 млн. евродан ошмайдиган товар айланмасига ёки активларга эга корхоналар
3.	Микрофирмалар	Ходимлар сони 10 тадан ошмаган, бир йилда 2 млн. евродан ошмайдиган товар айланмасига ёки активларга эга корхоналар

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. Commission regulation (EU) № 702/2014 of 25 June 2014. Annex I. Definition of micro, small and medium sized enterprises. www.ec.europa.eu/agriculture/stateaid/legislation_en. бўйича муаллиф томонидан тузилган.

Бу схема “Бевосита тўловлар (Direct payments)” тизимига кирувчи бошқа барча схемалар (таянч тўлов схемаси, ягона майдон тўлови, қайта тақсимланадиган тўлов, яшиллик тўлови, ёш фермерлар схемаси, ишлаб чиқариш ҳажмига боғланган тўловлар) ўрнига қўлланилиши мумкин ва бу схема бўйича тўлов олишга киритилган фермер хўжаликлари бевосита тўловларнинг юкорида келтирилган бошқа турлари бўйича давлат кўмаги олишга ҳақли эмас. Бу тизим соддалаштирилган тўлов сифатида қаралади. Унинг минимал суммаси бир фермер хўжалигига нисбатан 500 евродан кам бўлмаслиги, энг юкори чегараси эса 1250 евродан ошмаслиги лозим.

Европа Комиссиясининг Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ хуудларини ривожлантириш Бош директорати маълумотларига кўра ЕИ бўйича 2014 йилда жами 7 179 017 фермер хўжаликлари мавжуд бўлган бўлиб, уларга жами 174 358 310 гектар ер майдони бириктирилган. Жами фермер хўжаликларининг 2 935 538 таси ёки 41 %и “**Кичик ҳажмли фермерлар схемаси**” бўйича давлат томонидан молиявий кўмак олган бўлиб, уларнинг ўртача ер майдони ҳажми 2,6 гектарни, жами фермерлар ер майдонидаги салмоғи эса 4,0 %ни ташкил этган. Бу кўрсаткичлар ЕИга аъзо мамлакатлар кесимида фарқ қилади. Хусусан, жами фермерларнинг Мальтада 77,0, Руминияда 71,0, Португалияда 58,0, Польшада 57,0, Грецияда 49,0, Италияда 48,0, Испанияда 41,0 %и “Кичик ҳажмли фермерлар схемаси” бўйича молиявий кўмак олган бўлса, бу кўрсаткич Венгрияда 29,0, Австрияда 28,0, Латвияда 26,0, Хорватияда 19,0, Болгарияда 10,0, Германияда 10,0, Эстонияда 11,0 ва Словенияда 3,0 %ни ташкил этган (16-жадвал).

Кичик ҳажмли фермер хўжаликларининг ўртача ер майдони ҳажми ҳам мамлакатлар кесимида фарқ қилиб, Австрияда 7,3, Эстонияда 5,5, Руминияда 3,0, Польшада 2,9, Португалияда 2,8, Испанияда 2,6, Латвияда 2,6, Германияда 2,5, Италияда 2,3, Словенияда 2,3, Венгрияда 2,2, Болгарияда 1,7, Хорватияда 1,6, Грецияда 1,6 ва Мальтада 1,3 гектарни ташкил этган.

“**Кичик ҳажмли фермерлар схемаси**” бўйича бир фермерга нисбатан ажратиладиган молиявий кўмакнинг максимал суммаси 1250 евродан ошмаслигини назарда тутсак, ЕИ бўйича ўртача бир гектарга нисбатан тўлов қиймати 480 евродан кўпроқни (1250 евро/2,6 гектар) ташкил этишини кўриш мумкин. Кичик ҳажмли фермер хўжаликлари бундан ташқари “Қишлоқ хуудларини ривожлантириш дастурлари” бўйича ҳам кўмак олиши мумкин.

**ЕИда бевосита тўловлар доирасида жами хўжаликларга нисбатан
“Кичик хажмли фермерлар схемаси (КФС)” бўйича молиявий кўмак
олувчи фермер хўжаликлари, (2014 й.)**

ЕИга аъзо мамлакатлар	Бевосита тўловлар олувчи жами фермер хўжаликлари сони	Уларнинг жами ер майдони, га	Ш. ж. кичик хажмли фермерлар схемаси бўйича тўлов олувчи хўжаликлар			Кичик хажмли фермер хўжаликларининг салмоғи, %да	
			сон	жами ер майдони, га	ўртача ер майдони, га	сонига нисбатан	ер майдонига нисбатан
Болгария	94 060	4 650 940	9 612	16 352	1,7	10	0,4
Германия	315 810	16 699 580	32 853	83 501	2,5	10	0,5
Эстония	17 150	957 510	1 964	10 982	5,5	11	1,1
Греция	669 580	4 856 780	328 223	532 552	1,6	49	11,0
Испания	852 740	23 300 220	345 684	901 429	2,6	41	3,9
Хорватия	96 787	1 571 200	18 238	28 622	1,6	19	1,8
Италия	1 112 810	12 098 890	532 450	1 240 392	2,3	48	10,3
Латвия	60 220	1 877 720	15 853	41 335	2,6	26	2,2
Венгрия	176 890	4 656 520	50 554	111 759	2,2	29	2,4
Мальта	6 010	10 880	4 654	5 926	1,3	77	54,5
Австрия	112 460	2 726 890	31 001	226 105	7,3	28	8,3
Польша	1 349 170	14 409 870	763 195	2 215 467	2,9	57	15,4
Португалия	131 300	3 641 590	76 785	217 146	2,8	58	6,0
Руминия	1 019 250	13 055 850	722 587	2 137 655	3,0	71	16,4
Словения	56 420	485 760	1 885	4 390	2,3	3	0,9
КФСга эга ЕИ мамлакатлари бўйича	6 070 657	105 000 200	2 935 538	7 773 522	2,6	48	7,4
ЕИ бўйича жами	7 179 017	174 358 310	2 935 538	7 773 522	2,6	41	4,0

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. Commission staff working document. Review of greening after one year. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/greening_en. бўйича муаллиф томонидан тузилган.

Ягона аграр сиёсатнинг асосий вазибаларидан бири Европада алоҳида ҳудудлар, айниқса қишлоқ хўжалиги устувор аҳамиятга эга ҳудудлар ривожланишидаги номутаносибликларни бартараф этишдир. Ягона аграр сиёсат тизимидаги “Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари (Rural development)” ЕИ қишлоқ

ҳудудларининг мувозанатлашган ва барқарор ривожланишига хизмат қилади.

Аъзо мамлакатлардан ўзларининг қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурларини минтақаларнинг эҳтиёжлари ва ЕИни ривожлантиришнинг қуйидаги 6 та устувор йўналишларидан камида 4 тасига мос келадиган қилиб шакллантиришлари талаб қилинади:

- қишлоқ ва ўрмон хўжалиги ҳамда қишлоқ ҳудудларида билим ва инновацияларни етказишга кўмаклашиш;

- аграр ишлаб чиқаришнинг барқарорлиги ва рақобатбардошлигини оширишни рағбатлантириш;

- озиқ-овқат етиштиришнинг самарали технологик тизимини ташкил этишга, чорва молларини касалликлардан муҳофаза қилиш ва аграр соҳада рискларни бошқариш масалаларига кўмаклашиш;

- қишлоқ ва ўрмон хўжалигида экотизимни тиклаш, сақлаш ва мустаҳкамлашга кўмаклашиш;

- ресурслардан самарали фойдаланиш, қишлоқ хўжалигида иқлим ўзгаришларига барқарор иқтисодий шакллантириш;

- қишлоқ жойларда ижтимоий интеграциялашувга, камбағалликни қисқартиришга ва иқтисодий ривожланишга кўмак бериш.

“Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари (Rural development)” доирасида асосан учта узоқ муддатли мақсадларга эришиш кўзда тутилган:

1. Қишлоқ ҳудудларида бизнесни ривожлантиришни рағбатлантириш мақсадида янги иш ўринлари яратиш ва иқтисодий ўсишга инвестициялар киритиш.

2. Экологик мезонларга мос келувчи ишлаб чиқариш технологиялари ва қайта тикланадиган энергия манбаларини ривожлантиришга инвестиция киритиш орқали табиий ресурслар ва иқлим ўзгаришларини барқарор бошқариш тизимини яратиш.

3. Қишлоқ ҳудудлари ва жамоаларининг мувозанатлашган ривожланишини таъминлаш.

ЕИ Комиссиясининг Қишлоқ хўжалиги ва қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш Бош директорати маълумотларига қараганда аъзо мамлакатларда амалга оширилаётган 118 та **“Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари (Rural development)”** учун барча манбалар ҳисобидан 2014-2020 йилларда жами 161,0 млрд. Евро ажратилган бўлиб, унинг 99,6 млрд. Евроси Европа қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармаси (The European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)) маблағлари, 50,9 млрд. Евроси

давлатларнинг миллий бюджетлари ва 10,7 млрд. Евроси бошқа манбалардан қопланади⁵⁷.

Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармаси маблағлари ЕИ бюджетидан 2017-2020 йилларда аграр соҳани қўллаб-қувватлашга сарфланадиган жами маблағларнинг 19,23 %ини ташкил этиб, бунга қўшимча равишда 10,9 %ни ташкил этувчи қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш бўйича мослашувчанлик имкони (Possible flexibility for Rural Development) ҳам кўзда тутилган.

ЕИнинг “Кўп йиллик молиявий концепцияси (Multiannual financial framework - MFF)” доирасида “Европа қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармаси (EAFRD)” маблағларидан қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришга ажратилган маблағларнинг аъзо мамлакатлар кесимида тақсимланиши 17-жадвалда келтирилган.

17-жадвал

Европа қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармасидан (EAFRD) ажратилган маблағларнинг аъзо мамлакатлар кесимида тақсимланиши, млн. еврода

ЕИга аъзо мамлакатлар	Ажратилган маблағ қиймати	ЕИга аъзо мамлакатлар	Ажратилган маблағ қиймати
Бельгия	648,0	Латвия	1 076,0
Болгария	2 367,0	Люксембург	101,0
Чехия	2 306,0	Венгрия	3 431,0
Дания	919,0	Мальта	97,0
Германия	9 446,0	Нидерландия	765,0
Эстония	823,0	Австрия	3 938,0
Ирландия	2 191,0	Польша	8 698,0
Греция	4 718,0	Португалия	4 058,0
Испания	8 297,0	Руминия	8 128,0
Франция	11 385,0	Словения	838,0
Хорватия	2 026,0	Словакия	1 560,0
Италия	10 444,0	Финландия	2 380,0
Кипр	132,0	Швеция	1 764,0
Литва	1 076,0	Буюк Британия	5 200,0
ЕИ-28 жами	99 586,0		

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. The common agricultural policy: investing in rural Europe. www.ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en. асосида муаллиф томонидан тузилган.

⁵⁷ EC DG Agriculture and Rural development. The Common agricultural policy: investing in rural Europe. www.ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en.

EAFRD жамғармасидан қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришга энг кўп маблағ олган ЕИ мамлакатлари ичида Франция (11 385,0 млн. Евро, 11,43 %), Италия (10 444,0 млн. Евро, 10,49 %), Германия (9 446,0 млн. Евро, 9,48 %), Польша (8 698,0 млн. Евро, 8,73 %), Испания (8 297,0 млн. Евро, 8,33 %) ва Руминияни (8 128,0 млн. Евро, 8,16 %) алоҳида ажратиб кўрсатиш мумкин.

Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари бўйича маблағларнинг тақсимланиши 18-жадвалда келтирилган.

18-жадвал

Қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришга ажратилган маблағларнинг дастурлар бўйича тақсимланиши, жамига нисбатан %да, (2015 й.)

Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурларининг номлари	Жамига нисбатан, %да
Таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашга инвестициялар	22,6
Агро-экологик иқлимни яхшилаш	16,8
Табийий-иқлим шароитлари оғир ёки бошқа чекловларга эга ҳудудларни қўллаб-қувватлаш	16,3
Фермерлик ва бизнесни ривожлантириш	7,4
“Етакчи” маҳаллий ҳаракат гуруҳлари	6,9
Асосий хизматлар ва аграр ҳудудлар қишлоқларини тиклаш	6,7
Органик қишлоқ хўжалигини юритиш	6,4
Ўрмон ҳудудларини ривожлантириш, ўрмон экотизимини яхшилаш ва ўрмончилик технологияларига инвестициялар	4,6
Техник ёрдам кўрсатиш	2,0
Кооператив алоқаларни ривожлантириш	1,7
Риск менежментни ривожлантириш	1,7
Чорва моллари саломатлигини муҳофаза қилиш	1,4
Билм ва ахборот билан таъминлаш	1,2
Табийий офатлардан кўрилган зарарларни коплаш ва уларни бартараф этиш чоралари	1,0
Маслаҳат хизматлари, фермаларни бошқариш ва уларга ёрдам кўрсатиш хизматлари	0,9
“Табиат-2000” ва “Сувдан биргаликда фойдаланиш шартлари” бўйича директив тўловлар	0,6
Ишлаб чиқарувчилар гуруҳлари ва ташкилотларини тузиш	0,5
Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотлари учун сифат тизимларини жорий этиш	0,4
Бошқалар	0,9
ЖАМИ	100

Манба: EC DG Agriculture and Rural development. The common agricultural policy: investing in rural Europe. www.ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en. асосида муаллиф томонидан тузилган.

Тахлиллар шуни кўрсатадики, ЕИнинг қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари доирасида 20 дан ортиқ йўналишлар бўйича давлат молиявий кўмаги кўрсатилади. Айниқса, таркибий ўзгаришлар ва модернизациялашга инвестициялар (22,6 %), агро-экологик иқлимни яхшилаш (16,8 %), табиий-иқлим шароитлари оғир ёки бошқа чекловларга эга ҳудудларни қўллаб-қувватлаш (16,3 %), фермерлик ва бизнесни ривожлантириш (7,4 %), етакчи маҳаллий ҳаракат гуруҳлари (6,9 %), асосий хизматлар ва аграр ҳудудларда қишлоқларни қайта тиклаш (6,7 %) ва ўрмон ҳудудларини ривожлантириш, ўрмон экотизимини яхшилаш ва ўрмончилик технологияларига инвестициялар (4,6 %) дастурларига асосий эътибор қаратилмоқда (18-жадвал).

Ягона аграр сиёсати доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш дастурларининг йўналишлари, бу тадбирларга ажратилаётган давлат молиявий кўмагининг киймати ва таркибини таҳлил этиш ЕИ мамлакатларида аграр секторни янада барқарор ривожлантириш учун мустаҳкам тизимга асос солинганлигини кўрсатади. Аграр секторни қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли иқтисодий механизмлари қуйидаги устувор вазифаларни муваффақиятли ҳал этишга йўналтирилган:

1. Иқтисодий жиҳатдан – фермерлар даромади ва маркетинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш орқали барқарор озик-овқат хавфсизлигига эришиш ҳамда экспорт салоҳиятини ошириш.

2. Экологик жиҳатдан – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатни асраш орқали табиий ресурслар ҳамда иқлим ўзгаришлари таъсирини самарали бошқариш тизимини шакллантириш.

3. Ҳудудий жиҳатдан – қишлоқ ҳудудларини мувозанатлашган ва барқарор ривожланишини таъминлаш орқали шаҳар ва қишлоқ турмуш шароитлари ўртасидаги фарқни камайтириш, миграция тўғрисида қишлоқларнинг бўшаб қолиши ва шаҳар аҳолисининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишининг олдини олиш.

Олиб борилган илмий изланишлар асосида ЕИнинг марказлашган бюджети, аъзо мамлакатларнинг миллий бюджетлари ҳамда турли жамғармалар маблағларидан қишлоқ хўжалигини кенг қамровли қўллаб-қувватлаш аграр тармоқнинг рақобатбардошлигини ошириш, янада мустаҳкам барқарорликни таъминлаш ва юқори самарадорликка эришиш мақсадларига хизмат қилмоқда деб хулоса чиқаришга имкон беради.

2.2. АҚШда аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш механизмлари

АҚШ жаҳондаги қишлоқ хўжалиги юксак тараққий этган мамлакатлардан бири саналади. Маълумотларга қараганда АҚШ ҳиссасига дунёда етиштириладиган соя ва маккажухори донининг деярли ярми, пахта, бугдой, тамаки ва мойли экинларнинг 10 дан 25 %гача қисми тўғри келади⁵⁸.

АҚШда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг кенг камровли ва самарали тизимига асосланган. Шу сабабдан АҚШнинг аграр секторни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги илғор тажрибаларини чуқур ўрганиш ҳамда уларни республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш имкониятларига баҳо бериш муҳим вазифалардан саналади.

АҚШ замонавий аграр сиёсатининг негизи 1930-йилларнинг бошларида, Буюк депрессия даврида Президент Ф.Рузвелтнинг янги курси доирасида ишлаб чиқилган. Буюк депрессиядан азият чеккан фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш мақсадида АҚШ Конгресси 1933 йилда “Қишлоқ хўжалигини тартибга солиш тўғриси”даги қонунни (Agricultural Adjustment Act)” қабул қилди. Ушбу қонун доирасида қуйидаги учта асосий мақсадга эришиш назарда тутилган эди:

1. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва истеъмол қилиш орасидаги эквивалент айрибошлашни базис давридаги даражада (1909-1914 й.й.) ўрнатиш ва сақлаб қолиш.

2. Қишлоқ хўжалиги тараққиёти жараёнида юзага келадиган номуносибликларни (диспропорцияларни) доимий равишда тузатиб бориш орқали эквивалент айрибошлашни қўллаб-қувватлаш.

3. Жами истеъмол харажатларида озиқ-овқат маҳсулотларининг салмоғини базис давридаги нисбатда сақлаб қолиш орқали истеъмолчиларнинг харид қобилиятини қўллаб-қувватлаш.

Гарчи ушбу қонунда аграр соҳани тартибга солишнинг микдорий кўрсаткичлари белгиланмаган бўлсада, биринчи бор “**нархлар паритети**” термини киритилди. **Нархлар паритети** – бу қийматлар тенглиги, яъни қишлоқ хўжалиги маҳсулоти бирлигининг харид қуввати базис давридаги харид қувватига тенг бўлиши лозим. Масалан, 1990 йили бир дона трактор сотиб олиш учун фермер 30 тонна бугдойни сотиши лозим бўлса, бугунги кунда реал нархлар

⁵⁸ Сепреев К. Сельское хозяйство США и ВТО. www.agropraktik.ru/blog/VTO_Agriculture/80.

ўзгарган тақдирда ҳам, тракторнинг нархи 30 тонна бугдой кийматиغا тенг бўлиши керак.

1933 йилда қабул қилинган қонунда қишлоқ хўжалиги ва тармоқда қўлланиладиган саноат маҳсулотлари нархлари ўртасидаги паритет базис даврига (1909-1914 й.й.) нисбатан ҳисобланган. Кейинроқ 1948 йили қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунда паритет нарҳини аниқлаш формуласига тузатиш киритилди:

$$P_i^* = P_i \cdot \frac{\gamma}{\eta}$$

Бу ерда: P_i^* – i маҳсулотнинг паритет нарҳи;

P_i – i турдаги маҳсулотнинг ўтган 120 ойдаги ўртача нарҳи;

γ – фермер томонидан ишлаб чиқариш мақсадларида харид қилинган ресурс ва хизматлар нарҳининг ўртача жорий индекси;

η – фермер етиштирган барча турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нарҳларининг ўтган 120 ойдаги ўртача индекси.

АҚШнинг давлат субсидиялари таркибида **нарх механизми орқали қўллаб-қувватлаш** муҳим ўрин эгаллаб келган. 1937 йилдан Қишлоқ хўжалиги вазирлиги шафелиги остида бозор битимлари, яъни маҳсулот ишлаб чиқарувчилар ва тайёрлов ташкилотлари орасида минимал харид нарҳлари бўйича келишув тузишга қарор қилинди. Кўнгилли характердаги бу битимларда давлатнинг роли ҳар иккала томонни қониктирадиган қарорлар ишлаб чиқиш ва эришилган шартларни бажаришда арбитражлик вазифасини бажаришдан иборат этиб белгиланган.

Фермерлар маҳсулотининг нарҳларини қўллаб-қувватлаш дастурлари 1930-йиллардан бошлаб киритилган ва бир қанча ўзгаришлар билан ҳозиргача сақланиб қолган. Дастлабки даврларда киритилган нарҳларни қўллаб-қувватлашнинг асосий механизми – гаров кредити ҳисобланган. Давлат қўллаб-қувватлаш мажбурияти бўйича нарх даражасини эълон қилиб, Товар Кредит Корпорацияси (ТКК) фермерларга уларда мавжуд маҳсулотлар захираси таъминоти остида фоизсиз кредитлар ажратади. Кредит қиймати маҳсус ўрнатилган **гаров нарҳи** бўйича аниқланади (кредит кўринишида маҳсулот бирлигига тўланадиган нарх). Агар бозорда таркиб топган нарх гаров нарҳидан юқори бўлса, фермер ўз маҳсулотини бозор нарҳида сотиб, ТККга олган кредитини қайтаради. Аксинча, бозор нарҳи гаров нарҳидан паст бўлса, фермер олинган кредит бўйича гаровга тикилган маҳсулот захирасини ТККга қарз ўрнига гаров нарҳи

бўйича топширади. Гаров нархлари, кредитлаш муддатлари ва кўллаб-қувватланадиган маҳсулот турлари ҳар 4-5 йилда бир марта қабул қилинадиган қишлоқ хўжалигига оид махсус қонунлар орқали белгиланган ва Конгресс тасдиғидан ўтган. Одатда гаров нархлари олдинги 5 йилликда ўртача шаклланган бозор нархининг 85 фоизи даражасида ўрнатилган.

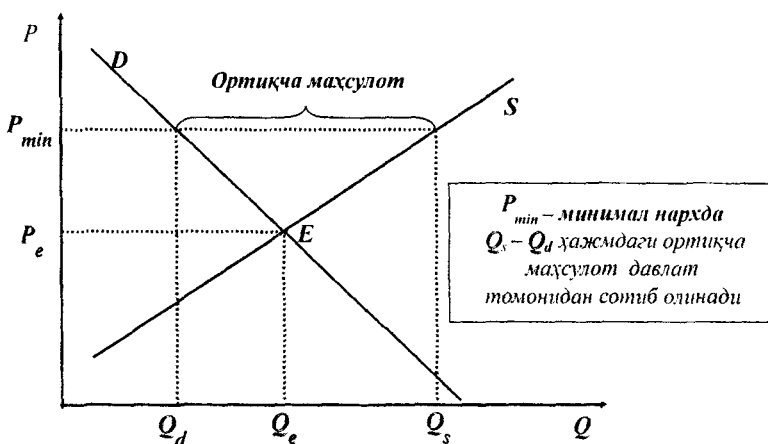
Фермерларнинг гаров операцияларида иштирок этиши бошқа бир дастур, ерларни консервация қилиш тадбирлари билан узвий боғланган. Бошқача айтганда, ТККга гаров нархида маҳсулот етказиб бериш имконияти ҳамма фермерларга ҳам берилавермаган. Бунинг учун фермерлар юкорида келтирилган экин майдонларининг бир қисмини консервация қилиш дастурида иштирок этиши талаб этилган. ТКК АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирилик таркибидаги давлат корпорацияси сифатида ҳозирги кунгача фаолият юритиб келади. Бу вариант бозор нархи гаров нархидан пастга тушиб кетган тақдирда фермерлар учун манфаатлидир.

Нарх орқали фермерларни кўллаб-қувватлаш механизмлардан яна бири – **фарқ тўловларидир**. Давлат мақсадли нарх даражасини белгилаб берган ва бозор нархи билан мақсадли нарх орасидаги фарқни фермерларга тўлаган (бозор нархи мақсадли нархдан пастга тушган ҳолатларда). Бу дастур маҳсулот захираларини яратиш ва у билан боғлиқ харажатларни амалга оширишга олиб келмайди, аммо фермерларнинг даромадларига бевосита таъсир кўрсатади. Худди гаров кредитлари сингари фарқ тўловлари ҳам фақатгина ерларни консервация қилиш дастурида иштирок этувчи фермерларга нисбатан кўлланилган.

АҚШда кўлланилган фермерлар даромадларини ошириш тадбирларидан бири қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўлган талабни рағбатлантиришидир. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабни рағбатлантириш йўлларида бири **давлат харидларини кўпайтириш** ҳисобланади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат эҳтиёжлари учун харид этиш тажрибаси биз учун янгилик эмас. Хусусан, республикамизда пахта ва ғаллага давлат буюртмаси ўрнатилган. Аммо ривожланган давлатлар тажрибасида пахта ва ғалладан ташқари бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига ҳам давлат буюртмаси ўрнатиш ҳолатлари учрайди. Масалан, АҚШда ўрта мактаблар ўқувчилари учун **“бепул тушлик талони”** дастурлари амал қилади. Бундан ташқари, 1939 йилдан бери АҚШ аҳолисининг кам даромадли қисми давлат томонидан **“озик-овқат талони”** билан таъминланади ва улар бу талонлар эвазига бепул озиқ-овқат маҳсулотлари харид этиш

имкониятига эга бўлишади. Бу дастурни амалга оширишга масъул АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ҳисобланади. Маълумотларга кўра, “беул озик-овқат талони” дастури доирасида 2011 йилда озик-овқат кўмағига муҳтож 44,7 млн. кишига давлат бюджетидан 71,8 млрд. АҚШ доллариллик (бир кишига нисбатан бир ойда ўртача 133,85 АҚШ доллари) маблағ ажратилган бўлса, 2012 йилда 46,6 млн. кишига 74,6 млрд. АҚШ доллариллик (бир кишига нисбатан бир ойда ўртача 133,41 АҚШ доллари) маблағ ажратилган⁵⁹.

Давлат буюртмаси бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш аграр тармоқ бозорларида талабни ўстиришга қаратилган тадбирлар сирасига киради. Фермерлар етиштираётган маҳсулотларнинг нархини маълум даражада саклаб туриш учун давлат томонидан вакил қилинган ташкилот бюджет маблағлари ҳисобидан қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бир қисмини сотиб олиши мумкин. Буни харид интервенцияси деб аташ ҳам мумкин. Давлатнинг харид интервенцияси қандай амал қилиши механизмини 8-расмда кўриб чиқамиз.

8-расм. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотига минимал нарх ўрнатилиши ва ортиқча маҳсулотни давлат томонидан захирага харид этилиши

Маҳсулотни Q_e ҳажмда ишлаб чиқарилганда бозорда мувозанат ҳолати вужудга келиб, P_e мувозанат нархи ўрнатилади. Давлат

⁵⁹ Борхунов Н., Родионова О. Как повысить платежеспособный спрос на внутреннем продовольственном рынке России: размышления и расчеты // АПК: экономика, управление. № 9, 2013. -16 с.

бозорда таркиб топган мувозанат нархининг фермер хўжаликлари учун манфаатли эмаслигини эътиборга олиб, маҳсулотнинг бозорда сўтилиши мумкин бўлган минимал даражасини (минимал нарх) P_{min} даражага кўтаришга қарор қилади. Бу нархда ишлаб чиқарувчилар Q_s ҳажмдаги маҳсулотни бозорга таклиф қилишга тайёр, истеъмолчилар эса Q_d ҳажмдаги маҳсулотни харид этишга қодир. Натижада бозорда $Q_s - Q_d$ ҳажмда ортиқча маҳсулот пайдо бўлади. Давлат айнан шу ортиқча маҳсулотни белгиланган нархда фермерлардан харид этиши лозим. Бу дастурларнинг амалга киритилиши гўшт, сут, мева, сабзавот ва полиз маҳсулотларига давлат буюртмалари жорий этилишига олиб келади. Бу эса деҳқон ва фермер хўжаликлари маҳсулотларига бўлган ялпи талабнинг ошиши ва уларнинг даромадлари кўнайишини таъминлайди.

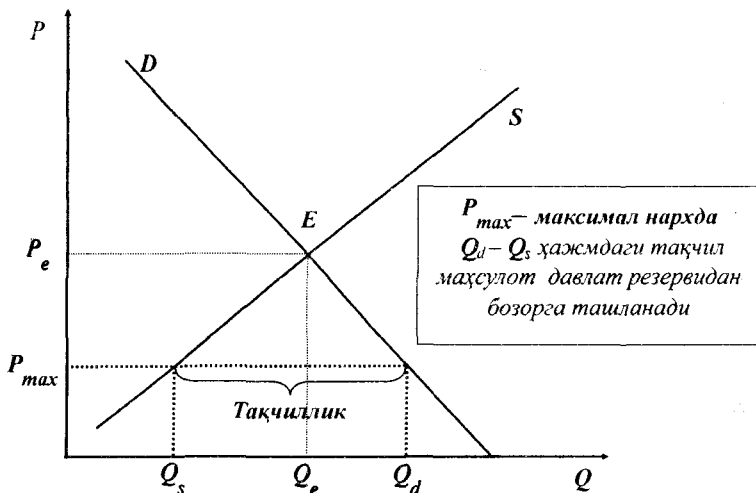
Давлатнинг интервенция харидлари маҳсулот нархи ошишига олиб келади ва фермерлар учун фойда келтиради. Шу билан бирга давлат олдида харид этилган маҳсулотларни сақлаш ва сарфлаш бўйича қўшимча муаммолар юзага келиши мумкин.

АҚШнинг “Тинчлик йўлида озик-овқат” дастури давлатнинг ортиқча озик-овқат маҳсулотларини реализация қилиш мақсадларига хизмат қилади. 1954 йили яратилган ва дастлаб PL 480, кейинроқ эса “Тинчлик йўлида озик-овқат” деб номланган дастурни бу соҳада амалга оширилган энг муҳим кадамлардан бири сифатида баҳолаш мумкин. Бу дастурнинг асосий мақсади озик-овқат тақчиллигига дуч келган суст ривожланаётган мамлакатларга давлат томонидан тартибга солинадиган маҳсулот турларини экспорт қилишни рағбатлантиришдир.

Об-ҳаво қулай келган йилларда кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорига талабдан ортиқча маҳсулот кириши оқибатида нархлар кескин тушиб кетиши ва фермерлар учун жиддий зарар келтириши мумкин. Бундай пайтда давлат бозордаги ортиқча маҳсулотни харид этиш орқали, бир томондан, маҳсулот сотилишига ёрдам берса, иккинчи томондан, мувозанат нархни тиклаш орқали фермерларни зарар қўришдан сақлаб қолади.

Давлат харид этилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бир қисмини озик-овқатнинг буфер захиралари сифатида сақлаши ва об-ҳаво ноқулай келиб, ҳосилдорлик пасайиб кетган йилларда улардан самарали фойдаланиши мумкин. Бундай ҳолатларда давлатнинг озик-овқат захираларини бозорга ташлаш тақчилликни бартараф этишга олиб келади ва нархларнинг кескин кўтарилиб кетишидан

истеъмолчиларни ҳимоя қилади. Маҳсулотни Q_d ҳажмда ишлаб чиқарилганда бозорда мувозанат ҳолати вужудга келиб, P_e мувозанат нархи ўрнатилади (9-расм).

9-расм. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотига максимал нарх ўрнатилиши ва етишмаган маҳсулотнинг давлат захирасидан бозорга чиқарилиши

Давлат бозорда таркиб топган мувозанат нархининг истеъмолчилар учун манфаатли эмаслигини эътиборга олиб, маҳсулот нархининг бозорда сотилиши мумкин бўлган максимал даражасини (максимал нарх) P_{max} даражага пасайтиришга қарор қилади. Бу нархда ишлаб чиқарувчилар Q_s ҳажмдаги маҳсулотни бозорга таклиф қилишга тайёр, истеъмолчилар эса Q_d ҳажмдаги маҳсулотни харид этишга қодир. Натижада бозорда $Q_d - Q_s$ ҳажмда тақчиллик пайдо бўлади. Давлат айнан шу тақчилликни ўзининг буфер захирасидаги маҳсулотни бозорга ташлаш орқали максимал нархни сақлаб қолиши лозим.

АҚШнинг аграр сиёсати "Farm Bill" деб аталадиган "Қишлоқ хўжалиги тўғрисида"ги қонун билан тартибга солинади ва у ҳар 5-6 йилда бир марта қабул қилинади. Мазкур қонун АҚШнинг қишлоқ хўжалиги ва озик-овқат дастурларини амалга оширишда асосий ўрин тутди. АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлигини (USDA) ташкил этишга қаратилган дастлабки қонун қабул қилингандан бошлаб (1862 й.)

Ўтган даврда аграр секторни тартибга солишнинг турли масалаларига оид 50 дан ортиқ қонунлар қабул қилинди ва амалга оширилди.

АҚШ Конгресси ҳар сафар муайян давр учун қонунни ишлаб чиқишда шу даврга хос бўлган энг долзарб аграр муаммоларни, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ҳолати ва унга таъсир этувчи муҳим омилларни эътиборга олади. Хусусан, шу пайтга қадар қабул қилинган қонунлар фермерлар даромади ва уларнинг маҳсулотлари нарҳини қўллаб-қувватлаш, экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилиш, фермер кредити тизими, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилиш, илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизмати, кам таъминланган оилаларга озик-овқат ёрдами кўрсатиш, қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш, қайта тикланадиган муқобил энергия турларини ривожлантириш, суғирма ривожланган мамлакатларга озик-овқат ёрдами кўрсатиш каби турли масалаларни қамраб олган.

Одатда, қонун лойиҳасини тайёрлашда Конгресснинг икки палатасидан ташқари Президент маъмурияти, АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва бошқа тегишли вазирликлар, қишлоқ хўжалигига ихтисослашган университетлар ва коллежлар, кўп сонли маслаҳат хизматлари, фермер хўжаликлари ва уларнинг бирлашмалари фаол иштирок этади. Масалан, 2008 йилда қабул қилинган **“Озик-овқат, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва энергия тўғрисида”**ги қонунни ишлаб чиқиш жараёнида Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан 2006-2007 йилларда АҚШнинг 48 штатида 52 та форумлар ташкил этилган ва фермерлар ҳамда ранчо эгаларининг 4000 дан ортиқ фикр-мулоҳазалари ва таклифлари эътиборга олинган⁶⁰.

АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган қишлоқ хўжалигига оид қонуни **“Федерал қишлоқ хўжалиги ислохоти ва риск менежмент тўғрисидаги қонун”** деб номланди. Қонун 12 та бўлимдан иборат бўлиб, аграр тармокни давлат бюджетидан молиявий қўллаб-қувватлашнинг турли йўналишларини ўз ичига олади (19-жадвал).

Қонун доирасида амалга ошириладиган қўллаб-қувватлаш дастурлари 2 хил тоифага бўлинади: мажбурий ва назорат қилинадиган (дискрецион).

⁶⁰ Александрова О.А. Господдержка аграрной экономики США. // Финансы №3, 2012. <http://fedyaev-pavel.ru/uploads/documents/03-09-2012>.

АҚШнинг “Федерал кишлок хўжалиги ислохоти ва риск менежмент тўғрисида”ги қонунининг мазмуни ва таркибий қисмлари

Қонуннинг боблари	Қонун бобларининг мазмуни ва асосий йўналишлари
1	2
1 бўлим. Кишлоқ хўжалиги товарлари (Farm commodities)	Бугдой, маккажўхори, соя, ерёнгоқ ва шоли каби асосий экин турлари буйича уларнинг нархлари ёки тушумлар пасайиб кетган ҳолларда фермерларга тўлов тўлашни таъминлайди. Чорвачилик ва боғдорчилик билан банд фермерларнинг табиий офатлар, турли зараркунандалар ва касалликлардан кўрган зарарларини қоплашга имкон беради. Шунингдек, сўт ва бозор квоталари буйича даромадларни суғурталаш, кафолатланган минимал нархлар ва шакар учун импорт чекловларини ўз ичига олган
2 бўлим. Атроф-мухитни муҳофаза қилиш (Conservation)	Экология ва атроф-мухитни самарали бошқариш билан боғлиқ замонавий менежмент амалиётларини қўллаб-қувватлайди. Ишлов берилаётган ерлар дастурлари ўз ичига “Атроф-мухитни яхшилашни рағбатлантириш дастури (Environmental Quality Incentives Program – EQIP)” ва “Атроф-мухитни муҳофаза қилишни бошқариш дастури (Conservation Stewardship Program – CSP)”ни ўз ичига олади. Бошқа ёрдам дастурларига “Кишлоқ хўжалигида сервитутни сақлаш дастури (Agricultural Conservation Easement Program – ACEP)” ва “Худудий атроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳамкорлиги дастури (Regional Conservation Partnership Program – RCPP)”лар киради
3 бўлим. Савдо (Trade)	АҚШ кишлок хўжалиги маҳсулотлари экспорти ва халқаро озиқ-овқат кўмаги дастурларини молиявий қўллаб-қувватлайди. Энг асосий дастурларга “Бозорларга кириш дастури (Market Access Program)”, суи ривожланган мамлакатларга озиқ-овқат ёрдами кўрсатувчи “АҚШнинг бирламчи озиқ-овқат ёрдами дастури (The Primary US Food Aid Program)” ва “Тинчлик учун озиқ-овқат дастури (Food for Peace)” киради. Бошқа озиқ-овқат таъминоти ЖСТ доирасида олинган мажбуриятлар билан боғлиқ ўзгаришларни ифодалайди
4 бўлим. Озиқ-овқат дастури (Nutrition)	Кам таъминланган оилаларга қисқача SNAP ёки озиқ-овқат талонлари деб аталадиган “Қўшимча озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш дастури (Supplemental Nutrition Assistance Program)” ҳамда “Фавқулодда ҳолатларда озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш дастури (The Emergency Food Assistance Program)” орқали ёрдам кўрсатишни таъминлайди
5 бўлим. Кредит (Credit)	Фермер хўжаликлари ва ранчо эгаларига тўғридан-тўғри давлат томонидан қарз (кредит) бериш ёки тижорат банклардан қарз (кредит) олишда давлат кафолатини беришни таъминлайди. Кредит бериш коидаларини ва сиёсатини ўрнатади

1	2
6 бўлим. Қишлоқ худудлари- ни ривож- лантириш (Rural Deve- lopment)	Қишлоқ худудларида бизнес ва жамият ривожланишини қўллаб-қувватлайди. Америка жамиятининг рамизи бўлган қишлоқ жамоаларининг турмуш тарзи ва анъаналарини сақлаб қолишга ёрдам беради. Инфратузилмалар, бизнес, кенг тармоқли алоқа ва телекоммуникациялар учун грантлар ва кредитлар ажратишни таъминлайди. Бошқа федерал, штат ва маҳаллий даражадаги дастурлар билан ҳамкорликни мувофиқлаштиради
7 бўлим. Илмий тадқиқот, маслаҳат ва бошқ. (Research, Extention and Related matters)	Қишлоқ хўжалигининг инновацион асосда, янада самарали ривожланишига шарт-шароитлар яратиш мақсадида аграр соҳада кенг қамровли илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматларини қўллаб-қувватлаш орқали фермерлар ва ранчо эгаларини илм-фаннинг энг сўнгги ютуқлари ҳамда замонавий технологиялар билан таъминлайди. Янги иш бошлаган фермерлар ва ранчаларни ривожлантириш, ветеринарларни тайёрлаш, қишлоқ хўжалиги университетлари ва коллежлари салоҳиятини мустаҳкамлаш дастурларини молиявий қўллаб-қувватлайди
8 бўлим. Ўрмон хўжалиги (Forestry)	АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг Ўрмон хўжалиги хизмати томонидан амалга ошириладиган ўрмон хўжалигини қўллаб-қувватлаш дастурлари, яъни ўрмон зараркунандалари ва касалликларга қарши курашиш, ўрмонларни самарали бошқариш, штатлар ҳукуматлари ва ўрмон хизмати ўртасида ўзаро ҳамкорликни ривожлантириш каби бир қатор дастурларни молиявий қўллаб-қувватлайди
9 бўлим. Энергия (Energy)	Ҳукумат грантлари, кредит кафолатлари ва муқобил энергия ишлаб чиқариш учун хомашё харид этиш ташаббуслари орқали қишлоқ хўжалиги ва худудларида қайта тикланадиган энергия манбаларини ривожлантиришни молиявий қўллаб-қувватлайди. Биоёқилги учун хомашё етиштириш ва уни қайта ишлаб биоёқилги ишлаб чиқариш, бу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориш, таълим ва илм-фан ютуқларини тарқатиш каби тадбирларни ўз ичига олади
10 бўлим. Боғдор- чилик (Horti- culture)	Айрим қишлоқ хўжалиги экинлари – боғдорчилик, сабзавотчилик, гулчилик ва декоратив ўсимликчилик соҳаларини қўллаб-қувватлайди. Бу соҳаларда илмий тадқиқотлар олиб бориш, экинлар касалликлари ва зараркунандаларига қарши курашиш, сертификатланган органик деҳқончилик ва бозорга киритишни (силжитиш) молиявий қўллаб-қувватлашни ўз ичига олади
11 бўлим. Экинларни сугурталаш (Crop insuarance)	Узоқ муддат учун тасдиқланган экинлар ҳосилини сугурталаш дастурларини амалга ошириш учун асос бўлиб хизмат қилади. Янги дастурларга пахта учун “Даромадларни комплекс химоялаш (Stacked Income Protection (STAX))” ва бошқа экинлар учун “Қўшимча қоплаш имконияти (Supplemental Coverage Option (SCO))” дастурлари қиради

1	2
12 бўлим. Турли масалалар (Miscellaneous)	Чорвачилик ва паррандачиликни ривожлантириш, ҳарбий ветеранларнинг фермерлик билан шугулланишини ва ижтимоий ҳимояланмаган фермерларни қўллаб-қувватлаш каби бошқа дастурларни камраб олади

Манба: *What is the Farm Bill. Congressional Research service. US Congress. Washington, DC. www.crs.gov. acocuda муаллиф томонидан тузилган.*

“Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги конун доирасидаги бажарилиши мажбурий бўлган дастурлар бўйича тўловлар миқдори харажат моддалари бўйича кўп йиллик бюджетга киритилади ва конун кучга киргандан бошлаб амалга оширила бошланади. Дискрецион (назорат килинадиган) дастурлар мазмуни ва йўналишлари конунда акс эттирилади, аммо тўловлар миқдори конун доирасида олдиндан белгилаб қўйилмайди. Улар давлат бюджетидан ҳар йилги ажратмалар (йиллик ассегнациялар) кўринишида молиялаштирилади.

АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунининг Конгресс қуёи палатаси томонидан киритилган дастлабки вариантида аграр секторни қўллаб-қувватлаш учун давлат бюджетидан 2014-2018 йиллар давомида жами 488 631,0 млн. АҚШ доллари, 2014-2023 йиллар оралиғида эса 956 401,0 млн. АҚШ доллари қийматида маблағ ажратиш кўзда тутилган эди. Биргина 2014 йилда шу мақсадлар учун 99 572,0 млн. АҚШ доллари ажратилган бўлиб, 2023 йилгача ўртача бир йиллик қийматини 93 014,0 млн. АҚШ долларигача қисқартириш режалаштирилган (20-жадвал).

АҚШнинг “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонуни экспертлар томонидан АҚШ тарихида қишлоқ хўжалигига кўрсатиладиган давлат молиявий кўмагини энг кўп қисқартиришга эришган қонунчилик акти сифатида баҳоланмоқда. АҚШ Конгрессининг “Қишлоқ хўжалиги, озиқ-овқат ва ўрмончилик Қўмитаси” маълумотларига кўра, ушбу қонун доирасида солиқ тўловчиларнинг 24,0 млрд. АҚШ долларига тенг маблағи тежаб қолинган⁶¹.

⁶¹ Agricultural Act of 2014. Unated States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill.

АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунига (Farm Bill 2014) мувофиқ 2014-2023 йилларда қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга давлат бюджетидан сарфланадиган маблағлар прогнози, млн. АҚШ долларлари

Қонун бўлиmlари бўйича тўловлар турлари	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2021 йил	2022 йил	2023 йил	2014-2018 йиллар	2014-2023 йиллар
1. Қишлоқ хўжалиги товарлари	6 382	2 540	4 802	5 004	4 828	4 256	4 116	4 224	4 082	4 225	23 556	44 458
2. Агроф-муҳитни муҳофаза этиш	5 430	5 590	5 654	5 677	5 814	5 817	6 098	5 817	5 762	5 941	28 165	57 600
3. Савдо	347	360	359	359	359	359	359	359	359	359	1 782	3 574
4. Озик-овқат дастури	79 937	78 779	78 670	77 376	75 888	74 618	73 614	72 871	72 417	72 262	390 650	756 433
5. Кредит	-178	-197	-205	-211	-220	-228	-237	-246	-255	-263	-1 011	-2 240
6. Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш	19	57	65	52	25	16	7	0	0	0	218	241
7. Илмий тадқиқот, маслаҳат ва бошқалар	341	103	116	120	120	113	99	84	80	80	800	1 256
8. Ўрмон хўжалиги	3	2	1	1	1	1	1	1	1	1	8	13
9. Энергия	35	103	155	168	164	129	105	92	86	85	625	1 122
10. Богдорчилик	163	167	175	179	191	168	173	176	181	182	874	1 755
11. Экинларни сугурталаш	6 383	8 399	8 742	8 834	9 063	9 279	9 552	9 714	9 873	9 988	41 420	89 827
12. Турли масалалар	711	197	208	213	214	193	163	154	154	154	1 544	2 363
ЖАМИ	99 572	96 100	98 742	97 771	96 447	94 721	94 050	93 245	92 739	93 014	488 631	956 401

Манба: *Estimated Budgetary Effects. Congressional Budget Office. US Congress. Washington, DC. www.cbo.gov/publication.*
асосда муаллиф томонидан тузилган.

Гарчи Жаҳон савдо ташкилоти талаблари остида 2014 йилдаги конун доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар дастлабки вариантдагига нисбатан қисқартирилган бўлса-да, 2008 йилда қабул қилинган “Озиқ-овқат, атроф-мухитни муҳофаза қилиш ва энергия тўғрисида”ги конун билан солиштирганда ажратилаётган маблағлар ҳажми 1,7 мартага, яъни 2009-2013 йиллар учун 284,0 млрд. АҚШ долларидан 2014-2018 йиллар учун 489,0 млрд. АҚШ долларига ошганлигини кўриш мумкин. Айниқса, кам таъминлаган аҳоли тоифалари ва мактаб ўқувчиларига мўлжалланган “Озиқ-овқат дастурлари”га 2008-2013 йилларда ажратилган 189,0 млрд. АҚШ доллари ўрнига 2014-2018 йилларда 391,0 млрд. АҚШ доллари, яъни 202 млрд. долларга кўп маблағ ажратиш белгиланган (21-жадвал).

21-жадвал

АҚШнинг 2014 ва 2008 йиллардаги “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги конунлари билан қишлоқ хўжалигига давлат бюджетидан ажратилган маблағлардаги ўзгаришлар

Конун боблари бўйича тўлов турлари	2008 йилдаги конун бўйича		2014 йилдаги конун бўйича		Ўзгариш, (+,-)	
	жами ажратил- ган, млрд. АҚШ долл.	сал- моғи, %да	жами ажратил- ган, млрд. АҚШ долл.	сал- моғи, %да	қиймат бўйича, млрд. АҚШ долл.	йил- лик хис., %да
Асосий бўлимлари						
Озиқ-овқат дастури	189	67,0	391	80,0	202	+ 13,0
Қолган барча бўлимлар	95	33,0	98	20,0	3	+ 0,5
Ш. ж. айрим харажат моддалари бўйича						
Экинларни сугурталаш	22	7,7	41	8,5	+ 20	+11,0
Қишлоқ хўжалиги товарлари	42	15,0	24	4,8	- 18	- 9,0
Атроф-мухитни муҳо- фаза этиш	24	8,5	28	5,8	+ 4,1	+ 2,6
Илмий тадқиқот, маслаҳат ва бошқалар	0,32	0,11	0,80	0,16	+ 0,48	+ 16
Боғдорчилик	0,40	0,14	0,87	0,18	+ 0,47	+ 14
ЖАМИ	284	100	489	100	+ 205	+ 9,5

Манба: What is the Farm Bill. Congressional Research Service. US Congress. Washington, DC. www.crs.gov. асосида муаллиф томонидан тузилган.

Амалдаги қонунда 2008 йилдаги қонунга нисбатан қўллаб-қувватлаш йўналишларида ҳам сезиларли ўзгаришлар юз берган. Жумладан, олдинги қонунга нисбатан “Озиқ-овқат дастурлари”нинг жами қўллаб-қувватлаш харажатларидаги улуши 67,0 дан 80,0 %га, “Экинларни суғурталаш дастурлари” 7,7 дан 8,5 %га ва “Илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматлари” 0,11 дан 0,16 %га ошган бўлса, “Қишлоқ хўжалиги товарлари дастури” салмоғи 15,0 дан 4,8 %га, “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурлари”ники эса 8,5 дан 5,8 %га пасайган.

АҚШ Конгресси томонидан қонуннинг дастлабки қабул қилинган вариантыда 2014-2018 йиллар учун қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш учун 488 631,0 млн. АҚШ доллари ажратиш кўзда тутилган бўлиб, унинг 483 791,0 млн. АҚШ доллари ёки 99,0 %ини 4 йўналишдаги харажат элементлари, яъни “Озиқ-овқат”, “Экинларни суғурталаш”, “Атроф-муҳитни муҳофаза этиш” ва “Қишлоқ хўжалиги товарлари” дастурлари ташкил этган эди. Қонун кучга киргандан сўнг 2014-2015 йилларда унга бир қатор тузатишлар киритиш орқали юқорида келтирилган 4 йўналишдаги харажат элементлари бўйича молиявий кўмак суммасини 466 457,0 млн. АҚШ долларигача қискартишга қарор қилинди. Жумладан, давлат кўмағи “Озиқ-овқат дастури” бўйича 390 650,0 дан 366 714,0 млн. АҚШ долларигача (-23 936,0 млн. АҚШ долл.), “Экинларни суғурталаш дастурлари” бўйича 41 420,0 дан 37 053,0 млн. АҚШ долларигача (-4 367,0 млн. АҚШ долл.), “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш” дастурлари бўйича 28 165,0 дан 24 251,0 млн. АҚШ долларигача (-3 914,0 млн. АҚШ долл.) қисқартирилган. Аксинча, “Қишлоқ хўжалиги товарлари” дастурлари бўйича кўмак суммаси 23 556,0 дан 38 439,0 млн. АҚШ долларига (+14 884,0 млн. АҚШ долл.) оширилган. Келтирилган маълумотларга кўра, қонунга тузатишлар киритилгандан сўнг АҚШнинг қишлоқ хўжалигига кўрсатаётган молиявий кўмағида энг асосий ўринни “Озиқ-овқат дастурлари” (жамига нисбатан 78,3 %), “Экинларни суғурталаш дастурлари” (7,9 % га яқин), “Қишлоқ хўжалиги товарлари дастурлари” (8,2 %) ва “Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурлари (5,2 %) эгаллайди (22-жадвал).

Янги қонунда “Қишлоқ хўжалиги товарлари (Farm commodities)” дастурлари доирасида асосий экин турларидан ғалла, мойли экинлар ва пахта учун қўллаб келинган бевосита тўловлар (об-

хаво нокулай келган йилларда кўрган зарарларини қоплаш), антициклик тўловлар (Counter-Cyclical Payments) ҳамда “Ўртача ҳосил бўйича даромадни танлаш дастури (Average Crop Revenue Election Program – SURE)” ва “Қўшимча даромад кўмаги бўйича тўлов дастури (Supplemental Revenue Assistance Payments Program)” бекор қилиниб, 18,4 млрд. АҚШ доллар маблағ бюджет тақчиллигини қисқартириш мақсадида тежаб қолинди.

22-жадвал

АҚШнинг 2014 йилдаги “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонуни билан тасдиқланган 2014-2018 йилларда қишлоқ хўжалигига давлат бюджетидан харажатлардаги ўзгаришлар, млн. АҚШ долларарида

Қонун боблари бўйича тўловлар турлари	Қонун кучга кирган вақтда, 02.2014 й.		Охириги тузатишлардан сўнг, 08.2016 й.	
	2014-2018 йиллар лойиҳаси	жамига нисб., %да	2014-2015 й. амалда, 2016-2018 й. лойиҳа	қонун кучга киргандан сўнгги ўзгариш, (+,-)
4 боб. Озиқ-овқат дастури	390 650	79,9	366 714	- 23 936
11 боб. Экинларни сугурталаш	41 420	8,5	37 053	- 4 367
2 боб. Атроф-муҳитни муҳофаза этиш	28 165	5,8	24 251	- 3 914
1 боб. Қишлоқ хўжалиги товарлари	23 556	4,8	38 439	+ 14 884
Жами 4 та йирик харажат элементлари бўйича	483 791	99,0	466 457	- 17 333
3 боб. Савдо	1 782	0,4	1 489	- 293
12 боб. Турли масалалар	1 544	0,3	п.а.	п.а.
10 боб. Боғдорчилик	874	0,2	п.а.	п.а.
7 боб. Илмий тадқиқот, маслаҳат ва бошқалар	800	0,2	п.а.	п.а.
9 боб. Энергия	625	0,1	п.а.	п.а.
6 боб. Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш	218	0,0	п.а.	п.а.
8 боб. Ўрмон хўжалиги	8	0,0	п.а.	п.а.
5 боб. Кредит	-1 011	-0,2	п.а.	п.а.
ЖАМИ	488 631	100		

Изоҳ: п.а. – маълумот берилмаган.

Манба: *What is the Farm Bill. Congressional Research Service. US Congress. Washington, DC. www.crs.gov. асосида муаллиф томонидан тузилган.*

Шу билан бирга 900 минг доллардан ортиқ даромад кўрадиган хўжаликлар бир фермер хўжалигига нисбатан ўртача 125,0 минг долларга тенг бўлган субсидиялаш дастурларидан (маркетинг кредитларини ҳам қўшган ҳолда) кўмак олиш ҳуқуқига эга эмас, деб белгиланди.

Янги конун доирасида экинларни турли табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалар туфайли юзага келадиган рисклардан ҳимоялаш (суғурталаш) дастурлари кенгайтирилди. Фермер хўжаликлари учун экинларни суғурталаш дастурларига қўшимча нархлар тушиб кетиши ёки даромаднинг пасайиб кетиши хатарларидан ҳимояловчи риск менежмент дастакларидан фойдаланиш имконияти оширилди. Риск менежмент бўйича фермерлар қуйидаги иккита дастурдан бирида иштирок этишни танлаши мумкин:

1. Қишлоқ хўжалигида рискларни коплаш дастури (Agricultural Risk Coverage (ARC)).

2. Нархлардаги йўқотишларни коплаш дастури (Price Loss Coverage (PLC)).

“Қишлоқ хўжалигида рискларни коплаш дастури (ARC)” об-ҳаво ва иқлим ўзгаришлари ҳамда табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалар туфайли даромадлардаги йўқотишларни коплашга имкон берса, “Нархлардаги йўқотишларни коплаш дастури (PLC)” қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бозор нархлари фермерларнинг минимал даромад олишларига имкон берувчи “мақсадли нарх”лардан пастга тушиб кетган ҳолда нархлардаги фарқларни коплаш учун қўлланилади. Аммо ҳар иккала дастур бўйича тўловларни қўлга киритиш учун фермер хўжаликлари экин майдонларини кенгайтирмаслик ҳамда атроф-муҳитни муҳофаза қилиш талабларига риоя этишлари лозим.

“Қишлоқ хўжалиги товарлари” дастурлари доирасида ўрта толали пахта етиштирувчи фермер хўжалиklarини айланма маблағлар билан таъминлашда кредит фоиз ставкаларини тартибга солиш орқали ёрдам кўрсатиш механизми ҳам амал қилади.

Сут етиштиришнинг АҚШ учун катта аҳамият касб этиши бу соҳани давлат томонидан доимий равишда молиявий қўллаб-қувватлашга сабаб бўлмоқда. “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги конун шу пайтгача амалда бўлиб келган “Сут нархини қўллаб-қувватлаш дастури (Dairy Product Price Support Program – DPPSP)” ва “Сутдан олинадиган даромаддан йўқотишларни коплаш шартномаси

(Milk Income Loss Contract – MILC)”ни бекор қилиб, уларнинг ўрнига иккита янги дастурни киритди⁶²:

1. “Сутдан олинadиган фойдани суғурталаш дастури (The Dairy Margin Insurance Program)” жами сутни сотишдан олинadиган тушум ва мамлакат бўйича ўртача чорва молларини озиклантириш харажатлари ўртасидаги фарк сифатида аникланadиган минимал фойдани таъминлаш учун киритилди. Кичик ва ўрта ҳажмли фермер хўжаликларига сут бўйича минимал фойдани суғурталаш чегараси дастлабки 4 млн. фунт сут миқдори учун (1 америка фунти – 0,453592 кг) белгиланди (тахминан 200 бош сигирдан олинadиган ўртача йиллик сут миқдори).

2. “Сут маҳсулотларини харид қилиш дастури (The Dairy Product Purchasing Program)” бўйича АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги бозорда сутнинг нархи 4 доллардан пастга тушиб кетган ҳолларда уни фермерлардан харид қилиб, мактаблар, озик-овқат банклари (кам таъминланганларни озик-овқат билан таъминловчи нодавлат хайрия ташкилоти) ва камбағаллар учун ташкил этилган ошхоналарга тарқатади.

Конуннинг “Қишлоқ хўжалиги товарлари” дастурлари бўлимига юқорида келтирилган қўллаб-қувватлаш механизмларидан ташқари яна “Чорва молларини табиий офатлар ва касалликлардан қўшимча химоялаш дастури (Livestock and Supplemental Disaster Program)” ҳам киритилган. Об-ҳавонинг ёмон келиши, табиий офатлар ёки касалликлар чорва молларининг юқори ўлим даражасига олиб келганда, шунингдек, кургокчилик туфайли яйловлар қуриб кетган ҳолларда мазкур дастур доирасида фермер хўжаликларига давлат томонидан молиявий кўмак кўрсатилади ва зарарлар қоплаб берилади.

АҚШнинг аграр секторни тартибга солишга оид янги конунида атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланишга инвестициялар киритиш масалаларига алоҳида эътибор қаратилган ва мазкур масала юзасидан амалга оширилadиган дастурлар конуннинг 2-бўлимида белгилаб берилган. Бу дастурларни амалга оширишдан асосан учта натижага эришиш кўзланади: соғлом тупроқ, тоза сув, ёввойи ҳайвонларнинг табиий яшаш муҳити ва жонли табиатни асраш. Бунда экология ва атроф-муҳитни муҳофаза қилишга оид шу пайтгача бир-бирини такрорлаб келган 23 та

⁶² Agricultural Act of 2014. Unated States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill.

дастурларни кискартириш ва айримларини бирлаштириш эвазига нисбатан самарали ва истикболли деб топилган 13 та дастур молиялаштириш учун тасдиқланди. Бу дастурларнинг умумий қиймати тузатишлар киритилгандан сўнг 2014-2018 йиллар учун 24 251,0 млн. АҚШ долларига, ўртача бир йилга нисбатан эса 4 850,2 млн. АҚШ долларига тенг бўлмақда.

Атроф-мухитни муҳофаза қилиш дастурларини қуйидаги тўрт гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Ишлов берилаётган ерлар дастурлари (Working Lands):

- “Атроф-мухит сифатини яхшилашни рағбатлантириш дастури (Environmental Quality Incentives Program – EQIP)”;

- “Атроф-мухитни муҳофаза қилишни бошқариш дастури (Conservation Stewardship Program – CSP)”;

- “Атроф-мухитни муҳофаза қилиш бўйича инновацион грантлар (Conservation Innovation Grants)”;

- “Жамоатчиликка кўнгилли руҳсат бериш ва табиий мухитни рағбатлантириш дастури (Voluntary Public Access and Habitat Incentive Program)”.

2. “Атроф-мухитни муҳофаза қилиш захира дастури (Conservation Reserve Program - CRS)” фермерлар, ранчо ва ер эгалари билан кўнгилли шартномалар асосида юқори даражада эрозияга чалинган ва экологик хатарга чалинган ерларни консервация қилиш орқали муҳофаза қилишни таъминлайди. Дастурга киритилган ерлар чегараси: 2014 й. – 27,5 млн. акр (1 акр 0,405 гектарга ёки 1 гектар 2,471 акрга тенг), 2015 й. – 26 млн. акр, 2016 й. – 25 млн. акр, 2017 й. – 24 млн. акр, 2018 й. – 24 млн. акр.

3. Худудий ҳамкорлик дастури (Regional Partnership). “Худудий атроф-мухитни муҳофаза қилиш ҳамкорлиги дастури (Regional Conservation Partnership Program – RCPP)” муайян худуд ёки минтақада фермерлар, ранчо ҳамда ер эгаларининг тупроқ, сув ва атроф мухит сифатини яхшилаш бўйича ҳамкорликдаги лойиҳаларини қўллаб-қувватлайди. Ракобатбардош, юқори нуфузга эга ҳамкорларнинг лойиҳа мақсадларига эришиш бўйича ресурс салоҳиятини баҳолаш ва танлаш орқали мазкур лойиҳаларнинг шаффофлиги ҳамда натижавийлигини таъминлайди.

4. “Сервитутни сақлаш дастури (Easement Program)”. Қонун доирасида сервитутни сақлашга оид учта дастурлар ягона “Қишлоқ хўжалигида сервитутни сақлаш дастури (Agricultural Conservation Easement Program – ACEP)”га бирлаштирилди. Дастур иккита қисмдан ташкил топган:

- “Қишлоқ хўжалиги ерларида сервитутни сақлаш” қисми қишлоқ хўжалигида фойдаланишга мўлжалланган ерлар, ўтлоқлар ва яйловлардан саноат ёки бошқа мақсадларда эмас, фақат белгиланган мақсадда фойдаланишни таъминлайди;

- “Ботқоқ ва сув босган ерларда сервитут захираси” эса кўп ҳудудларда ботқоқ ва сув босган ерларни қайта тиклаш ҳамда ёввойи табиат муҳитини асраш бўйича чора-тадбирлардан ташкил топган.

Атроф-муҳитни муҳофаза қилиш дастурларига яна хусусий яйловларни яхшилашга техник ва маслаҳат ёрдами кўрсатиш, ичимлик сувлари сифатини яхшилаш мақсадида дарёларнинг қуйи оқимларини муҳофаза қилиш, сув тақсимловчи иншоотларни қайта таъмирлаш каби чоралар киритилган.

АҚШ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти бўйича катта ижобий савдо балансига эга мамлакат ҳисобланади. Шу туфайли янги қонунда мамлакатнинг жаҳон озиқ-овқат бозорларидаги етакчи ролини сақлаб қолиш, янги бозорларни эгаллаш ва савдодаги тўсиқларни олиб ташлаш бўйича муҳим чоралар ўз аксини топган.

Қонуннинг “Савдо (Trade)” деб номланган 3-бўлими қуйидаги иккита қисмдан ташкил топган:

1. “Қишлоқ хўжалиги савдосини ривожлантириш” қисми бўйича:

- “Экспорт кредити кафолати дастури (Export Credit Guarantee Program)” фермерларга ўз маҳсулотларини жаҳон бозорларига экспорт қилиш учун кредит олишда давлат кафолатини таъминлайди ва америка маҳсулотларининг рақобатбардошлигини оширади;

- “Бозорга киришга кўмаклашиш дастури (Market Access Program)” АҚШ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг океан орти мамлакатлари бозорларига олиб киришни кўллаб-қувватлайди;

- “Хорижий бозорларни ўзлаштиришни ривожлантириш дастури (Foreign Market Development Program)” бўйича савдо уюшмалари ёки ноτιжорат савдо ташкилотларини узок муддатли даврда АҚШ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг экспорт бозорларини кенгайтириш тадбирлари учун керакли маблағлар билан таъминлайди;

- “Ривожланаётган бозорлар ва қарз дастурини кафолатлаш имконияти дастури (Emerging Markets and Facility Guarantee Loan Program)” ривожланаётган мамлакатлар бозорларида АҚШ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини силжитишга техник ёрдам кўрсатиш ва бу

бозорларда қишлоқ хўжалигига оид бошқа тадбирларни амалга ошириш учун кредитлар олишда кафолат вазифаларини ўтайди;

- “Махсус экинлар учун техник ёрдам (Technical Assistance for Specialty Crops)” дастури океан орти бозорларида айрим қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун нотариф тўсиқлар қўлланилганда АҚШ экспортчиларига савдодаги бу тўсиқлар натижасида кўрилган йўқотишларни қоплаш учун молиявий кўмак ажратади.

2. “Халқаро озиқ-овқат ёрдами дастурлари (International Food Aid Programs)” бўйича:

- “Фермер фермерга дастури (Farmer to Farmer Program)” АҚШ фермерларини ривожланаётган мамлакатлар фермерларига техник ёрдам кўрсатиш ҳамда қишлоқ хўжалиги соҳасига оид билим ва кўникмаларни тарқатиш учун жўнатишни молиялаштиради;

- “Таълим ва болалар учун халқаро озиқ-овқат МакГоверен-Доул дастури (McGovern-Dole Program)” ривожланаётган мамлакатлардаги ҳамкор ташкилотлар орқали озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлаш, очликни камайтириш ва саводхонликни ошириш учун мактабларга озиқ-овқат тарқатишни таъминлайди;

- “Маҳаллий ва ҳудудий даражада озиқ-овқат хариди (Local and Regional Food Aid Procurement)” дастури юкорида келтирилган дастур ва бошқа дастурлар доирасида маҳаллий ҳамда ҳудудий бозорлардан озиқ-овқат харид қилишни молиялаштиради;

- “Озиқ-овқат ёрдами сифати (Food Aid Quality)” дастури етказиб берилаётган озиқ-овқат маҳсулотларининг сифатини текшириш ва мақсадли гуруҳлар (5 ёшдан кичик болалар ва оналар) эҳтиёжларига мос озиқ-овқатлар танлаш билан шуғулланади;

- “Билл Эмерсон гуманитар ишонч дастури (Bill Emerson Humanitarian Trust)” доирасида фавқулодда ҳолатлар ва озиқ-овқат тақчиллиги даврлари учун захираларни ғамлаш амалга оширилади.

Таҳлилларга кўра, АҚШнинг қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш дастурларида ички “Озиқ-овқат дастурлари (Nutration)” энг асосий ўринни эгаллайди. “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги қонун доирасида (қонуннинг 4-бўлими) 2014-2018 йиллар учун қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга ажратилган маблағларнинг 80,0 %га яқини (366 714,0 млн. АҚШ доллари) айнан шу мақсадлар учун мўлжалланган.

“Озиқ-овқат дастурлари” доирасида амалга ошириладиган давлат кўмагининг асосий йўналишлари 23-жадвалда келтирилган.

АҚШнинг 2014 йilda қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунни доирасида белгиланган “Озик-овқат дастурлари (Nutrition)”нинг асосий турлари ва йўналишлари

Дастурларнинг номлари	Дастурлар доирасида кўрсатиладиган давлат кўмаги йўналишлари
1 Қўшимча озик-овқат ёрдами кўрсатиш дастури (Supplemental Nutrition Assistance Program - SNAP)	2 Дастурни қисқача “озик-овқат талонлари” деб аташ қабул қилинган. Бу дастур доирасида миллионлаб кам таъминланган аҳоли тоифалари учун “озик-овқат банклари (Food banks)”, “озик-овқат буфетлари (Food pantries)” ва “бепул овқатланниш ошхоналари (Soup kitchens)” орқали озик-овқат тарқатишдан ташқари, мактаб ўқувчилари учун “бепул тушлик” дастури ҳам амалга оширилади
Қўшимча озик-овқат товарлари дастури (Commodity Supplemental Food Program)	Қатта ёшдаги кам таъминланган аҳолини соғлом мева ва сабзавотлар билан таъминлашга хизмат қилади. Аёллар, болалар ва чакалоқлар учун алоҳида дастур амал қилади
Озик-овқат банкларига (Food Banks) ёрдам кўрсатиш дастури	“Озик-овқат банклари” кам таъминланганлар учун керакли озик-овқат захираларини жамғариш ва уларни тарқатиш билан шуғулланувчи ногижорат ташкилотлар ҳисобланади. Давлат уларни керакли молиявий маблағлар билан таъминлайди
Фавқулодда ҳолатларда озик-овқат ёрдами кўрсатиш дастури (The Emergency Food Assistance Program - TEAFAP)	Табиий офатлар ва бошқа ҳодисалар туфайли озик-овқат тақчиллиги ёки очлик ҳолатлари юзга келганда жабр чекманлиш “Озик-овқат банклари” орқали шoshiлишч озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш мақсадида ташкил этилган. Давлат ушбу дастурни молилаштиришни амалга оширади
Химоялаш бўйича янги дастур департаменти (Department of Defence Fresh Program)	Мақтаблар ва хизмат кўрсатиш ташкилотларига ҳўл мевалар ва сабзавотларни тарқатиш билан шуғулланувчи департаментни молиявий маблағ билан таъминлайди. Шунингдек, “Қишлоқ хўжалиги маркетинги хизмати”га пилот лойиҳаларни амалга оширишга ёрдам беради
Қатта ёшдагилар учун фермерлар бозорларидан озик-овқат дастури (Senior Farmers Market Nutrition Program)	Дастур кам даромадли қатта ёшдагиларни озик-овқат купонлари билан таъминлайди. Бу купонлар фермерлар бозорларида, йўл ёқасидаги дўконларда ва коммуналар томонидан қўллаб-қувватланган дастурлар доирасида керакли озик-овқатларга (мевалар, сабзавотлар, асал, янги узилган кўкалар) алмаштирилади

1	<p>Кабилаларга хос, кошёр (жуудлар овкати) ва халол озик-овкат таъминоти (Tribal, Koshher and Halal Foods)</p> <p>Дуккаки махсулотлар учун пилот дастури (Pulse Products Pilot)</p> <p>Соғлом озик-овкат учун молияштириш ташаббуси (Healthy Food Financing Initiative)</p> <p>Мактаб ўқувчилари соғлигини яхшилаш учун хўл мева-сабзавотлар дастури (Fresh Fruit and Vegetables for Better Health of School Children)</p> <p>Жамоаларнинг озик-овкат лойиҳалари (Community Food Projects)</p> <p>Озик-овкат хавфсизлиги ва таъминотини рағбатлантириш грантлари (Food Insecurity Nutrition Incentive Grants)</p> <p>Қишлоқ хўжалиги ва озик-овкатни сервис ва ўрганиш орқали тушуниш дастури</p>
2	<p>“Фавкулудда холатларда озик-овкат ёрдами кўрсатиш дастури” “Озик-овкат тақсимоти”, “Ҳиндулар резервацияси” ва “Миллий мактабларга тушлик дастури” буйича кабилаларнинг урф-одага, жухудларга (кошер) ва мусурмонларга (халол) мос келувчи озик-овкатлар билан таъминлашни кенгайтиради</p> <p>Мактабларнинг овқатланиш дастурларидан ишлатиш учун турли дуккакли экишлар махсулотларидан намуналар олиш ва қайси дуккакли махсулотлар мактаб болалари учун фойдалилигини аниқлаш ишларини амалга оширади</p> <p>Шаҳар ва қишлоқларнинг кам даромадли жамоаларида кўп одамлар арзон ва тўйимли озик-овкат етишмаслигидан қийналади. Мазкур дастур доирасида озик-овкат етишмаслиги кузатиладган хуудларда янги иш ўринлари яратиш орқали соғлом озик-овкат таъминотига эришиш учун грантлар ва кредитлар ажратиш йўлга қўйилган</p> <p>Мазкур дастур кам таъминланган аҳоли кўп жойлашган хуудлардаги бошланғич мактаблар ўқувчиларнинг соғлигини мустаҳкамлаш учун бутун ўкиш кунни довомида ўқувчиларни бепул хўл мева ва сабзавотлар билан таъминлашни молиялаштиради. Шунингдек, таълаб олинган мактабларни консерваланган, музлатилган ва қуритилган мева-сабзавотлар билан таъминлаш буйича пилот дастурларни ўз ичига олади</p> <p>Мактаб боғлари ёки шаҳарларда иссиқхоналар (greenhouse) ташкил этиш дастурлари каби инновацион лойиҳаларни амалга оширувчи нотижорат ташкилотларнинг жамоаларни озик-овкат билан таъминлаш ташаббусларига грантлар ажратади</p> <p>SNAP дастурида иштирок этувчиларнинг мева ва сабзавотлар харид қилишни рағбатлантириш учун грантлар ажратади. Озик-овкат таъминотида иштирок этувчи субъектларнинг федерал фондлардан фойдаланиш имкониятини оширади</p> <p>К-12 мактабларида ўқувчиларга қишлоқ хўжалиги, боғдорчилик, овқат тайёрлаш ва озик-овкат билан боғлиқ билимларни тарқатишга оид хизмат дастурларини ҳамда мактаблар ва фермерлар ўртадаги алоқаларни кўллаб-қувватлайди</p>

Манба: *Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov.../summary-of-2014-farm-bill. асосида муаллиф томонидан тузилган.*

“Озиқ-овкат дастурлари” фондининг асосий қисми “Қўшимча озиқ-овкат ёрдами кўрсатиш дастури (Supplemental Nutrition Assistance Program - SNAP)” хиссасига тўғри келади. Қонунда SNAP захирасидаги озиқ-овкатларни ноқонуний сотишга қарши чоралар қўйилди, лотерея ёки қимор ўйинларида ютук чиққанларга ёки Перкинс дастури (Перкинс дастури бўйича таълим олаётганлар бошқа манбадан бепул озиқ-овкат билан таъминланади) бўйича 2 йиллик техник ва касб-хунар коллежларида, савдони ўрганиш, катта ёшдаги аҳолининг саводхонлигини ошириш ва инглиз тилини иккинчи тил сифатида ўрганиш курсларида таълим олаётганларга мазкур дастур бўйича бепул озиқ-овкат олиш имконияти бекор қилинди.

“SNAP дастури” доирасида “Америкаликларга диетик овқатланиш учун тавсиялар” бўйича чекланган бюджет шароитида соғлом овқатланишга ўрганиш ва жисмоний соғлом турмуш тарзини тарғиб қилиш тадбирлари амалга оширилади. Шу билан бирга дастур бўйича озиқ-овкат кўмаги олувчиларнинг ишлаш ва таълим олиш имкониятларини кенгайтириш чоралари ҳам қўллаб-қувватланади. Ёш болаларига қаровчиси йўқлиги ёки ишга катнаш учун транспорт воситаси қатнамаслиги сабабли ишлаш имконияти йўқлар учун бандликнинг янги шакллари синовдан ўтказиш шулар жумласидандир.

АҚШнинг аграр секторни қўллаб-қувватлаш механизмларида қишлоқ хўжалигини кредитлаш дастурларига ҳам ўрин берилган. Жумладан, 2014-2018 йилларда аграр секторни молиялаштиришга 1 011,0 млн. АҚШ доллари йўналтириш кўзла тутилган. Кредитлар фермер хўжаликлари ва ранчо эгалари учун ишлаб чиқаришни муваффақиятли ташкил этишда муҳим аҳамият касб этади. Айниқса, энди иш бошлаётган фермерлар учун унинг аҳамияти бекиёсдир. Америкалик фермерларнинг ўртача ёши 60 ёшдан ошганлигини эътиборга олиб, АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг кредитлаш дастурларида асосий эътибор ёшларни фермерлик ҳаракатига жалб этиш, замонавий аграр технологияларни жорий этиш ва оилавий фермаларни қўллаб-қувватлашга қаратилмоқда.

Кредит дастурларида янги иш бошловчи фермерлар учун асосий капитал (ферма мулки)ни ва айланма капитални шакллантиришга бевосита кредитлар ажратиш ҳамда кредитлар учун кафолат вазифасини ўташ устувор аҳамият касб этади.

Нафақага чиққан фермерлар ўз ерларини янги иш бошлаётган фермерлар ёки ижтимоий ҳимояланмаган одамларга сотаётганда улар

учун “Ер сотиш шартнома дастури (Contract Land sales Program)” доирасида имтиёзли кредит ажратиш кафолатланади.

“Кредит учун дастлабки тўлов дастури (Down Payment Loan Program)” эса иш бошлаш учун етарли маблағи бўлмаган ёш фермерларга бошланғич сармоя (инвестиция) учун қуйидаги схема бўйича кредит ажратишни таъминлайди: қарз олувчи кредит киймагининг 5 %и микдорида нақд пул билан дастлабки тўловни киритади, кредитнинг 45 %ини давлат паст фониз ставкаларида молиялаштиради, кредитнинг қолган 50 %и хусусий кредитор томонидан берилади.

Қонун доирасида фермерлар учун микрокредитлаш муддатларини узайтириш бўйича ҳам янги имкониятлар тақдим этилган. Шу билан бирга атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва жонли табиий муҳитни асраш, экологик хавфсиз технологияларни жорий этишга ҳам кредитлар ажратилади.

Қонунда АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлигига Америка қишлоқ ҳаёти анъаналарини фермер ва кредиторлар орасида тарғиб қилиш ва ёш фермерлар учун имкониятлар яратиш мажбурияти юкланган.

АҚШ аграр сиёсатида қишлоқ ҳудудларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш дастурларини молиялаштириш йилдан-йилга камайиш тенденциясини намоён этмоқда. Бу дастурларни молиялаштириш учун 2014-2018 йилларда жами 218,0 млн. АҚШ доллари ажратилган бўлиб, уларни молиялаштириш 2020 йилдан сўнг бутунлай тўхталиши белгиланган.

Тадқиқотлар асосида “**Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш дастурлари (Rural Development)**”да урта йўналишдаги давлат молиявий кўмагини ажратиш кўрсатиш мумкин (24-жадвал):

1. “**Қишлоқ жойларда бизнесни ривожлантириш дастурлари**” доирасида 5 та асосий дастур “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонун доирасида давлат томонидан молиялаштириш учун қабул қилинган. Янги қонунда қишлоқда микротадбиркорликни ривожлантиришга 15 млн. АҚШ доллари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш орқали юқори қийматли товарлар яратишга 63,0 млн. АҚШ доллари ажратиш кўзда тутилган. Ҳудудларни ривожлантиришга мўлжалланган узоқ муддатли ва истикболли инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун 10 % микдорда захира яратиш ҳам режалаштирилган⁶³.

⁶³ United States Department of Agriculture. 2014 Farm Bill Highlights. www.usda.gov/.../usda-2014-farm-bill-highlights.pdf.

АҚШнинг 2014 йилдаги “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида” ги қонуни доирасида белгиланган “Қишлоқ худудларини ривожлантириш (Rural Development) дастурлари” нинг асосий йўналишлари

Дастурларнинг номлари	Дастурлар доирасида кўрсатилмаган давлат кўмаги йўналишлари
I	2
1. Қишлоқ жойларда бизнесни ривожлантириш дастурлари	
“Қишлоқ жойларда бизнесни ривожлантириш грантлари (Rural Business Development Grants)”	Қишлоқ жойларда бизнесни ривожлантиришга маслаҳат ва техник ёрдами кўрсатиш, бизнес-режалар тузиш, касбга тайёрлаш каби ишларни олиб борувчи нотижорат ташкилотлар ва давлат агентликлари учун грантлар ажратади
“Қишлоқ кооперативларини ривожлантириш грантлари (Rural Cooperative Development Grants)”	Қишлоқ худудларида кооперативлар ташкил этиш билан шуғулланувчи нотижорат ташкилотларга танлов асосида грантлар ажратади
“Қишлоқ микротадбиркорлигига ёрдам дастури (Rural Microentrepreneurship Assistance Program)”	Микротадбиркорликни ривожлантириш ташкилотларини тренинглар уюшти-риш, бизнесни режалаштириш, маркетинг ва бошқа хизматлар кўрсатиш учун грантлар билан таъминлайди. Қишлоққа тадбиркорлик учун микрокредитлаш дастурлари ҳам мавжуд
“Қўшилган қийматли қишлоқ хўжалиги бозорларини ривожлантириш дастури (Value-Added Agricultural Market Development Program)”	Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш орқали юқори қийматли товарлар яратиши ва даромадларини оширишга 63,0 млн. АҚШ доллари ажратилган. Ишлаб чиқаришни режалаштириш, айланма маблағларни тўлдириш ва қайта тикланадиган энергия яратишга сарфлаш мумкин
“Бизнес, саноат ва кафолатланган кредитлар дастури (The Business and Industry and Guaranteed Loan Program)”	Қишлоқ жойларда бизнес, саноат ва иш билан бандликни ривожлантиришга кредитлар ажратувчи хусусий кредиторларни қўллаб-қувватлайди. Айниқса, маҳаллий қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, саклаш, тақсимлаш ва сотиш билан боғлиқ лойиҳаларни молиялаштириш устувор саналади
2. Қишлоқ инфратузилмаларини ривожлантириш дастурлари	
“Қишлоқ худудларида кент камров-ли сервис хизмати дастури (Broad-band Service Program in Rural Areas)”	Сервис хизмати мавжуд бўлмаган қишлоқ жойларда уларни куриш, таъмирлаш ва жиҳозлаш каби тадбирларга давлат маблағи ажратилади

1	<p>“Масофавий ўқитиш ва теле Tibbiёт дастури (Distance Learning and Telemedicine)”</p> <p>“Сув, чиқинди ва оқова сув қурилмалари учун грант ва кредитлар (Water, Waste Disposal and Waste-water Facility Grants and Loans)”</p> <p>“Қишлоқ сув ва оқова сувлар тармоғи дастури (Rural Water and Wastewater Circuit Rider Program)”</p> <p>“Қишлоқ энергия тежаш дастури (Rural Energy Saving Program)”</p>	2	<p>Қишлоқ хуудуларини таълим бериш ва тиббиёт максатларида телекоммуникация воситалари билан жиҳозлаш ва инфратузилмаларни яхшилашга молиявий кўмак ажратилади</p> <p>Давлат агентликларини ичимлик сувини тўплаш, тозалаш ва тақсимлаш ҳамда чиқиндиларни тўплаш, қайта ишлаш ва йўқотиш бўйича лойиҳалари учун грантлар, кредит ва кредит кафолатлари билан таъминлайди. Қонун доирасида мазкур максатлар учун 150 млн. доллар ажратилган</p> <p>Нотижорат ташкилотларга сув ҳўжалиги тизимларини саклашга техник ёрдам кўрсатиш мақсадида танлов асосида грантлар ажратади. Сув ҳўжалиги тизимларини шталлар ва федерал миқёсдаги агроф-мухитни муҳофаза қилиш қонунчилиги ҳужжатларига мос фаолият кўрсатишичи таъминлайди</p> <p>Электр ишлаб чиқариш кооперативларини энергия тежовчи технологияларни мукаммаллаштириш ҳамда таркибий ўзгаришларни амалга оширишлари учун фойсезиз кредитлар дастури орқали маблағ билан таъминлайди</p>
3. Қишлоқ жамоаларини ривожлантириш дастурлари			
“Иқтисодий ва жамоавий ривожланиш стратегик дастури (Strategic Economic and Community Development Program)”	Қишлоқ хуудуларини ривожлантириш дастурлари доирасида жамоавий ва иқтисодий ривожланишнинг миқтакавий хусусиятларини ўз ичига олган лойиҳаларни устувор молиялаштиришга имкон беради		
“Ижтимоий объектлар лойиҳаларига техник ёрдам (Technical Assistance for Community Facilities Projects)” дастури	Штати кам кичик жамоаларга иқтисодий ривожланиш, ижтимоий хавфсизлик ва соғлиқни саклашга оид лойиҳаларни тайёрлаш ва олдига суришга “Ижтимоий объектларга кредитлар ва грантлар дастури” доирасидаги маблағларнинг 5 %и техник ёрдам сифатида ажратилади		
“Қишлоқ хуудуларига мос технологиялар етказиш дастури (Appropriate Technology Transfer for Rural Areas)”	Нотижорат ташкилотларга кишлоқ ҳўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини таннархни пасаитириш, энергия ресурсларини тежаш ва бозорларни кенгайтиришга оид ахборотлар билан таъминлашга грантлар ажратади		

Манба: *Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill. асосида муаллиф томонидан тузилган.*

2. **“Қишлоқ инфратузилмаларини ривожлантириш дастурлари”** доирасида қишлоқ ҳудудларида сервис хизматлари ва ижтимоий инфратузилмалар, сув хўжалиги ва оқава сув тармоқлари, чиқиндиларни қайта ишлаш ҳамда муқобил энергия ишлаб чиқаришни ривожлантириш мақсадлари учун грантлар ва имтиёзли кредитлар ажратилади. Жумладан, 2014-2018 йилларда ичимлик сувини тўплаш, тозалаш ва тақсимлаш ҳамда чиқиндиларни тўплаш, қайта ишлаш ва йўқотиш бўйича лойиҳалари учун давлат бюджетидан 150,0 млн. АҚШ доллари ажратилган.

3. **“Қишлоқ жамоаларини ривожлантириш дастурлари”** доирасида қишлоқ ҳудудларида жойлашган жамоалар (коммуналар) ва нотижорат ташкилотларга иқтисодий ривожланиш, ижтимоий хавфсизлик, соғлиқни сақлаш, энергия ва ресурсларни тежашга оид лойиҳаларни амалга ошириш учун давлат бюджетидан грантлар ва техник ёрдам учун маблағлар ажратилади.

АҚШнинг қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга оид аграр сиёсатида **“илмий тадқиқот ва маслаҳат хизматлари”**ни давлат бюджетидан молиялаштиришга ҳам эътибор қаратилган. “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги қонунда бу мақсадлар учун жами 2014-2018 йиллар учун жами 800,0 млн. АҚШ доллари ажратилган бўлиб, бу қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга ажратилган жами маблағларнинг 0,16 %ини ташкил этади.

Қишлоқ хўжалиги соҳасидаги илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматлари чекланган ресурслар шароитида аграр ишлаб чиқаришни янада самарали, инновацион ва унумдор бўлишига ёрдам бериши мақсад қилиб қўйилган. Янги қонун асосида “Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалиги соҳасида илмий тадқиқот жамғармаси (Foundation for Food and Agriculture Research)” деб номланган янги нотижорат жамғармага асос солинди. Бу жамғарма қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасидаги фундаментал ва амалий илмий тадқиқот ишларини молиявий қўллаб-қувватлаш мақсадида давлат ва хусусий сектор маблағларини жамлайди ва устувор лойиҳаларни амалга оширишга йўналтиради. Янги жамғарма фаолиятини йўлга қўйиш учун давлат бюджетидан 200 млн. доллар ажратилган.

Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасида амалга оширилаётган илмий тадқиқот дастурлари ва лойиҳалар кенг қамровли бўлиб, АҚШ иқтисодиёти ва озиқ-овқат хавфсизлиги учун энг муҳим бўлган масалалар ва муаммолар ечимини қамраб олган. Уларни қуйидаги жадвал орқали умумлаштириш мумкин (25-жадвал).

АҚШда қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасидаги илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш дастурлари

Давлат томонидан қўллаб-қувватланадиган соҳалар	Соҳаларга кўрсатиладиган давлат қўмаги йўналишлари
“Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасида илмий тадқиқот ташаббуслари дастури (Agriculture and Food Research Initiative)	Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат соҳасидаги энг муҳим фундаментал ва амалий-илмий тадқиқотлар (Critical Agricultural Research) учун танлов асосида грантлар ажратади
Университетларнинг илмий тадқиқотлари (University Research)	1862, 1890 ва 1994 йиллардаги қонулар асосида ер ажратилган университетларнинг аграр соҳасидаги илмий тадқиқотларини молиявий қўллаб-қувватлайди
Маслаҳат хизматлари (Extension service)	Қишлоқ хўжалигига сервис хизматлари кўрсатувчи маслаҳат тузилмалари учун маблағлар ажратилади
Аграр тадқиқотлар, хизматлар, таълим ва иқтисодиёт бўйича Миллий маслаҳат кенгаши (National Agricultural Research, Extension, Education and Economics Advisory Board (NAREEE))	АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги ва Сенатга аграр соҳадаги тадқиқотлар, сервис хизматлари, таълим ва иқтисодий ривожлантиришнинг устувор йўналишларига оид маслаҳат ва тавсиялар берувчи Кенгашга молиявий маблағлар ажратади
Сийёсий тадқиқотлар марказлари (Policy Research Centers)	Қишлоқ хўжалиги, экология, уй хўжаликлари ва озиқ-овқат соҳаларида тадқиқот марказларига грантлар ажратади
Ер ажратилмаган қишлоқ хўжалиги коллежларининг салоҳиятини мустаҳкамлаш учун грантлар (Capacity Building Grants for Non-Land Grant Colleges of Agriculture (NLGCA) Institutions)	Ер ажратилмаган қишлоқ хўжалиги коллежларининг таълим, илмий тадқиқот, қайта тикланадиган ресурслар ва бошқа аграр соҳага оид фаолиятларини молиявий қўллаб-қувватлаш учун танлов асосида грантлар ажратади
Энди иш бошлаган фермерлар ва ранчо эгаларини ривожлантириш дастури (Beginning Farmers and Rancher Development Program)	Фермерлар ва ранчо эгаларининг янги авлодини тайёрлаш мақсадида энди иш бошлаганлар учун тренинглар ўтказиш, таълим олиш, тарғибот-ташвиқот ва устоз-шогирдлик учун грантлар ажратади
Ветеринарларни тайёрлаш ва қишлоқ жойларда ишга ёллаш (Veterinary Education and Rural Recruitment)	Қишлоқ ҳудудларида ветеринарлар етиш-маслигини бартарф этиш мақсадида уларни ўқитиш ва ишга жойлаштиришни молиявий қўллаб-қувватлайди

Манба: Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill асосида муаллиф томонидан тузилган.

Тахлилларга кўра, АҚШда кишлок хўжалиги соҳасида илмий тадқиқотлар олиб бориш ва маслаҳат хизматлари кўрсатишнинг самарали тизимига асос солинган ва бу соҳа давлат томонидан мунтазам қўллаб-қувватлаб келинади. Айниқса, кишлок хўжалигида фундаментал ва амалий тадқиқотлар учун университетлар ва коллежларга грантлар ажратиш, аграр соҳага ихтисослашган университетлар илмий тадқиқотлар ва тажриба амалиётларини олиб боришига ер майдонлари ажратиш, кишлок хўжалигига кенг камровли сервис хизматлари кўрсатувчи нотижорат ташкилотларни молиявий қўллаб-қувватлаш, энди иш бошлаётган фермерлар ва ранчо эгалари учун турли тренинг ва ўқишлар ташкил этиш, ветеринарлар тайёрлаш ва уларни ишга жойлаштиришни қўллаб-қувватлаш каби тадбирлар тармоқ ривожини учун муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Кейинги йилларда АҚШ кишлок хўжалигида мева етиштириш ва сабзавотчиликнинг аҳамияти ортиб бормоқда. Маълумотларга кўра бу маҳсулотларни сотишдан олинadиган даромад йилига деярли 65,0 млрд. АҚШ доллариға тенг бўлмоқда⁶⁴. АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунининг Х бўлимида боғдорчилик, сабзавотчилик, гулчилик ва декоратив ўсимликчилик соҳаларини қўллаб-қувватлаш йўналишлари белгилаб берилган ва 2014 - 2018 йилларга бу соҳаға давлат бюджетидан 864,0 млн. АҚШ доллари ажратилган. Бу тадбирлар мева-сабзавотчилик соҳасида илмий тадқиқотлар олиб бориш, экинлар касалликлари ва зараркунандаларига қарши курашиш, сертификатланган органик дехкончилик ва маҳсулотларни бозорға киритиш (силжитиш)ни молиявий қўллаб-қувватлаш каби муҳим йўналишларни ўз ичига олади (26-жадвал).

Шуниси диққатға сазоворки, АҚШнинг “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги қонунида 2014-2018 йилларга мева, сабзавот ва бошқа маҳсус экинлар бўйича муҳим илмий тадқиқотларни амалға ошириш учун 10 йил муддатға 800 млн. АҚШ доллари ажратилган. Штатларға юқори қийматға эға маҳсус экинлар блоқини (мева, ёнғок, сабзавот ва бошқ.) етиштиришни грантлар орқали қўллаб-қувватлашға ҳар йили 72,5 млн. АҚШ доллари, экинларни зараркунандалар ва касалликлардан ҳамда табиий офатлардан химояланиш дастуриға йилиға 62,5 млн. АҚШ доллари миқдорида давлат бюджетидан маблағ ажратилган.

⁶⁴ Agricultural Act of 2014. Unated States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill.

АҚШнинг 2014 йилдаги “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонуни доирасида “Боғдорчилик ва сабзавотчиликни (Horticulture) қўллаб-қувватлаш дастурлари”нинг асосий йўналишлари

Қўллаб-қувватланадиган дастурлар ва соҳалар	Дастурлар доирасида соҳаларга кўрсатиладиган давлат қўмағи йўналишлари
Фермерлар бозори ва маҳаллий озиқ-овқатларни силжитиш дастури (Farmers Market and Local Food Promotion Program)	Фермерлар бозорлари, йўл ёқаларидаги савдо расталари ва бошқа ишлаб чиқарувчидан истеъмолчига йўналтирилган бозор механизмларини такомиллаштиришга, шунингдек, озиқ-овқат маҳсулотларини йиғиш, сақлаш ва тарқатишга ихтисослашган маҳаллий ва марказий инфратузилмаларни (терминаллар ва базалар) ривожлантиришга грантлар ажратади
Махсус экинлар бўйича тадқиқотлар ташаббуси (Specialty Crop Research Initiative)	Мева, сабзавот ва бошқа махсус экинлар бўйича муҳим тадқиқотларни амалга ошириш учун 10 йилга 800 млн. АҚШ доллари ажратилган
Махсус экинлар блоқи учун грантлар (Specialty Crop Block Grants)	Штатларга юқори қийматга эга махсус экинларни етиштириш ва улар экилган майдонлар ҳажмига қараб грант ва кредитлар ажратишни таъминлайди. Экинларни зарарқундалар ва касалликлардан ҳимоялаш, озиқ-овқатлар хавфсизлиги ва бошқалар бўйича штатлараро лойиҳаларни молиявий қўллаб-қувватлайди
Органик дехқончилик миллий дастури (National Organic Program)	Органик дехқончилик бўйича технологияларни мукаммаллаштириш ҳамда дастурни муваффақиятли амалга оширишни қўллаб-қувватлайди. Шунингдек, органик маҳсулотлар сифати устидан назоратни кучайтиришни таъминлайди
Органик дехқончилик бўйича тадқиқотлар ташаббуси (Organic Research Initiative)	Органик дехқончилик бўйича илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматлари учун 5 йилга 100 млн. АҚШ доллари ажратилган
Органик маҳсулотларни сертификатлаш харажатларини қисман қоплаш (Organic Certification Cost Share)	Органик маҳсулотларни ишлаб чиқарувчилар ва уларни қайта ишловчиларга маҳсулотларни сертификатлаш билан боғлиқ харажатларнинг бир қисmini қоплаш имконини беради
Зарарқундалар ва касалликлар тарқалишига қарши кураш (Fights Pests and Diseases)	“Тоza экин майдонлари учун миллий ҳамкорлик” ва “Зарарқунанда ва касалликларни бошқариш ва табиий офатлардан ҳимояланиш дастури”ни мувофиқлаштиради ва молиявий томондан қўллаб-қувватлайди

Манба: Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill. асосида муаллиф томонидан тузилган.

Кўпчилик ривожланган мамлакатлар сингари АҚШда органик деҳқончиликни йўлга қўйиш масаласи аграр тармоқни ривожлантиришнинг энг устувор йўналишларидан бири сифатида давлат томонидан қўллаб-қувватланмоқда. Янги конун доирасида органик деҳқончилик бўйича илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматлари учун 2014-2018 йилларга 100 млн. АҚШ доллари ажратилган. Органик деҳқончилик миллий дастури бу соҳага оид ишлаб чиқариш технологияларини мукамаллаштириш ва дастурнинг муваффақиятли амалга оширилишини қўллаб-қувватлайди. Шунингдек, органик маҳсулотлар сифати устидан назоратни кучайтириш ва бу турдаги маҳсулотларни сертификатлаш харажатларининг бир қисмини давлат томонидан коплашни (йилига 11,5 млн. АҚШ доллари) таъминлайди.

АҚШнинг 2014-2018 йилларга мўлжалланган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги конунида экинларни турли зараркунанда, касаллик ва табиий офатлардан суғурталаш дастурларини (конуннинг XI бўлими) давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлашга катта аҳамият қаратилган. Агар 2008 йилдаги конун бўйича экинларни суғурталаш дастурлари учун 2009-2013 йилларга давлат томонидан 22,0 млрд. АҚШ доллари (жамига нисбатан 7,7 %) ажратилган бўлса, 2014 йилда қабул қилинган янги конуннинг дастлабки вариантыда 2014-2018 йилларга бу мақсадлар учун дастлаб 41,42 млрд. АҚШ доллари (жамига нисбатан 8,5 %), кейинчалик киритилган тузатишлардан сўнг 37,05 млрд. АҚШ доллари (жамига нисбатан 7,9 %) ажратилди. Экинларни суғурталаш дастурларига ажратилган маблағларнинг аграр секторга сарфланадиган жами бюджет харажатларига нисбатан салмоғи “Озиқ-овқат дастурлари”дан кейин иккинчи ўринни эгаллайди.

Тадқиқотлар асосида экинларни суғурталашни қўллаб-қувватлаш дастурларининг қуйидаги турларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. “Кўшимча коплаш имконияти дастури (Supplemental Coverage Option (SCO))” пахтадан ташқари бошқа экинлар амал қилиб, кишлок хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқарувчиларга уларнинг табиий офатлар, экинлар зараркунандалари ва касалликлардан кўрган йўқотишлари жами ҳосил қийматининг 14 %идан ортиб кетган тақдирда қўлланилади, ҳамда зарарларнинг 65 %и миқдорида суғурта коплмаси учун давлат бюджетидан субсидиялар ажратилади.

2. Аввал етарли даражада қамраб олинмаган ҳудудлар ва экин турлари (мева ва сабзавотлар) учун суғурта дастурлари кенгайтирилди. Жумладан, “Мева ва сабзавот ишлаб чиқарувчилар учун ҳосил суғуртаси (Crop Insurance for Fruit and Vegetable Producers)” дастури Риск менежмент агентлиги ва хусусий суғурта компаниялари билан ҳамкорликда суғурталашнинг янги такомиллаштирилган усуллари ишлаб чиқиш ва амалиётга киритиш учун тадқиқотлар олиб боришга молиявий кўмак ажратади. Шунингдек, мева ва сабзавот етиштирувчилар учун об-ҳавонинг нархлар ва даромадлар пасайиб кетишига таъсиридан суғурталаниш дастури ҳам амал қилади.

3. “Пахта ва ерёнғок етиштирувчилар учун ҳосил суғуртаси (Crop Insurance for Cotton and Peanut Producers)” дастуридан ташқари фақат пахта етиштирувчилар учун “Даромадларни комплекс ҳимоялаш (Stacked Protection (STAX))” дастури ҳамда ерёнғок етиштирувчилар учун нархлар пасайиб кетишидан суғурталаш дастури фаолият кўрсатади.

4. “Янги иш бошлаган фермерлар ва ранчо эгалари учун экинлар ҳосилини суғурталаш (Crop Insurance for Beginning Farmers and Ranchers)” дастури доирасида энди иш бошлаган фермерлар ва ранчо эгаларига суғурталашнинг барча турлари учун суғурта взносини тўлашда 10 %лик чегирма қўлланилади.

Юқорида келтирилганларга кўра, АҚШ кишлоқ хўжалигида қўлланиб келинаётган суғурталаш дастурларида давлат фаол иштирок этиб, суғурталаш дастурларини молиявий қўллаб-қувватлаш учун федерал ва штатлар бюджетидан йирик маблағлар ажратилмоқда. Бу эса, ўз навбатида, кишлоқ хўжалигининг табиий иқлим, об-ҳаво шароитлари ҳамда турли офатлар, касалликлар ва зараркундалар таъсирига кучли боғлиқлигининг салбий таъсирларини юмшатишга ҳамда фермер хўжаликлари ва ранчо эгаларининг даромадларини қўллаб-қувватлашга имкон яратади.

АҚШнинг “Кишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги қонунининг яқунловчи XII бўлимида аграр секторни қўллаб-қувватлашга оид қонунининг бошқа бўлимларига киритилмаган турли дастурлар ўрин олган. Бу дастурларда ижтимоий ҳимояланмаган фермерлар ва ҳарбий ветеранларнинг кишлоқ хўжалиги фаолиятини қўллаб-қувватлаш, кишлоқ хўжалиги соҳасида иш билан бандлик, барқарорлик, хавфсизлик ва таълимни ривожлантириш каби турли масалалар ўз ифодасини топган (27-жадвал).

АҚШнинг “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги янги қонуннинг “Турли масалалар (Miscellaneous)” деб номланган XII бўлимида белгиланган кўллаб-қувватлаш дастурларининг асосий йўналишлари

Кўллаб-қувватланадиган дастурлар ва соҳалар	Дастурлар доирасида соҳаларга кўрсатиладиган давлат кўмаги йўналишлари
“Ижтимоий химояланмаган фермерларни кўллаб-қувватлаш (Outreach for Socially Disadvantaged Farmers) дастури	Ижтимоий химояланмаган кам сонли фермерларга фермаларни сотиб олиш, мулкка эгалик, амалий фаолият кўрсатиш ва Қишлоқ хўжалиги вазирлиги дастурларида иштирок этишга 50,0 млн. АҚШ долларига тенг кўмак ажратилган
Хуқуқий химоя ва ахборот-тарғибот ишлари (Advocacy and Outreach Efforts)	Кичик хажмли, ижтимоий химояланмаган ва янги иш бошлаган фермер хўжаликлари ҳамда ранчоларни кўллаб-қувватлаш мақсадида Хуқуқий химоя ва ахборот-тарғибот ишлари бюроси фаолиятини молиялаштиради
“Қишлоқ хўжалиги соҳасида карьера ва иш билан таъминлашга грантлар дастури (Agricultural Career and Employment Grants Program)”	Қишлоқ хўжалигида иш билан бандлик ва таълимни ривожлантириш, ферма ишчилари кўникмаларини ошириш, уларни меҳнат бозори тўғрисидаги ахборотлар, транспорт ва қисқа муддатга уй-жой билан таъминлаш каби масалалар учун грантлар ажратади
Ҳарбий ветеранларнинг қишлоқ хўжалиги билан алоқалари (Military Veterans Agricultural Liaison)	Ҳарбий ветеранларнинг қишлоқ хўжалиги фаолияти билан шугулланишлари учун Қишлоқ хўжалиги вазирлиги дастурларида иштирок этишини кўллаб-қувватлайди
Қабилалар билан муносабатлар бюроси (Office of Tribal Relations)	АҚШ Қишлоқ хўжалиги вазирлиги таркибидаги Қабилалар билан муносабатлар бюроси фаолиятини молиялаштиради
Америка чорвачилиги саломатлиги (Health of American Livestock)	Чорва моллари саломатлиги лабораториялари тармоғи, “Трихинеллани сертификатлаш дастури” ва “Сув тозалиги миллий режаси”ни амалга оширишга молиявий кўмак ажратади
Кўйчилик ва маркетинг гранти дастури (Sheep Production and Marketing Grant Program)	Кўйчилик тармоғини ривожлантириш, маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш тизимини (маркетинг) ривожлантириш бўйича танлов асосида грантлар ажратади
Ёввойи чўчкаларни барта-раф этиш пилот дастури (Pilot Program to Eradicate Feral Swine)	Ёввойи чўчкалар томонидан чорва моллари ва инсонлар ўртасида хавfli касалликларни тарқатилишини олдини олиш мақсадида уларни барта-раф этишни молиялаштиради

Манба: Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill. асосида муаллиф томонидан тузилган.

АҚШда кишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизимини таҳлил этиш ва умумлаштириш асосида унинг ўзига хос бўлган қуйидаги жиҳатларини ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. АҚШ ялпи ички маҳсулотида кишлоқ хўжалигининг улуши 1 %ни ва иктисодиёт тармоқларида банд аҳолининг 2,0 %дан кўпрогини ташкил этишига қарамай, ҳукумат кишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашни жорий, ўрта ва узок муддатли стратегик ривожланишнинг энг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этмоқда. Чунки кишлоқ хўжалиги нафақат мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигининг муҳим таянчи, балки Америка кишлоқ ҳудудларида инсонларнинг турмуш тарзи тимсоли, иш билан бандлик, даромад ва экспорт тушумлари манбаи сифатида юксак кадрланади.

2. АҚШда кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли ва юқори самарали тизимига асос солинган. Аграр секторни қўллаб-қувватлаш йўналишлари ва давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар киймати ҳар 5-6 йилда қабул қилинадиган “Кишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунлар (Farm Bill) билан тасдиқланиши бу масалага тизимли ёндашув борлигидан дарак беради.

Фикримизча, АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган кишлоқ хўжалигига оид “**Федерал кишлоқ хўжалиги ислоҳоти ва риск менежменти тўғрисидаги қонун**” деб номланган қонунида аграр тармоқни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишлари тармоқ ривожланиши учун муҳим ва республикаимиз шароитларига мослаштириб қўллаш учун амалий аҳамиятга эга.

2.3. Хитой Халқ Республикасининг кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қўллаб-қувватлашга оид тажрибалари

Сўнгги йилларда дунёда юқори суръатлар билан барқарор ривожланиб келаётган мамлакатлардан бири Хитой Халқ Республикаси (ХХР) ҳисобланади. Маълумотларга кўра, 2015 йилда Хитойда 1,37 млрд. киши истиқомат қилган ва бу кўрсаткич 2020 йилга келиб 1,42 млрд. кишига етиши прогноз қилинмоқда⁶⁵. Аҳоли сони бўйича дунёда пешқадам бўлишига қарамай, Хитой кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, истеъмол қилиш ва экспортга

⁶⁵ <http://daryo.uz/k/2016/03/05/xitoy-aholisi-2020-yilga-kelib-142-milliard-kishini-tashkil-etadi/>

чиқариш бўйича дунёдаги энг йирик мамлакатлардан бири саналади. Хитой озиқ-овқат хавфсизлигини мамлакатнинг ички имкониятлари ҳисобига кондиришга катта эътибор қаратмоқда ва бу борада салмоқли натижаларни қўлга киритган. Шу туфайли Хитойнинг бу борадаги тажрибаларини ўрганишга кизиқиш ортиб бормоқда.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида Хитой тажрибасини ўрганишнинг Ўзбекистон учун аҳамиятли томони шундаки, ҳар иккала давлат учун ўхшаш бўлган куйидаги жиҳатлар мавжуд:

1. Аҳоли сонининг йиллик ўсиш суръатлари ва зичлиги юқори.

2. Аҳолининг катта қисми қишлоқда яшайди ва иктисодиётда банд бўлганларнинг салмоқли қисми аграр секторда банд.

3. Аҳоли жон бошига нисбатан экин майдонлари ҳажми кам.

Қишлоқ хўжалиги Хитой иктисодиётида муҳим аҳамиятга эга бўлиб, унда аҳолининг 60 %дан ортиғи банд. Хитой қишлоқ хўжалигида ўсимликчилик тармоғи устувор аҳамиятга эга бўлиб, қишлоқ хўжалигига яроқли ерлар мамлакат ҳудудининг 52 %ини ташкил этади. Ер юзи аҳолисининг 20 %дан ортиғи яшашига қарамай, дунё бўйича ҳайдаб деҳқончилик қилинадиган ерларнинг 7 %и Хитойга тўғри келади.

Етиштириладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари турларининг хилма-хиллиги бўйича Хитой дунёда биринчилардан ҳисобланади: ҳозирги кунда дала экинлари турлари 50 дан, аҳоли томорқаларида етиштириладиганлари 80 дан ва боғлардаги дарахт турлари 60 дан ортиқни ташкил этмоқда. Асосий экин турлари сифатида бугдой, шоли, арпа, маккажўхори, 100 дан ортиқ турдаги сабзавотлар, техника экинларидан пахта, каноп, чой, тамаки, шакарқамиш ва қанд лавлаги кабиларни келтириш мумкин. Ўсимликчиликда дон экинлари (бугдой ва шоли жами ғалла ҳосилининг қарийб 80 %ини ташкил этади) ва чой етиштириш устун даражада ривожланган.

Чорвачилик тармоғи нисбатан суёт ривожланган бўлиб, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 20 %га яқинини беради. Аммо чорва моллари бош сони бўйича у дунёда биринчи ўринни эгаллайди: жаҳондаги чўчка бош сонининг 40 %и, қўй ва эчкиларнинг 10 %и ва йирик шохли қорамолларнинг 5 %и Хитойда жамланган. Чорвачиликнинг асосий тармоғи чўчкачилик саналади ва у етиштирилаётган гўшт маҳсулотларининг 90 %дан ортиғини беради. Сўнгги йилларда паррандачилик, пиллачилик ва асаларичиликни

(дунёдаги жами асал экспортининг 1/3 қисми, 2-ўринда,) ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда⁶⁶.

XXР ҳукуматининг расмий статистика маълумотларига кўра, 2013 йилда қишлоқ хўжалиги экинлари ҳосили 2012 йилга нисбатан 1,5 %га ошиб, 601,94 млн. тоннани ташкил этган. Асосий ўсиш шולי (34,07 млн. тонна, ўсиш 2,4 %) ва ғалла ҳосилига (435,97 млн. тонна, ўсиш 2,37 %) тўғри келган. Булардан ташқари, 2013 йилда хитойлик фермерлар томонидан 35,31 млн. тонна ўсимлик ёғи (ўсиш 2,8 %), 13,76 млн. тонна шакар (ўсиш 2 %), 6,31 млн. тонна пахта (камайиш 7,7 %) етиштирилган. Таҳлил этилаётган 2013 йилда ХХР қишлоқ хўжалигининг гўшт-сутчилик тармоғи барқарор ривожланиш тенденциясини давом эттириб, гўшт ишлаб чиқаришни 2012 йилга нисбатан 1,8 %га ошириш имконини берди. Жами ишлаб чиқарилган 83,73 млн. тонна гўштниг учдан икки қисмидан зиёди чўчка гўштига (54,93 млн. тонна) тўғри келди ва унинг ҳажми 2012 йилга нисбатан 2,8 % га ошди⁶⁷.

Юқорида келтирилган маълумотлар шундан дарак берадики, ХХР қишлоқ хўжалиги сўнги йилларда барқарор суръатлар билан ривожланиб, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашда муҳим аҳамият касб этмоқда. Аммо мамлакат учун жадал суръатлар билан ўсиб бораётган аҳолини (йилига 6-7 миллион) озиқ-овқат маҳсулотлари, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш саноатини эса хомашё билан узлуксиз таъминлаш масалалари истикболда ҳал этилиши лозим бўлган стратегик вазифалардан бўлиб қолмоқда.

ХХРда 1979 йилдан бошлаб социалистик бозор иқтисодиётини шакллантириш жараёни бошланди. Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ) томонидан қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга қаратилган протекционистик аграр сиёсатни чеклаш ва давлатлар бюджетидан ажратилаётган субсидияларни камайтириш талабларига қарамай, бир қатор ривожланган мамлакатлар, шу жумладан Хитой қишлоқ хўжалигини тартибга солишда давлатнинг ролини кучайтиришга қаратилган аграр сиёсатни озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини мустаҳкамлашнинг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этишмоқда.

⁶⁶ <http://geographyofrussia.com/kitaj-selskoe-xozyajstvo>.

⁶⁷ www.gazeta.ru/business/2014/01/20/5857405.shtml.

Хитойнинг аграр сиёсатида озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва экспорт салоҳиятини мустаҳкамлаш устувор йўналишлар сифатида эътироф этилмоқда. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, ХХРда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг камровли механизмлари шаклланган (28-жадвал).

28-жадвал

Хитой Халқ Республикасида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солишнинг асосий механизм ва дастаклари

Иқтисодий механизмлар	Иқтисодий дастаклар
1. Индикатив режалаштириш механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - директив режалар (5 йиллик истикболли ривожланиш режалари ва йиллик ижтимоий-иқтисодий ривожланиш режалари); - мақсадли давлат дастурлари
2. Бюджет-молия механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - элита навлар ва уруғик харид этишни бевосита субсидиялаш; - табиий офатларда кўрилган зарарларни субсидиялар орқали қоплаш; - ишлаб чиқариш инфратузилмаларини ривожлантиришни субсидиялаш; - илм-фан, таълим ва малака оширишни бюджетдан молиялаштириш; - қишлоқда ижтимоий инфратузилмаларни ривожлантиришни субсидиялаш; - экологик дастурларни амалга оширишни субсидиялаш
3. Молия-кредит механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - қишлоқ кредит кооперацияси ва янги типдаги молия муассасаларини ривожлантириш; - қишлоқ хўжалигини имтиёзли кредитлаш; - ишлаб чиқарувчиларнинг минерал ўғитлар ва кимёвий химоя воситаларига харажатларини қисман қоплаб бериш
4. Солиқ механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - айрим солиқ турларидан озод этиш; - имтиёзли солиққа тортиш режими
5. Нарх сиёсати механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - давлат буюртмаси бўйича харидлар; - моддий ресурслар нархлари ўсишини назорат қилиш; - асосий қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига қафолатланган давлат харид нархлари
6. Ташқи савдо механизмлари	<ul style="list-style-type: none"> - импортни квоталаш ва лицензиялаш; - импортни сертификатлаш; - импорт тарифлари; - экспорт солиғи

Манба: муаллиф ишланмаси.

Хитой кишлок хўжалиги ҳозиргача Давлат Кенгаши томонидан ишлаб чиқиладиган 5 йиллик стратегик режалар ва йиллик ижтимоий-иқтисодий режалар асосида ривожлантирилмоқда. Қишлоқ хўжалигини бошқариш ХХР Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан амалга оширилади. 2007 йилдан бошлаб аграр сектор Қишлоқ хўжалиги вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган дастурлар асосида тараккий этмоқда. Бу дастурларнинг устувор йўналишлари сифатида қуйидагиларни ажратиш кўрсатиш мумкин: ғалла ишлаб чиқаришнинг юқори кўрсаткичларини таъминлаш, чорвачилик ва балиқчиликнинг органик маҳсулот ишлаб чиқаришини рағбатлантириш, техник экинлар ва боғдорчиликда юқори самарали ишлаб чиқаришни ривожлантириш.

Маҳаллий (провинциялар, автоном районлар, марказга бўйсунувчи шаҳарлар), уездлар (шаҳарлар) ва волостлар (шаҳарча) даражасида қишлоқ хўжалиги масалалари билан Халқ вакиллари йиғини (ХВЙ), яъни жойлардаги маҳаллий давлат ҳокимияти органлари шугулланади. Бу органлар қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, экспорт қилишни чеклаш, озик-овқат маҳсулотлари нархларини тартибга солиш, аҳолини озик-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш, кам даромадли қишлоқ аҳолисига нафақалар тайинлаш каби масалаларни маҳаллий даражада ҳал этиш вазифаларини бажаради.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан **бюджет-молния механизмлари** орқали бевосита қўллаб-қувватлаш устувор равишда ғаллачилик тармоғини ривожлантириш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмаларни барпо этиш, илм-фан, таълим, табиий офатларга қарши кураш ва экологик муаммоларни бартараф этишга субсидиялар ажратишга йўналтирилган.

Маълумотларга кўра, “ХХРда қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга йўналтирган бюджет маблағлари 1990 йилдан бошлаб ошиб бориб, 2012 йилда қарийб 170 млрд. АҚШ долларини ташкил этган. Аммо қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга сарфланаётган маблағлар ҳажми йирик бўлишига қарамай, қўлланилаётган механизмлар ЖСТга аъзо бўлиб киришда (2001 й.) олинган мажбуриятларга мос келади. Жумладан, ЖСТ талабларига кўра чекланмайдиган “**яшил сават**”га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирларига 100 млрд. АҚШ долларига яқин маблағлар сарфланаётган бўлса, қисқартириш талаб қилинадиган “**сарик сават**”га кирувчи тадбирлар доирасида ишлаб чиқарувчиларга

йўналтириладиган субсидиялар қишлоқ хўжалиги ялли маҳсулотининг 8,5 %ига тенг бўлмоқда⁶⁸.

Қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга сарфланаётган бюджет маблағлари, асосан, галла экинлари етиштиришни қўллаб-қувватлаш, энергия ресурслари ва минерал ўғитлар нархлари ошишини компенсация қилиш, янги технологиялар ва уруғчиликни ривожлантириш, техника воситалари сотиб олишга субсидиялар ажратиш каби тадбирларга йўналтирилмоқда.

Аграр секторни **молия-кредит механизмлари** орқали тартибга солишда Хитойнинг Қишлоқ хўжалиги банки, Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш банки ва Давлат тараққиёт банки фаол иштирок этади. Бу банклар ишлаб чиқаришга моддий ресурслар харид қилиш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш, қайта ишлаш, кам тараққий этган қишлоқ туманларига ёрдам кўрсатиш учун имтиёзли шартларда кредитлар ажратади. Кредитлашнинг муқобил каналларидан бири сифатида қишлоқ кредит кооперативлари кенг ривожланиб, 2000 йиллардан бошлаб тижорат банкларига айлантирилди.

Қишлоқ хўжалигида ноқулай об-ҳаво шароитлари ҳамда табиий офатлар туфайли етказилган зарарларни суғурталаш мақсадида 2005 йилда биринчи қишлоқ суғурта компанияси шакллантирилди. Суғурта бадалларининг 65 %ини деҳқонларнинг ўзлари, қолган 35 %ини давлат тўлайди. 2006 йилдан бошлаб қишлоқ жойларида янги типдаги молиявий муассасалар – қишлоқ-посёлка банклари, кредит компаниялари ва ўзаро молиявий қўмаклашиш қишлоқ кооперативлари вужудга кела бошлади. Деҳқонларга кредит ажратиш жараёнларини соддалаштириш устида иш олиб борилмоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорларини **нарх механизми** орқали тартибга солиш Хитой аграр сектори тараққиётида муҳим аҳамият касб этади. Иқтисодий ислохотларнинг дастлабки босқичлариданок қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ва моддий-техника ресурслари нархлари ўсиши ўртасидаги “диспаритет”ни қисқартириш, кафолатли давлат харидлари тизимини кенгайтириш ва харид нархларини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш масалаларига эътибор қаратилди. Хитойнинг нархларни тартибга солиш борасида биз учун аҳамиятли бўлган тажрибаси аграр соҳа ва саноат ўртасида эквивалент товар

⁶⁸ Трофимов Н.А. Особенности развития сельского хозяйства в Китае. // Наука за рубежом. № 29. февраль–март 2014. www.issras.ru/global_science_review. – с. 8.

айирбошлашни таъминлашга қаратилган “паритет”ни сақлаш сиёсатидир.

Хитой аграр ислохотларни амалга ошириш жараёнида қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун солиқ юкини босқичма-босқич камайтириб боришга қаратилган **солиқ сиёсатини** юритди. Дехқонлар қишлоқ хўжалиги солиғи, чорва молларини сўйиш солиғи ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг алоҳида турларига солинадиган солиқлардан озод этилди. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги учун турли ажратмалар: жамғариш фонди, ижтимоий фонд ва қишлоқларни маъмурий бошқариш фонди, шунингдек, маориф, туғилишни режалаштириш, йўллар қуришга қўшимча йиғимлар бекор қилиниб, бюджетдан қопланадиган бўлди.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг **ташқи савдосини тартибга солиш механизмлари** Хитойнинг ЖСТ олдидаги мажбуриятлари ҳамда мамлакатнинг озик-овқат хавфсизлиги талабларидан келиб чиқади. ЖСТга аъзо бўлиб киргандан сўнг Хитой ташқи савдо режимини либераллаштиришга мажбур бўлди. Хитой ЖСТга аъзо бўлиб кирган 2001 йилдан бошлаб 5 йил давомида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини олиб киришга импорт божларини 22 %дан 17 %га, индов (рапс) ёғи, сариёғ, мандаринлар ва винога эса 25-35 %дан 9-18 %га пасайтириш, асосий маҳсулот турларига (буғдой, маккажухори, гуруч, соя ёғи, пахта ва бошқа) ўрнатилган тариф квоталарини бекор қилиш, импортга қўйилган барча нотариф тўсикларни бутунлай олиб ташлаш ва аграр секторни қўллаб-қувватлашга субсидияларни қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматига нисбатан 8,5 % даражасида (ривожланаётган мамлакатлар учун лимит 10 %) ўрнатиш мажбуриятини олди⁶⁹. Аммо ЖСТ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини импорт қилишда давлат монополиясини бекор қилиш талабини қўяётганига қарамай, маккажўхори, буғдой, гуруч ва шакар билан экспорт-импорт операциялари давлат савдо корпорациялари орқали назорат қилинади.

Хитойда 2003 йилдан бошлаб жаҳон бозорларида рақобатбардош бўлган истиқболли қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини (олма, апельсин, буғдой ва маккажўхорининг маҳсус навлари, пахта, шакарқамиш, соя, мол гўшти, қўй гўшти ва бошқ.) етиштиришга мўлжалланган 12 тармоқли зоналарни ташкил этиш бўйича тезкор

⁶⁹ <http://экономическое-развитие-китая.рф/проблемы-сельскохозяйственного-производства-после-вступления-в-ВТО-в-Китае-702>.

стратегик дастур ҳаракатга келтирилди. Бу зоналарни ташкил этиш илмий районлаштириш, ихтисослаштириш ва меҳнат тақсимотига асосланади.

Ҳозирги кунда Хитой бир қатор ички ижтимоий-иқтисодий ҳамда экологик характердаги муаммоларга қарамасдан, қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришнинг юқори суръатларини таъминлаб, жаҳон озиқ-овқат бозорлари конъюнктурасига кучли таъсир кўрсатмоқда. Хусусан, 1990-2015 йиллар оралиғида Хитойда қишлоқ хўжалигининг яши кўшилган киймати 106,0 дан 977,0 млрд. АҚШ долларига ёки 9,2 мартага ошди (таққослаш учун шу вақтда АҚШда 110,0 дан 224,0 млрд. АҚШ долларига ёки 2,03 марта ошган)⁷⁰. Бу муваффақиятлар негизини қишлоқ хўжалигини ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солишнинг маъмурий ва иқтисодий механизмлари уйғунлигини таъминлаш ҳамда бу тизимни мунтазам равишда такомиллаштириб боришга қаратилган аграр сиёсат ташкил этади.

Хулоса қилиб айтганда, кейинги йилларда “жаҳонда юз берган ва ҳали-ҳамон давом этаётган молиявий-иқтисодий инқирозлар туфайли иқтисодчилар орасида “эркин бозор иқтисодиёти”ни ишлаб чиқариш жараёнида ресурсларни оптимал тақсимлаш орқали иқтисодий самарадорликни таъминловчи “энг яхши механизм” сифатида қарашлар ўзгариб бормоқда. Кўпчилик таникли иқтисодчиларнинг фикрича, “неолиберал иқтисодиёт”нинг амал қилиш даври ортда қолди, унинг “эркин бозор” ҳамда давлат томонидан тартибга солинмайдиган иқтисодиётга таянадиган асосий тамойиллари эса ўзини тўлиқ окламади ва қайтадан кўриб чиқишни талаб этмоқда. Бу тамойиллар ўрнини иқтисодий ривожланишнинг янги модели, устувор равишда “давлат томонидан тартибга солиб туриладиган бозор иқтисодиёти” эгаллаши зарур. Бунда иқтисодиётни тартибга солишдаги бозорнинг ва давлатнинг вазифалари бир-бирини тўлдириб бориши зарур. Хитойнинг кўп йиллик тажрибаси бу хулосани тасдиқлайди⁷¹”.

Фикримизча, Хитойнинг аграр тармоқни ривожлантиришни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги

⁷⁰ www.chius.ru.

⁷¹ Шамин А.Е., Вожаева Н.Г. Опыт решения аграрных проблем в сельском хозяйстве Китая. // Вестник НГИЭИ. Выпуск № 2 (3) / том 1 / 2011. <http://cyberleninka.ru/article/n/opyt-resheniya-agrarnyh-problem-v-selskom-hozyaystve-kitaya>. –14-15 с.

куйдаги тажрибаларидан мамлакатимиз шароитларида фойдаланиш мумкин:

- қишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг маъмурий ҳамда иктисодий механизмларидан кенг фойдаланиш;
- тармокни узоқ муддатли стратегик ва қисқа муддатли индекатив режалар ҳамда мақсадли давлат дастурлари асосида ривожлантириш;
- экинларнинг элита навлари, уруғликлар харид этишни ҳамда табиий офатларда кўрилган зарарларни давлат бюджетидан субсидиялаш;
- қишлоқ хўжалигини имтиёзли кредитлаш ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг минерал ўғитлар ва ўсимликларни химоялаш воситаларига қилган харажатларини бюджетдан компенсация қилиш;
- аграр тармокни солиқлардан озод этиш ёки имтиёзли соликка тортиш механизмларини кенгайтириш;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ва моддий-техника ресурслари нархлари ўсиши ўртасидаги “диспаратет”ни қискартириш;
- давлат харидлари тизимини кенгайтириш ва харид нархларини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;
- қишлоқ хўжалиги экинларини илмий районлаштириш ва чуқур ихтисослаштиришга асосланган махсус зоналарни ташкил этиш ва бошқалар.

2.4. Россия Федерациясида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш йўналишлари

Россия Федерацияси (бундан буён РФ) МДХ мамлакатлари ичида йирик қишлоқ хўжалиги тармоғига эга давлатлардан бири саналади. Дунё бўйича ҳайдаладиган ерларнинг 10 %га яқини РФ ҳиссасига тўғри келади ва бу кўрсаткич 2015 йил якунига кўра 78 525,0 минг гектарни ташкил этди (таққослаш учун: 1992 йилда 114 590,89 минг гектар, қисқариш 32 %).

Қишлоқ хўжалигининг ЯИМ таркибидаги салмоғи 2015 йилда 3,95 %ни (2014 йилда 3,48 %), тармокда ишловчиларнинг жами иктисодиёт тармоқларида бандларга нисбатан салмоғи 6,7 %ни (2014 й.) ташкил этишига ⁷² қарамай РФ жавдар, сули, арпа, қанд лавлаги, кунгабоқар ва гречка ишлаб чиқариш бўйича дунёда биринчи ўринни эгаллайди ва буғдой ишлаб чиқариш бўйича кучли бешликка қиради.

⁷² www.bolshefaktov.ru.; mcx.ru.

РФ Кишлоқ хўжалиги вазирлиги маълумотларига кўра 2016 йилда 119,1 млн. тонна дон ва дон дуккакли экинлар (ш.ж. бугдой 73,3 млн. тонна), 48,3 млн. тонна қанд лавлаги, 31,0 млн. тонна картошка, 13,8 млн. тонна маккажўхори дони, 10,7 млн. тонна кунгабоқар ёғи, 16,3 млн. тонна сабзавотлар, 3,3 млн. тонна мева-ризаворлар ва 2,5 млн. тонна жавдар етиштирилган⁷³.

АҚШ ва Европа Иттифоқи мамлакатлари томонидан 2014 йилдан бошлаб Россияга нисбатан киритилган санкциялардан сўнг мамлакат ташқаридан озиқ-овқат харид қилишни қисқартириш эвазига ички захираларни ишга солишга ва озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга интилмоқда. Шу билан бирга дон ва кунгабоқар ёғини экспорт қилиш ҳажмлари ошиб бормоқда. Барча экспортнинг 2/3 қисмини дон маҳсулотлари экспорти ташкил қилади⁷⁴.

РФда кейинги йилларда кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг қамровли тизимини шакллантириш борасида муайян ишлар амалга оширилаётгани боис, унинг бу борадаги тажрибаларини ўрганиш ҳамда амалий аҳамиятга эга бўлганларини республикамиз шароитларига мослаштириб қўллаш бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади.

Тадқиқотлар шундан дарак берадики, РФда кишлоқ хўжалигини тартибга солиш 1997 йилда “Агросаноат ишлаб чиқаришини давлат томонидан тартибга солиш тўғрисида”ги қонун қабул қилиниши билан бошланди. Қонунга мувофиқ агросаноат ишлаб чиқаришини қўллаб-қувватлаш учун федераль ҳамда РФ субъектлари бюджетларидан маблағлар ажратилиши мустаҳкамлаб қўйилди.

РФнинг “Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги 264-ФЗ-сонли янги қонуни 2006 йилнинг 29 декабрида қабул қилинди ва олдинги қонунга нисбатан анча такомиллаштирилди. Қонун 18 та моддадан иборат бўлиб, кишлоқ хўжалигини ривожлантириш соҳасида товар ишлаб чиқарувчилар ҳамда давлат органлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солади.

РФнинг “Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги янги қонунда “давлат аграр сиёсати”нинг мақсади ва вазифалари, тамойиллари ва қўлланиладиган воситалар, кишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари ҳамда бу борада мунтазам амалга ошириладиган давлат дастурлари каби муҳим масалалар ўз аксини топган (29-жадвал).

⁷³ www.mcx.ru.

⁷⁴ www.utmagazine.ru/posts/10086-ekonomika-rossii-cifry-i-fakty-chast-2-selskoe-hozyaystvo.

**РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги
қонунида белгиланган аграр секторни тартибга солиш ва қўллаб-
қувватлашнинг асосий механизмлари**

Қонуннинг моддалари	Қонуи моддаларининг мазмуни ва асосий йўналишлари
1	2
<p>5 - модда. Давлатнинг аграр сиёсати</p>	<p>Давлатнинг аграр сиёсатининг асосий йўналишлари: 1) аҳолини маҳаллий озиқ-овқат маҳсулотлари билан барқарор таъминлашни қўллаб-қувватлаш; 2) қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорини шакллантириш ва тартибга солиш, унинг инфратузилмаларини ривожлантириш; 3) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, бирламчи ва иккиламчи қайта ишловчи тадбиркорлик субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш; 4) Россия қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари манфаатларини ички ва ташқи бозорларда ҳимоялаш; 5) агросаноат мажмуаси соҳаларида фан ва инновацион фаолиятни ривожлантириш; 6) қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш; 7) қишлоқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлаш ва кўшимча касбий таълим тизимини такомиллаштириш</p>
<p>7 - модда. Қишлоқ хўжалигини ривожлан- тириш соҳа- сида давлат томонидан қўллаб- қувватлаш- нинг асосий йўналишлари</p>	<p>1) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш, тегишли хизматлар кўрсатиш ва сотиш билан шуғулланувчи товар ишлаб чиқарувчиларга кредит ресурсларининг энгиллигини таъминлаш; 2) қишлоқ хўжалигида сугурта тизимини ривожлантириш; 3) насли чорвачиликни ривожлантириш; 4) элита уруғчилигини риволантириш; 5) чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқаришни таъминлаш; 6) кўп йиллик дарахтларни экиш ва парваришлашни таъминлаш; 7) қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг асосий воситалари янгиланишини таъминлаш; 8) тупрок унумдорлигини ошириш чора-тадбирларини таъминлаш; 9) қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, жумладан аҳоли пунктларини боғловчи автомобиль йўлларини куриш ва тегишли ҳолатда сақлаб туриш; 10) маслаҳат ёрдами кўрсатиш, қишлоқ хўжалиги учун кадрлар тайёрлаш ва қайта тайёрлаш; 11) давлат аграр сиёсатини амалга оширишни ахборот билан таъминлаш; 12) ноқулай шароитларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш</p>

1	2
<p>8 - модда. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорини тартибга солиш давлат дастури</p>	<p>1. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорини тартибга солиш давлат дастури қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва бозорларни тартибга солишнинг ўрта муддатли давр учун асосий мақсадлари ва йўналишларини, кўзда тутилган чоратадбирларни амалга оширишнинг механизмлари ва молиявий таъминотини белгилаб берувчи ҳужжатдир.</p> <p>2. Давлат дастури муайян муддат учун, агросаноат мажмуаси соҳасида давлат сиёсати ва меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш вазифаларини амалга оширувчи федераль ижро ҳокимияти органи такдимига биноан Россия Федерацияси ҳукумати томонидан тасдиқланади.</p> <p>3. Давлат дастури қишлоқ хўжалигини ривожлантиришнинг асосий кўрсаткичлари ва прогнозларини, мақсадлари, вазифалари, натижавий кўрсаткичлари ва сарф-харажатлар мажбуриятларини, шу жумладан келгуси давр учун йиллар бўйича мақсад ва вазифалар учун ажратилган молиявий маблағларнинг тақсимотини ўз ичига олади</p>
<p>10 - модда. Давлат дастурини амалга ошириш ҳолати ва натижалари тўғрисида Миллий маъруза</p>	<p>1. Агросаноат мажмуаси соҳасида давлат сиёсати ва меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш вазифаларини амалга оширувчи федераль ижро ҳокимияти ҳар йили давлат дастурини амалга оширилиши ҳолати ва натижалари тўғрисида Миллий маъруза тайёрлайди ва эълон қилади.</p> <p>2. Россия Федерацияси ҳукумати томонидан тасдиқланган Миллий маъруза оммавий ахборот воситаларида эълон қилинади ва Россия Федерацияси Федераль Йўғилиши Давлат Думасининг мажлисларида тингланади ва муҳокама қилинади.</p> <p>3. Давлат дастури амалга оширилиш ҳолати ва натижалари тўғрисидаги Миллий маъруза қуйидагиларни ўз ичига олади:</p> <p>1) ўтган йилда, дастур яқунланаётган ҳолатда эса – унинг бутун амалга оширилиши даври бўйича давлат дастурини амалга оширилиши натижаларининг ҳолати;</p> <p>2) давлат дастурида кўзда тутилган мақсад ва вазифалардан келиб чиққан ҳолда қишлоқ хўжалиги ривожланишининг асосий кўрсаткичлари (қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат саноати ялпи маҳсулоти индекслари, қишлоқ хўжалигига киритилга инвестициялар, қишлоқ аҳолиси даромадлари, жон бошига асосий озиқ-овқат маҳсулотларини йиллик истеъмол қилиш, ишлаб чиқариш рентабеллиги, қишлоқ хўжалигининг техник қуролланиш индекси, нархлар паритети индекси, қишлоқ аҳолисига ижтимоий хизматлар кўрсатиш хажмининг ўсиши индекслари) ва бошқа кўрсаткичлар;</p> <p>3) келгусида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш прогнозлари ва дастурга ўзгартириш киритиш бўйича таклифлар</p>

1	2
<p>11 - модда. Кишлоқ хўжалигини ривожлантиришда кредитлашни давлат томонидан кўллаб-қувватлаш</p>	<p>Кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини кредитлаш тизимини давлат томонидан кўллаб-қувватлаш таъминланди. Россия Федерацияси субъектларига федераль бюджетдан фониз тўловлари харажатларининг бир қисмини қоплашга субсидиялар кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари, деҳқон (фермер) хўжаликлари, кишлоқ хўжалиги кооператив-лари, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш ҳамда сотишни амалга оширувчи ташкилотлар томонидан Россия кредит ташкилотларидан олинган кредит учун Марказий банк қайта молиялаш ставкаси ҳажмининг учдан икки қисмидан ва (ёки) саксон фониздан ва (ёки) тўксон фониздан ва (ёки) тўлик ҳажмидан кам бўлмаган, аммо уларнинг ҳақиқий харажатларидан ортик бўлмаган ҳажмда ажратилади</p>
<p>12 - модда. Давлат кўллаб-қувватлашига асосланган кишлоқ хўжалиги сўғуртаси</p>	<p>Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг мулкый манфаатларини суғурта орқали ҳимоялаш билан боғлиқ кишлоқ хўжалиги сўғуртаси соҳасини давлат томонидан кўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқий асослари “Кишлоқ хўжалиги сўғуртаси соҳасида давлат томонидан кўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги федераль қонуни билан белгиланади</p>
<p>14 - модда. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорини тартибга солиш учун давлат харид ва товар интервенциялари</p>	<p>1. Давлат харид ва товар интервенциялари кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорини тартибга солиш учун давлат харид ва товар интервенциялари барқарорлаштириш ва товар ишлаб чиқарувчиларнинг даромадларини кўллаб-қувватлаш мақсадида амалга оширилади. 2. Давлат харид интервенциялари кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишда уларнинг нархлари ҳисобланган минимал нархлар даражасидан пасайиб кетган ҳолларда товар ишлаб чиқарувчилардан кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиб олиш (ш.ж. биржа савдоларида) ёки бу маҳсулотларга гаров операцияларини кўллаш орқали амалга оширилади. 3. Давлат товар интервенциялари сотилаётган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари ҳисобланган максимал нархлар даражасидан ортик кетган ҳолларда харид қилинган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш, ш.ж. биржа савдоларида сотиш орқали амалга оширилади. 4. Харид ва товар интервенциялари бугдойнинг озик-овқат ва чорвага озука турларига, арпанинг чорвага озука турига, жав-дар ва маккажухорига нисбатан (бошка маҳсулот турларига ҳукумат қарорига асосан) қўлланилади. Харид ва товар интервенцияларида қўлланиладиган минимал ва максимал нархларнинг чегаралари ҳукумат томонидан ўрнатилади</p>

Манба: www.mcx.ru. Федеральный закон РФ от 29.12.2006 г. № 264-ФЗ "О развитии сельского хозяйства" асосида муаллиф томонидан тузилган.

РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонунининг АҚШнинг “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунидан фарқи шундаки, агар АҚШда у ўртача ҳар 5 йилда қабул қилиниб, унда қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган давлат бюджети маблағлари суммаси йўналишлар бўйича муайян муддат учун қатъий белгилаб қўйилган бўлса, РФ қонунда давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар қиймати кўрсатилмасдан, қўллаб-қувватлашнинг умумий йўналишлари ақс этган. Аммо қонунга “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорини тартибга солиш давлат дастури” тўғрисида банд киритилиб, қўллаб-қувватлашнинг муайян муддат учун аниқ йўналишлари ҳамда давлат бюджетидан сарфланадиган маблағлар қиймати дастур доирасида белгиланади.

РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонуни қабул қилингандан сўнг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш борасида амалга оширилган биринчи давлат дастури Россия Федерацияси ҳукуматининг 2007 йил 14 июлдаги 446-сонли қарори билан тасдиқланган “2008-2012 йилларда Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” бўлди. Мазкур дастур доирасида қишлоқ хўжалигини ривожлантириш мақсадлари учун 2008-2012 йилларга 5 та устувор йўналишни қамраб олган 14 та турли дастурлар учун федераль бюджет ҳисобидан жами 551,3 млрд. рубль, Россия Федерацияси субъектлари бюджетидан жами 544,3 млрд. рубль ва булардан ташқари, бюджетдан ташқари молиялаштириш манбалари ҳисобидан яна 311,0 млрд. рубль жалб этиш белгилаб берилган.

РФнинг аграр секторни ривожлантириш ва қўллаб-қувватлаш борасидаги биринчи давлат дастури яқунлангач, ҳукуматнинг 2012 йил 14 июлидаги 717-сонли қарори билан навбатдаги “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни қабул қилинди ва унга 2014 йил 19 декабрдаги 1421-сонли қарор билан ўзгартиришлар киритилди. Мазкур дастурнинг олдингисидан асосий фарқи унинг 5 йил эмас, балки 7 йилга мўлжаллаб қабул қилинганлиги, қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш йўналишлари ва дастурлари қўламининг оширилиши ҳамда бу мақсадларга ажратиладиган давлат бюджети маблағлари ҳажмининг ҳам сезиларли кўпайтирилиши бўлди (30-жадвал).

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишга федераль бюджет маблағларининг йўналишлар бўйича ажратилиши, (млрд. рублда)

№	Давлат дастурининг асосий йўналишлари	Жами 2013- 2020 й.й.	Шу жумладан йиллар бўйича							
			2013 йил	2014 йил	2015 йил	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
	ДАСТУР БЎЙИЧА ЖАМИ	2 126,22	197,67	170,15	187,86	258,14	300,23	324,03	337,77	350,36
	шу жумладан									
1.	“Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қўйи дастури	555,39	67,47	39,29	51,84	61,68	75,24	81,80	87,27	90,80
2.	“Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қўйи дастури	346,45	72,31	57,45	30,71	40,03	39,79	37,93	35,16	33,07
3.	“Гўшт йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” қўйи дастури	76,55	4,90	6,73	6,95	9,35	10,79	11,65	12,57	13,61
4.	“Кичик хўжалик юритиш шакллари қўллаб-қувватлаш” қўйи дастури	114,28	8,62	8,19	9,76	15,80	17,91	17,24	18,15	18,61
5.	“Техник ва технологик модернизациялаш, инновацион ривожлантириш” қўйи дастури	31,61	5,30	1,90	3,14	4,11	4,16	4,28	4,33	4,39
6.	“2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишни таъминлаш қўйи дастури	229,03	21,43	37,39	24,04	25,49	29,83	29,43	30,24	31,18
7.	“Қишлоқларни 2013 йилгача ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	9,01	9,01	-	-	-	-	-	-	-

132

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8.	“2006 - 2010 йиллар ва 2013 йилгача Россиянинг миллий ифтихори сифатида қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар унумдорлигини тиклаш ва агроландшафтларни асраш” федераль мақсадли дастури	6,62	6,62	-	-	-	-	-	-	-
9.	“2014 - 2017 йиллар ва 2020 йилгача қишлоқ хўжалигини барқарор ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	139,61	-	11,29	13,99	16,13	20,28	23,10	25,88	28,94
10.	“2014 - 2020 йилларда Россия қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мелиорацияси-ни ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	81,91	-	7,90	8,58	9,98	12,56	14,47	14,05	14,37
11.	“Очик ва химояланган ерларда сабзавотчиликни ҳамда уруғчилик картошқачилигини ривожлантириш” қўйи дастури	43,04	-	-	5,00	7,04	7,72	7,78	7,72	7,78
12.	“Сут қорамолчилигини ривожлантириш” қўйи дастури	247,40	-	-	24,22	34,32	42,28	45,42	49,33	51,83
13.	“Наслчилик, уруғчилик ва нав танлашни ривожлантириш” қўйи дастури	77,33	-	-	7,19	12,71	14,19	14,21	14,43	14,60
14.	“Ижтимоий оққатланиш тизими инфратузилмасини ва улгуржи-таксимлаш марказларини ривожлантириш” қўйи дастури	79,28	-	-	2,43	10,31	14,20	15,82	17,04	19,48
15.	“Агросаноат мажмуасининг молия-кредит тизимини ривожлантириш” қўйи дастури	88,70	2,00	-	-	11,20	11,30	20,90	21,60	21,70

Манба: www.mcx.ru. Государственная программа РФ “Развитие сельского хозяйства и регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонунининг “Давлат аграр сийёсатини амалга ошириш чора-тадбирлари” деб номланган 6-моддасида “қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига бюджет маблағларини ажратиш” қонунан мустаҳкамлаб қўйилгани алоҳида эътиборга лойиқ. Чунки барча юксак ривожланган мамлакатларда аграр секторга давлат бюджетидан молиявий кўмак ажратиш зарурати тан олинган ва бу соҳа доимий равишда молиявий кўллаб-қувватлаб келинади. Олдинги параграфларда Европа Иттифоқи, АҚШ ва ХХР тажрибалари мисолида бунга амин бўлдик.

РФнинг қишлоқ хўжалигини ривожлантириш бўйича олдинги давлат дастурини амалга оширишга давлат бюджетидан жами 551,3 млрд. рубль ажратилган бўлса, янги дастур доирасидаги 11 та қуйи дастурлар ва 4 та мақсадли давлат дастурлари учун 2 126,22 млрд. сўм ёки аввалгисига нисбатан 3,85 марта кўп маблағ ажратилди. Бу рақамлар РФда аграр секторни аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари ва қайта ишлаш саноатини хомашё билан таъминлаш орқали мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигининг муҳим таянчи ҳамда экспорт тушумларининг таркибий қисми сифатида тан олинishi билан боғлиқ.

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” доирасида давлат бюджетидан режалаштирилган маблағни (2 126,22 млрд. сўм) унинг таркибидаги қуйи дастурлар (11 та) ва алоҳида мақсадли дастурлар (4 та) бўйича таҳлил этсак, унинг жамига нисбатан тақсимоти қуйидаги бўлганини кўриш мумкин (31-жадвал):

1. “Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурига – 555,39 млрд. рубль (жамига нисб. 26,12 %).

2. “Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурига – 346,45 млрд. рубль (16,3 %).

3. “Сут қорамолчилигини ривожлантириш” қуйи дастурига – 247,40 млрд. рубль (11,64 %).

4. “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишни таъминлаш” қуйи дастурига – 229,03 млрд. рубль (10,77 %).

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”га федераль бюджетдан режалаштирилган маблағларнинг тақсимланиши, (жамига нисбатан %да)

№	Давлат дастурининг асосий йўналишлари	Таркиби, %
	Дастур бўйича жами	100
1.	“Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури	26,12
2.	“Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури	16,3
3.	“Гўшт йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” куйи дастури	3,6
4.	“Кичик хўжалик юритиш шаклларини қўллаб-қувватлаш” куйи дастури	5,37
5.	“Техник ва технологик модернизациялаш, инновацион ривожланиш” куйи дастури	1,49
6.	“2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишни таъминлаш” куйи дастури	10,77
7.	“Қишлоқларни 2013 йилгача ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	0,42
8.	“2006-2010 йиллар ва 2013 йилгача Россиянинг миллий ифтихори сифатида қишлоқ хўжалиги ерлари унумдорлигини тиклаш ва агроландшафтларни асраш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	0,31
9.	“2014-2017 йиллар ва 2020 йилгача қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	6,57
10.	“2014-2020 йилларда Россия қишлоқ хўжалиги ерлари мелиорациясини ривожлантириш” федераль мақсадли дастури (ФМД)	3,85
11.	“Очик ва ҳимояланган ерларда сабзавотчиликни ҳамда уруғчилик картошқачилигини ривожлантириш” куйи дастури	2,02
12.	“Сут қорамолчилигини ривожлантириш” куйи дастури	11,64
13.	“Наслчилик, уруғчилик ва селекцияни ривожлантириш” куйи дастури	3,64
14.	“Ижтимоий овқатланиш тизими инфратузилмасини ва улгуржитаксимлаш марказларини ривожлантириш” куйи дастури	3,73
15.	“Агросаноат мажмуасининг молия-кредит тизимини ривожлантириш” куйи дастури	4,17

Манба: www.tsx.ru. Государственная программа РФ “Развитие сельского хозяйства и регулирование рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

5. “2014 - 2017 йиллар ва 2020 йилгача кишлок худудларини барқарор ривожлантириш” федераль мақсадли дастурига – 139,61 млрд. рубль (6,57 %).

6. “Кичик хўжалик юритиш шаклларини қўллаб-қувватлаш” қуйи дастурига – 114,28 млрд. рубль (5,37 %).

7. “Агросаноат мажмуасининг молия-кредит тизимини ривожлантириш” қуйи дастурига – 88,7 млрд. рубль (4,17 %).

8. “2014 - 2020 йилларда Россия кишлок хўжалиги ерлари мелиорациясини ривожлантириш” федераль мақсадли дастурига – 81,91 млрд. рубль (3,85 %).

9. “Ижтимоий овқатланиш тизими инфратузилмасини ва улгуржитаксимлаш марказларини ривожлантириш” қуйи дастурига – 79,28 млрд. рубль (3,73 %).

10. “Наслчилик, уруғчилик ва селекцияни ривожлантириш” қуйи дастурига – 77,33 млрд. рубль (3,64 %).

11. “Гўшт йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” қуйи дастурига – 77,33 млрд. рубль (3,6 %).

12. “Очик ва химояланган ерларда сабзавотчиликни ҳамда уруғчилик картошқачилигини ривожлантириш” қуйи дастури – 43,04 млрд. рубль (2,02 %).

13. “Техник ва технологик модернизациялаш, инновацион ривожланиш” қуйи дастурига – 31,61 млрд. рубль (1,49 %).

14. “Қишлоқларни 2013 йилгача ривожлантириш” федераль мақсадли дастурига – 9,01 млрд. рубль (0,42 %).

15. “2006-2010 йиллар ва 2013 йилгача Россиянинг миллий ифтихори сифатида кишлок хўжалиги ерлари унумдорлигини тиклаш ва агроландшафтларни асраш” федераль мақсадли дастури – 6,62 млрд. рубль (0,31 %).

Тахлилларга кўра, РФнинг юкорида келтирилган давлат дастури бўйича кишлок хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга ажратиладиган бюджет маблағлари қийматида федераль бюджет тўғрисидаги қонунларни қабул қилиш чоғида иқтисодий вазият ҳамда устувор вазифалардан келиб чикиб тузатишлар киритиб борилади. Хусусан, РФнинг 2013, 2014 ва 2015 йиллардаги федераль бюджет тўғрисидаги қонунларига асосан “2013-2020 йилларда кишлок хўжалигини ривожлантириш ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишга ажратилган бюджет маблағлари қийматида тузатишлар киритилди (32-жадвал).

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашеси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни молиялаштиришга давлат бюджети харajatларининг йўналтирилиши ҳолати, (млрд. рублда)

№	Давлат дастурининг асосий йўналишлари	2013 й.				2014 й.				2015 й.			
		Федераль бюджет билан тасдиқланган	Йиғма бюджет ижроси бўйича	бажарилган %да	бажарилган %да	Федераль бюджет билан тасдиқланган	Йиғма бюджет ижроси бўйича	бажарилган %да	бажарилган %да	Федераль бюджет билан тасдиқланган	Йиғма бюджет ижроси бўйича	бажарилган %да	бажарилган %да
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
	ЖАМИ	197,67	197,89	100,1	170,15	186,59	109,7	197,87	222,27				
	шу жумладан												
1.	“Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастури	67,47	69,95	103,7	39,29	57,37	146,0	57,12	70,07	122,7			
2.	“Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастури	72,31	77,05	106,6	57,45	71,50	124,5	33,79	42,62	126,1			
3.	“Ўғит йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” қуйи дастури	4,90	2,54	51,9	6,73	5,42	80,5	7,45	7,26	97,6			
4.	“Қичик хўжалик юритиш шаклларини қўллаб-қувватлаш” қуйи дастури	8,62	8,55	99,2	8,19	8,09	98,8	12,31	11,80	95,9			
5.	“Техник ва технологик модернизациялаш, инновацион ривожланиш” қуйи дастури	7,30	2,43	33,3	1,90	1,57	82,6	2,14	5,26	245,5			
6.	“Давлат дастурини амалга оширишни таъминлаш” қуйи дастури	21,43	21,82	101,8	37,39	24,73	66,1	41,09	30,67	74,6			

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8.	“2006 - 2010 й. ва 2013 йилгача Россиянинг миллий ифтихори бўлган кишлок хўжалигига мўлжалланган ерлар унумдорлигини тиклаш ва агроландшафтларни асраш” ФМД	6,62	6,53	98,7	-	-	-	-	-	-
9.	“2014 - 2017 й. ва 2020 йилгача кишлок худудларини барқарор ривожлантириш” ФМД	-	-	-	11,29	10,18	90,1	12,59	12,21	97,0
10.	“2014 - 2020 йилларда Россия кишлок хўжалигига мўлжалланган ерлар мелiorациясини ривожлантириш” ФМД	-	-	-	7,90	7,72	97,8	7,36	7,83	106,4
11.	“Очк ва химояланган ерларда субзавотчилкни ҳамда картошка уруғчилигини ривожлантириш” қуйи дастури	-	-	-	-	-	-	5,0*	0,82	16,4
12.	“Сут қорамолчилигини ривожлантириш” қуйи дастури	-	-	-	-	-	-	11,25	10,46	93,0
13.	“Наслчилик, уруғчилик ва нав танлашни ривожлантириш” қуйи дастури	-	-	-	-	-	-	7,04	6,6	93,8
14.	“Ижтимоий овқатланиш тизими инфратузилмаси ва улгуржи-таксимлаш марказларини ривожлантириш” қуйи дастури	-	-	-	-	-	-	5,71	4,58	80,2
15.	“Агроеановат мажмуасининг молия-кредит тизимини ривожлантириш” қуйи дастури	-	-	-	-	-	-	-	12,0	-

* - дастур бўйича

Манба: www.tsx.gj.uz РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида маддиф томонидан тузилган.

Давлат дастурининг паспортда кўрсатилган қўллаб-қувватлаш харажатларига даставвал РФнинг ҳар йили қабул қилинадиган федераль бюджет тўғрисидаги қонуни билан тузатишлар киритилади, сўнгра унга жамланма бюджет кўрсаткичлари асосида кўшимчалар қилинади ва ниҳоят, федераль бюджетнинг ғазна ижроси асосида унинг бажарилиши устидан мониторинг ўрнатилади. Мониторинг натижалари ҳар йилги “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни амалга оширишнинг бориши ва натижалари тўғрисидаги Миллий маъруза”да эълон қилинади ва РФ Думаси мажлисида муҳокамага қўйилади. Фикримизча, РФнинг бу тажрибаси, бир томондан, қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга давлат даражасида берилётган катта эътибордан дарак берса, иккинчи томондан бу тадбирларнинг шаффофлиги ҳамда бюджет маблағларининг мақсадли сарфланиши устидан жамоатчилик назоратини яратишга имкон беради.

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни 2013-2015 йилларда амалга оширилиши натижаларини таҳлил этсак, кейинги уч йилда давлат дастурини амалга оширишга давлат бюджетидан ажратилган маблағларнинг амалдаги қиймати федераль бюджет тўғрисидаги қонунлар билан тасдиқланганидан ортик бўлганига гувоҳ бўлиш мумкин. Хусусан, қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга ажратилган жами маблағлар қиймати 2014 йилда тасдиқланганига нисбатан 9,7 %, 2015 йилда эса 12,3 % кўп бўлган (32-жадвал).

Таҳлиллар асосида 2013-2015 йилларда дастурга киритилган айрим қуйи дастурлар бўйича тасдиқланганидан ортикча маблағлар сарфланиши, айримлари бўйича эса қутилганидан анча кам сарфлаш ҳолатлари қайд этилганини ҳам кўриш мумкин. Масалан, 2015 йилда “Техник ва технологик модернизациялаш, инновацион ривожланиш” қуйи дастурига тасдиқланганига нисбатан 145,5, “Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурига 26,1 ва “Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурига 22,7 % кўп маблағ сарфланган бўлса, “Очик ва химояланган ерларда сабзавотчиликни ҳамда картошка уруғчилигини ривожлантириш” қуйи дастури 16,4, “Давлат

дастурини амалга оширишни таъминлаш” куйи дастури 74,6 ва “Ижтимоий овқатланиш тизими инфратузилмасини ва улгуржитаксимлаш марказларини ривожлантириш” куйи дастури 80,2 %га бажарилган.

Тадқиқотларга кўра, давлат дастурига киритилган айрим куйи дастурлар бўйича бюджет маблағларининг тўлиқ ўзлаштирилмаслигига куйидагилар таъсир кўрсатган:

- РФ субъектларининг субсидиялар олишга зарур ҳужжатларни ўз вақтида тақдим этмаслиги;

- кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг юкори даражада кредиторлик қарзлари мавжудлиги, кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг ўсиши, тижорат банклари томонидан кредитлаш шартларининг кучайтирилиши;

- моддий-техника ресурслари нархларининг кимматлашуви ва корхоналарнинг банкротликка учраш ҳолатлари;

- кишлок хўжалиги суғуртаси бўйича шартномалар тузиш учун товар ишлаб чиқарувчилар ҳисоб рақамларида зарур пул маблағлари мавжуд эмаслиги;

- РФ субъектларининг харажат мажбуриятлари бўйича биргаликда молиялаштиришнинг зарурий даражасига риоя этмаслик;

- қарздорлар томонидан кредитлар бўйича асосий қарзни коплаш ва фоиз тўловларини тўлаш шартлари бажарилмаслиги.

Таҳлилларга кўра, 2015 йилда кишлок хўжалигини қўллаб-қувватлаш куйи дастурлари ичида “Ўсимликчилик тармок-ларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури (жамига нисбатан 31,5 %), “Чорвачилик тармокларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури (19,17 %) ва “Давлат дастурини амалга оширишни таъминлаш” куйи дастури (13,8 %) энг салмокли улүшларни эгаллаган (32-жадвал).

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлок хўжалигини ривожлантириш ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” доирасида амалга оширилаётган кишлок хўжалигини қўллаб-қувватлаш тадбирлари кенг қамровли бўлиб, аграр соҳани ривожлантиришнинг турли соҳаларини ўз ичига олади. Жумладан, биргина 2017 йилга шу мақсадларга 10 та йўналишни қамраб олган 45 та қўллаб-қувватлаш тадбирларини амалга ошириш учун жами 201 697 415,0 минг рубль маблағ ажратилган.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, РФнинг аграр секторни ривожлантиришни давлат бюджетидан қўллаб-қувватлаш

тадбирлари кенг ва турли йўналишларни (45 дан ортик) қамраб олган бўлиб, уларнинг ҳар бирини мазкур монография доирасида таҳлил этишнинг имконияти йўқ. Шундан келиб чиқиб, бу тажрибаларнинг мамлакатимиз кишлоқ хўжалиги шароитларига мос келадиган ва биз учун энг муҳим устувор саналадиган айримларига тўхталиб ўтишга ҳаракат қиламиз.

Маълумки, республикаимиз иқлим шароитининг кескин континенталь эканлиги кишлоқ хўжалиги экинлари ва чорва молларини турли рисклардан сугурталаш механизмни ривожлантиришни талаб этади. Шу туфайли РФнинг кишлоқ хўжалиги суғуртаси соҳасидаги тажрибаларини, айниқса бу механизмни давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш тизимини ўрганиш биз учун муҳимдир.

Тадқиқотлар шундан дарак берадики, Россияда аграр ишлаб чиқаришни ва ишлаб чиқарувчиларининг мулкӣ манфаатларини суғурта орқали ҳимоялаш соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг ҳуқуқӣ асослари РФнинг 2011 йил 25 июлдаги Ф3-260-сонли “Қишлоқ хўжалиги суғуртаси соҳасини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тўғрисида”ги федераль конуни билан белгиланади. Мазкур конунга кўра, табиий офатлар, касалликлар, зараркуналдар ва бошқа ташқи кучлар таъсирида кишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосили режалаштирилганига нисбатан 20 %га кам бўлганида суғурта ҳодисаси давлат томонидан қўллаб-қувватлаш учун қабул қилинади. Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш амалга ошириладиган экин турлари, уларни суғурталаш ва суғурта мукофотининг бир қисмини коплаб бериш тартиби ҳукумат қарори билан белгиланади. Энг муҳими, кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари суғурта ташкилотлари билан ўрнатилган тартибда суғурта шартномаси тузган ҳолатда улар томонидан суғурта ташкилотларига тўланадиган суғурта мукофотининг 50 %и давлат бюджетидан коплаб берилади⁷⁵.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”да кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ўсимликчилик ва чорвачилик соҳасида тузилган суғурта шартномаси бўйича суғурта мукофоти харажатларини бир қисмини коплашга 2017 йилга 2 987 593,0 минг рубль ажратилган.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат

⁷⁵ Федеральний Закон от 25 июля 2011 года № 260-ФЗ “О государственной поддержке в сфере сельскохозяйственного страхования и о внесении изменений в Федеральный закон “О развитии сельского хозяйства”. www.mcx.ru

бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни 2013-2015 йилларда амалга оширишнинг бориши ва натижалари тўғрисидаги Миллий маърузасида келтирилишича РФда 2011-2015 йилларда кишлок хўжалиги экинлари ва кўп йиллик дарахтлар ҳосилини суғурталашни молиявий қўллаб-қувватлашга федераль ва субъектлар давлат бюджетидан 26 455,5 млн. рубль сарфланган бўлиб, суғурта мукофотининг бир қисмини давлат бюджетидан коплаб бериш даражаси охириги йилларда 49 %дан юқори бўлган (33-жадвал).

33-жадвал

РФда 2011-2015 йилларда кишлок хўжалиги экинлари ва кўп йиллик дарахтлар ҳосилини суғурталашни давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2010 й.га нисб., %
Жами экин майдони, млн. га	73,2	72,8	74,7	75,0	75,9	103,7
ш.ж. суғурталанган экин майдони, млн. га	14,2	12,9	11,7	12,8	8,3	58,4
Суғурталанган экин майдонлари салмоғи, %да	20,1	18,5	16,3	17,7	10,9	
Давлат кўмагида суғурталашда иштирок этган суғурта компаниялари сони	54	36	42	44	43	79,6
Тўланган суғурта мукофоти суммаси, млн. рубль	13735,9	9699,9	10653,0	12265,2	8709,7	63,4
Давлат бюджетидан ажратилган субсидия қиймати, млн. рубль	6014,7	4873,0	5256,0	6033,1	4278,7	71,1
Суғурта мукофотини давлат бюджетидан коплаш даражаси, жамига нисб. %да	42,4	49,8	49,3	49,2	49,1	

Манба: www.tscx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларга кўра, 2011-2015 йилларда экинлар суғуртасини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга ажратилаётган бюджет маблағлари ҳажми 36,6 %га, давлат молиявий кўмаги иштирокидаги суғуртада қатнашаётган суғурта компаниялари сони 21,4 %га қисқарган. Шунга мос равишда жами экин майдонлари

таркибида суғурталанган майдонлар салмоғи ҳам 20,1 дан 10,9 %га пасайган. Бунга 2014 йилда Россия банкнинг кишлоқ хўжалиги суғуртаси билан шуғулланувчи 15 та компания лицензиясини молиявий соғломлаштириш мақсадида бекор қилиши асосий сабаб сифатида кўрсатилган. 2016 йилдан бошлаб давлат молиявий кўмаги иштирокидаги кишлоқ хўжалиги суғуртаси бозорида “Агросаноат мажмуаси суғуртачиларнинг ягона бирлашмаси – агросуғуртачилар Миллий иттифоқи” тузилган ва унга 20 та суғурта компанияси аъзо бўлиб кирган⁷⁶.

РФ аграр секторининг чорвачилик тармоғи суғурта тизимини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш борасида ҳам муайян ишлар амалга оширилган. Хусусан, Миллий маърузада таъкидланишича, 2013-2015 йилларда чорва молларини турли касалликлар, зараркунандалар ва табиий офатлардан суғурталашда суғурта мукофотининг бир қисмини давлат бюджетидан қоплаб беришга жами 1004,7 млн. рубль сарфланган бўлиб, бу кўрсаткич жами чорва молларининг 17,9 %ини камраб олган ва суғурта мукофотини давлат бюджетидан қоплаш даражаси жамига нисбатан ўртача 48,7 %ни ташкил этган⁷⁷.

РФда аграр секторни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг энг муҳим йўналишларидан бири – кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг тижорат банкларидан олган кредитлари бўйича фоиз ставкаларининг бир қисмини давлат бюджетидан субсидиялар ажратиш орқали қоплаб берилишидир. Юқорида келтирилган 33-жадвалда қайд этилганидек, мазкур қўллаб-қувватлаш 9 йўналиш бўйича амалга оширилади ва бу мақсадлар учун 2017 йилга давлат бюджетидан жами 83 210 642,0 минг рубль ажратилган.

Кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг бир қисмини давлат бюджетидан қоплаб бериш, асосан, ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозори инфратузилмаларини ривожлантириш соҳаларида қисқа муддатли кредитлар ҳамда ўрта ва узок муддатли инвестицион кредитлар бўйича

⁷⁶ www.mcx.ru. Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы. – с. 45.

⁷⁷ www.mcx.ru. Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы. – с. 100.

амалга оширилади. Шунингдек, сут ва гўшт йўналишидаги корамолчилик объектларини куриш ва қайта таъмирлашга ҳамда кичик хажмли хўжалик юритиш шаклларини кредитлаш бўйича фоиз ставкаларининг бир қисмини давлат бюджетидан қопланади.

Тахлилларга кўра, РФда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг тижорат банклари ва бошқа кредит ташкилотларидан қисқа муддатли ва инвестицион кредитлар олишлари учун қулай имкониятлар яратилган. Жумладан, РФ ҳукуматининг 2012 йил 28 декабрдаги 1460-сонли қарори билан тасдиқланган “Россия Федерацияси субъектларига Россия кредит ташкилотларидан олинган кредитлар ҳамда қишлоқ хўжалиги истеъмол кредит кооперативларидан олинган қарзлар учун фоиз тўловлари бўйича харажатларининг бир қисмини қоплашга федераль бюджетдан субсидиялар тақдим этиш ва тақсимлаш қоидалари”га кўра қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига кредит учун фоиз тўловларининг қуйидаги қисми бюджетдан қоплаб берилади (34-жадвал):

а) ишлаб чиқариш учун айланма воситалар харид этишга 1 йилгача муддат билан бериладиган қисқа муддатли кредитлар учун:

- ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг⁷⁸ 2/3 қисми миқдорида;

- сут ишлаб чиқаришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 80 %и миқдорида;

- гўшт ишлаб чиқаришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 100 %и миқдорида.

б) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, сақлаш ва қайта ишлаш объектларини куриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга 2-8 йил муддат билан бериладиган инвестицион кредитлар учун:

- ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисми миқдорида;

- сутчилик йўналишидаги корамолчиликни ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 80 %и миқдорида;

в) гўшт йўналишидаги корамолчиликни ривожлантириш, гўшт маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва қайта ишлаш объектлари куриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга 15 йилгача муддат билан бериладиган инвестицион кредитлар учун РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 100 %и миқдорида.

⁷⁸ <https://bankirsha.com>. РФ Марказий Банкнинг қайта молиялаш ставкаси 2012-2015 йилларда 8,25, 2016 йил 1 январдан 11,0 ва 2016 йил 19 сентябрдан 10,0 %ни ташкил этди.

РФда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига кредит ташкилотларидан давлат субсидиялари иштирокида қисқа муддатли ва инвестицион имтиёзли кредитларни тақдим этиш шартлари

Кредит тури	Тақдим этиш йўналиши	Муд-дати	Кредит фонз ставкасининг томонидан субсидияланадиган қисми	давлат
1	2	3	4	
Қисқа муддатли кредит	<p>2013 йил 1 январдан бошлаб:</p> <ul style="list-style-type: none"> - хомашё, уруғлик, ёкилги-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, техникалар учун эхтиёт қисмлар харид этишга ва ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга оид бошқа ишларга; - чорвага озиқа, ветеринария дорилари, ёш моллар сотиб олишга ва чорвачилик тармоқларини ривожлантиришга 	1 йил-гача	<ul style="list-style-type: none"> - ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисми; - сўт ишлаб чиқаришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 80 %и; - гўшт ишлаб чиқаришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 100 %и 	ривожлантириш
Инвестицион кредит	<p>2013 йил 1 январдан бошлаб:</p> <ul style="list-style-type: none"> - қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сақлаш ва қайта ишлаш объектларини қуриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга, иссиқхоналар қуришга, кўп йиллик дарахтлар ва тоқзорлар кўчатларини экиш ва парваришлашга, мелиорация тизимларини қуриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга ва бошқа; - чорвачилик мажмуалари (фермалари) қуриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга, чорвачилик маҳсулотларини қабул қилиш, сақлаш ва қайта ишлаш объектларини қуришга, сўт, пишлок ва сариёғ ишлаб чиқариш цехлари, озиқа тайёрлаш цехлари қуришга, насли молларни харид этиш ва чорвачиликни ривожлантиришга оид бошқа ишларга 	2-8 йил	<ul style="list-style-type: none"> - ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисми; - сўт маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш йўналишига РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 80 %и; 	ривожлантириш

1	2	3	4
Инвестицион кредит	<p>2013 йил 1 январдан бошлаб гўшг йўналишидаги корамолчилик билан шуғулланувчиларга:</p> <ul style="list-style-type: none"> - Гўшт наслидаги йirik шохли корамолларнинг насли махсулотларини харид этишга, чорвачилик мажмуалари (фермалари) куриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга, гўшт махсулотларини қабул қилиш, сақлаш ва қайта ишлаш объектларини куришга, гўшт корамолчилигини ривожлантиришга оид бошқа ишларга <p>2015 йил 1 январдан бошлаб:</p> <ul style="list-style-type: none"> - биотехнология махсулотларини ишлаб чиқариш объектларини куриш, қайта таъмирлаш ва модернизациялашга; ўсимликчиликда – ўсимликлар касалликларини қақирувчиларни аниқлаш учун диагностика тўпламлари; чорвачиликда – чорвага озика сифатни ошириш учун биоқўшимчалар (аминокислоталар, озика оксил, ферментлар, витаминлар ва бошқ.); озик-овқат ва қайта ишлаш санюатид – крахмаллар ва глюкоза-мева сироплар, сут, ёғ-мой ва гўштни қайта ишлашда – ферментлар ва микроорганизмлар, органик кислоталар (лимон, сут и укус), озик-овқат хомашёсини чуқур қайта ишлаш махсулотлари, биоёқилги 	15 йил-гача	<ul style="list-style-type: none"> - гўшт махсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш йўналишига РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 100 %и
Инвестицион кредит			<ul style="list-style-type: none"> - ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисми; - сут махсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш йўналишига РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 80 %и; - гўшт махсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлаш йўналишига РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 100 %и

Манба: www.tmcx.ru. "Правила предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на возмещение части затрат на оплату процентов по кредитам, полученным в Российских кредитных организациях, и займам, полученным в сельскохозяйственных кредитных потребительских кооперативах" (Утвержден Постановлением Правительства Российской Федерации от 28 декабря 2012 г. № 1460) асосида муаллиф томонидан тузилган.

Бундан ташқари, биотехнологияларга асосланган маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва деҳқон (фермер) хўжалиklarини ривожлантириш учун ҳам кредит фоизларини тўлаш харажатларининг 70 дан 95 %ига қисми давлат бюджетидан коплаб берилади.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлок хўжалигини ривожлантириш ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”ни 2013-2015 йилларда амалга оширишнинг бориши ва натижалари тўғрисидаги Миллий маърузасида келтирилишича, кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг кредит ресурсларига бўлган эҳтиёжи ишлаб чиқариш харажатларининг қарийб ярмига тенг бўлиб, олинаётган кредитларнинг 85 %ини қиска муддатли ва 15 %ини узоқ муддатли инвестицион кредитлар ташкил этмоқда⁷⁹.

РФга нисбатан қўлланилаётган молиявий санкциялар банк-молия секторида аҳволнинг ёмонлашувига олиб келгани ва 2014 йилда Россия Марказий банки базис ставкасининг (ключевая ставка) 10,5 %дан 17 %га оширилишига қарамай, ҳукумат кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг кредит ташкилотлари ва истеъмол кредит кооперативларидан олган кредитлари учун фоиз тўловлари харажатларининг бир қисмини давлат бюджетидан субсидиялаш қийматини кескин қисқартирмасликка ҳаракат қилди. Жумладан, ўсимликчиликни ривожлантиришга йўналтирилган қиска муддатли кредитлар бўйича фоиз тўловларини коплашга йўналтирилган субсидиялар қиймати 2015 йилда 24,22 млрд. рубль қийматида режалаштирилган бўлиб, амалда 22,82 млрд. рубль ёки кўзда тутилганидан 5,6 %га кам ажратилган. Унинг 88,1 %и федераль бюджет ва 11,9 %и ҳудудлар бюджетга тўғри келади. Аммо бу кўрсаткич 2013 йилга нисбатан таққослаганда 21,87 дан 22,82 млрд. рублга ёки 4,3 %га ошган (35-жадвал).

Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришга ажратилган инвестицион кредитлар бўйича фоиз тўловлари харажатларининг бир қисмини давлат бюджетидан коплашга йўналтирилган субсидиялар қиймати 2015 йилда 18,3 млрд. рубль ажратилишига қарамай, ҳақиқатда 17,7 млрд. рубль ёки 3,3 %га кам молиялаштирилган. Аммо бу кўрсаткич 2013 йилга нисбатан 15,8 %га кўп бўлган. Қиска муддатли кредитларда бўлгани сингари бу ерда ҳам субсидияларнинг 85 %га яқини федераль бюджет ҳиссасига тўғри келади.

⁷⁹ www.mcx.ru. Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы. – с. 28.

РФда кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларнинг кредит ташкилотларидан олган қисқа муддатли ва инвестицион кредитлари учун фоииз тўловларини қоплашга давлат бюджетидан йўналтирилган субсидиялар қиймати, млрд. рублда

Йиллар	Давлат дастурида кўзда тутилган			Ҳақиқатда ажратилган			Бажарилиши, %да	
	жами	Федераль бюджетдан	худоулар бюджетдан	жами	Федераль бюджетдан	худоулар бюджетдан	федераль бюджет	худоулар бюджет
1. Ўсимликчиликни ривожлантиришга йўналтирилган қисқа муддатли кредитлар бўйича фоииз тўловларининг бир қисмини қоплашга								
2013	22,3	19,2	3,1	21,87	18,97	2,9	98,8	93,5
2014	10,0	7,54	2,46	9,63	7,38	2,24	97,8	91,0
2015	24,22	21,29	2,93	22,82	20,11	2,69	94,4	91,8
2015 й. 2013 й.га нис., %	108,6	110,9	94,5	104,3	106,0	92,7		
2. Ўсимликчиликни ривожлантиришга йўналтирилган инвестицион кредитлар бўйича фоииз тўловларининг бир қисмини қоплашга								
2013	15,8	13,2	2,6	15,2	12,9	2,2	97,7	84,6
2014	23,0	19,9	3,1	20,1	17,5	2,6	87,9	83,9
2015	18,3	15,2	3,1	17,7	14,9	2,8	98,0	90,3
2015 й. 2013 й.га нис., %	115,8	115,1	119,2	116,4	115,5	127,3		
3. Чорвачиликни ривожлантиришга йўналтирилган қисқа муддатли кредитлар бўйича фоииз тўловларининг бир қисмини қоплашга								
2013	5,4	4,2	1,2	5,2	4,1	1,1	96,3	91,7
2014	8,4	6,8	1,6	8,25	6,72	1,54	99,5	95,2
2015	10,65	9,23	1,42	9,60	8,33	1,27	90,3	89,2
2015 й. 2013 й.га нис., %	197,2	219,8	118,3	184,6	203,2	115,5		
4. Чорвачиликни ривожлантиришга йўналтирилган инвестицион кредитлар бўйича фоииз тўловларининг бир қисмини қоплашга								
2013	35,9	28,7	7,2	40,5	34,8	5,7	121,2	79,2
2014	58,1	50,1	8,0	53,5	46,0	7,4	91,8	92,5
2015	34,9	29,0	5,9	33,4	27,9	5,5	96,2	93,2
2015 й. 2013 й.га нис., %	97,2	101,0	81,9	82,5	80,2	96,5		

Манба: www.tcx.ru. РФнинг "Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы" асосида муаллиф томонидан тузилган.

Давлат дастури бошланган 2013 йилдан бери энг юкори кўрсаткич 2014 йилга тўғри келади. Шу йили мазкур йўналиш учун 20,1 млрд. рубль сарфланган.

Чорвачилик тармоғини ривожлантиришга ажратилган киска муддатли кредитлар бўйича фоиз тўловлари харажатларининг бир қисмини қоплашга йўналтирилган субсидиялар 2013-2015 йилларда юкори сурьатларда кўпайган. Хусусан, 2013 йилда бу мақсадлар учун федераль ва худудий бюджетларни кўшганда (консолидациялашган бюджет) 5,2 млрд. рубль ажратилган бўлса, 2015 йилда 9,6 млрд. рубль ёки 84,6 %га кўп ажратилган. Аммо бюджетдан ажратилган субсидияларнинг амалда ўзлаштириш даражаси 2013 йилда 96,3, 2014 йилда 99,5 ва 2015 йилда 90,3 %га тенг бўлган.

Чорвачилик тармоғида ишлаб чиқаришни кенгайтириш ва модернизациялашга ажратилган ўрта ва узоқ муддатли инвестицион кредитлар бўйича фоиз тўловлари харажатларининг бир қисмини қоплашга йўналтирилган субсидиялар қиймати киска муддатли кредитларга нисбатан анча йириклиги билан тавсифланади. Жумладан, бу мақсадлар учун РФ консолидациялашган бюджетидан амалда 2013 йилда 40,5, 2014 йилда 53,5 ва 2015 йилда 33,4 млрд. рубль субсидиялар ўзлаштирилган бўлиб, уларнинг ажратилганига нисбатан ўзлаштирилиши даражаси 2013 йилда 121,2, 2014 йилда 91,8 ва 2015 йилда 96,2 %ни ташкил этган.

Келтирилган маълумотларни таҳлил этиш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, санкциялар туфайли РФ банк-молия сектори мураккаб молиявий аҳволни бошидан кечираётган бўлишига қарамасдан, ҳукумат қишлоқ хўжалиги чиқаришини банк кредитлари орқали молиялаштириш тизимини давлат томонидан қўллаб-қувватлашга катта аҳамият бериб келмоқда ва бу товар ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий барқарорлигини таъминлашга ҳамда банк кредитларига бўлган талабини қондиришга ижобий таъсир кўрсатмоқда.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш, уларни бирламчи ва иккиламчи қайта ишлаш ҳамда сотиш билан шуғулланувчи товар ишлаб чиқарувчилар, ташкилотлар ва якка тартибдаги тадбиркорларнинг Россия кредит ташкилотларидан олган кредитлари бўйича кредит ташкилотларининг олинмай қолган даромадларини қоплаш мақсадида 2017 йилнинг 1 январидан бошлаб уларга давлат бюджетидан субсидиялар ажратиш амалиёти жорий этилмоқда. Хусусан, РФ ҳукуматининг 2016 йил 29 декабрдаги 1528-сонли

қарорига асосан мазкур мақсадларга ажратиладиган кредитлар учун йиллик имтиёзли фоиз ставкалари 1 %дан кам бўлмаган ва 5 %дан кўп бўлмаган миқдорда белгиланади. Ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларини ривожлантириш ҳамда маҳсулотларни қайта ишлашга 1 йилгача муддат билан ажратиладиган қисқа муддатли имтиёзли кредитлар қиймати 1 млрд. рублгача, шу мақсадларда 2 йилдан 15 йилгача муддат билан ажратиладиган инвестицион кредитлар қиймати эса тижорат банкларининг кредит ресурслари ва лойиҳа қийматидан келиб чиқиб чекланмайдиган миқдорда белгиланди. Давлат бюджетидан тижорат банкларига ажратиладиган субсидияларнинг камида 20 %и кичик ҳажмли хўжалик юритиш шаклларини қўллаб-қувватлашга йўналтирилади. Тижорат банкларига давлат бюджетидан ажратиладиган субсидиялар қиймати Россия Марказий банки қайта молиялаштириш ставкасининг 100 %и миқдориди белгиланади⁸⁰. Фикримизча, РФ ҳукуматининг бу қарори кишлок хўжалигини молиялаштириш тизимини мустаҳкамлашга ва товар ишлаб чиқарувчиларнинг молиявий барқарорлигини оширишга муҳим ҳисса қўшади.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлок хўжалигини ривожлантириш ва кишлок хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” доирасидаги “Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастурига 2013-2020 йилларга жами 555,39 млрд. рубль (жамига нисб. 26,12 %) маблаг ажратиш белгиланган. Дастурни амалга ошириш бошланган 2013 йилдан бери ҳар йиллик бюджет ажратмалари қийматига вазиятдан келиб чиқиб бюджет параметрлари бўйича федераль қонунлар асосида тузатишлар киритиб борилмоқда. Бу мақсадларга 2013 йилда федераль бюджетдан тасдиқланган 67,47 ўрнига амалда 69,95 млрд. рубль (3,7 %га ортик), 2014 йилда мос равишда 39,29 ўрнига 57,37 млрд. рубль (46,0 %га ортик), 2015 йилда эса 57,12 ўрнига 70,07 млрд. рубль (22,7 %га ортик) маблаг сарфланган.

Кейинги йилларда РФда “Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва

⁸⁰ www.mcx.ru. Правила предоставления из федерального бюджета субсидий Российским кредитным организациям на возмещение недополученных ими доходов по кредитам, выданным сельскохозяйственным товаропроизводителям, организациям и индивидуальным предпринимателям, осуществляющим производство, первичную и (или) последующую (промышленную) переработку сельскохозяйственной продукции и ее реализацию, по льготной ставке. Утвержден Постановлением Правительства Российской Федерации от 29 декабря 2016 г. № 1528.

сотиш” куйи дастури доирасида мева ва узум етиштиришни кенгайтириш мақсадида ишдан чиққан эски боғларни кўпориб ташлаш ва уларни қайтадан маданийлаштириш ҳамда кўп йиллик мевали дарахт, токзор ва резавор кўчатларини экиш ва уларни парваришлаш харажатларининг бир қисмини қоплашга давлат бюджетидан субсидиялар ажратиш амалга оширилмоқда (36-жадвал).

36-жадвал

РФда боғдорчиликни ривожлантиришни давлат томонидан кўллаб-қувватлаш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2010 й.га нисб., %
Кўп йиллик дарахтлар кўчатларини экиш (дастур бўйича), минг га	10,2	11,0	6,4	6,4	10,2	100,0
Кўп йиллик дарахтлар кўчатларини экиш (хакикатда), минг га	9,5	11,2	9,3	8,0	14,3	150,5
Бажарилиши, %да	93,1	101,8	145,3	125,0	140,2	
Бу тadbирларга давлат бюджетидан ажратилган субсидиялар киймати, млн. рубль	471,2	1110,9	492,0	418,8	2311,3	490,5
Бир гектарга нисбатан ажратилган субсидиялар киймати, минг рубль	49,6	99,18	52,9	52,35	161,63	325,9
Мева-резаворлар хосилдорлиги, ц/га	64,4	68,7	77,1	75,9	75,7	117,5

Манба: www.tcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Давлат дастурлари амалга ошириляётган 2008-2015 йилларда жами 62,2 минг гектар янги боғлар яратилган бўлиб, уларнинг 21,4 минг гектарини интенсив боғлар ташкил этган. Биргина 2011-2015 йилларда 52,3 минг гектар янги боғ яратилган бўлиб, бу мақсадларга давлат бюджетидан 4 804,2 млн. рубль ажратилган. Айниқса, 2015 йилга келиб бу кўрсаткич ўтган йилларга нисбатан сезиларли ошиб 14,3 минг гектарга етган (2011 й.га нисб. 150,5 %) ва 2 311,3 млн. рубль (2011 й.га нисб. 490,5 %) маблағ сарфланган. Бир гектар ерга нисбатан сарфланган бюджет маблағи эса шу йиллар ичида 49,6 минг рублдан 161,3 минг

рублгача ёки 325,9 %га ошган. Бундан ташқари, эски боғларни кўпориб ташлаш ва қайта маданийлаштиришга федераль бюджетдан 103,6 млн. рубль маблағ сарфланган. Буларнинг барчаси мевали боғлар ҳосилдорлигининг гектарига 64,4 центнердан 75,7 центнергача ошишига ижобий таъсир кўрсатган (35-жадвал).

Кейинги йилларда бизнинг республикамизда ҳам мевали боғлар (ш. ж. интенсив боғлар) ва узумзорларни кенгайтириш борасида кенг кўламли дастурлар амалга оширилаётганини эътиборга олсак, РФнинг бу тадбирларни давлат бюджетидан субсидиялаш тажрибаси биз учун аҳамиятли деб ҳисоблаймиз.

РФда “Ўсимликчилик тармоқларини ривожлантириш, ўсимликчилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури доирасида узок ва чекка ҳамда тупроқ унумдорлиги паст бўлган ҳудудларни давлат бюджетидан қўллаб-қувватлашга ҳам эътибор қаратилади. Хусусан, бундай ҳудудларга уруғлик етказиб беришни субсидиялашга 2015 йилда 247,12 млн. рубль сарфланган бўлиб, бу уруғлик қийматининг 85,4 %ини бюджетдан қоплашга имкон берди. Шунингдек, 802,4 минг гектар кам унумли ерларни экишга тайёрлаш учун федераль бюджетдан 445,48 млн. рубль сарфланган ва бу кўрсаткич бир гектар ҳайдаладиган ерга нисбатан 4041 рублни ташкил этган. Булардан ташқари канопчилик ва шолитчиликни ривожлантириш, омихта озика учун аминокислоталар ишлаб чиқариш ҳамда Узок Шарқ федераль округининг сув босган ва табиий офатлардан зарар кўрган ерлари ҳосилдорлигини тиклаш каби иқтисодий аҳамиятга эга ҳудудий дастурларни молиявий қўллаб-қувватлаш учун 2015 йилда давлат бюджетидан 958,4 млн. рубль сарфланган⁸¹.

РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонуни 14-моддасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорини тартибга солиш учун давлат харид ва товар интервенциялари ўтказилиши белгилаб қўйилган. Мазкур интервенциялар асосан бугдойнинг озиқ-овқат ва чорвага озика турларига, арпанинг чорвага озика турига, жавдар ва маккажўхориға нисбатан (бошқа маҳсулот турларига ҳукумат қарорига асосан) қўлланилиб, бозордаги нархлар даражаси кескин ўзгариб турган шароитларда ҳукумат томонидан минимал ёки максимал нархларни киритиш, бозордаги вазиятдан келиб чиқиб ортиқча маҳсулотни харид интервенциялари орқали сотиб олиш ёки тақчиллик шароитида

⁸¹ www.mcx.ru. Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы. – с. 26-28.

интервенция фондлари захираларидан бозорга маҳсулот чиқариш орқали нархларни барқарорлаштириш мақсадларида амалга оширилади. Жумладан, 2013 йилнинг 15 октябридан 2015 йилнинг 29 декабригача бўлган муддатда нархлардаги барқарорликни сақлаш учун 3 103,53 минг тонна ҳажмдаги маҳсулотга нисбатан харид интервенцияларини амалга ошириш учун давлат бюджетидан 28 536,12 млн. рубль маблағ сарфланган (37-жадвал).

37-жадвал

РФ давлат харид интервенцияларини амалга ошириш орқали ғалла бозорини тартибга солиш кўрсаткичлари

Маҳсулот тури	15 октябрь 2013 й. - 1 апрель 2014 й.		30 сентябрь 2014 й. - 30 июнь 2015 й.		19 август - 29 декабрь 2015 й.	
	савдо ҳажми, минг тонна	савдо қиймати, млн. рубль	савдо ҳажми, минг тонна	савдо қиймати, млн. рубль	савдо ҳажми, минг тонна	савдо қиймати, млн. рубль
Бугдой, 3-синф	149,33	1 441,10	543,93	5 417,24	684,82	7 433,99
Бугдой, 4-синф	85,99	692,25	292,41	2 610,15	570,65	5 812,66
Бугдой, 5-синф	77,49	623,20	139,99	1 188,53	105,78	921,32
Жавдар (озиқ-овқатга)	93,28	471,61	94,09	475,74	17,68	123,44
Арпа (чорва озикасига)	113,78	585,85	113,78	585,85	20,52	153,19
Жами	519,88	3 814,01	1 184,2	10 277,51	1 399,45	14 444,6

Манба: www.tcx.ru. РФнинг 2014 ва 2015 йиллар бўйича “Национальный доклад о ходе и результатах реализации государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

РФ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг юкори келтирилган Миллий маърузасига кўра маҳсулот турларига нисбатан харид интервенцияларининг қўлланилиши уларнинг бозор нархлари кўтарилишига ва охир-окибатда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг даромадлари ошишига олиб келмоқда. Хусусан, 2015 йилда 1 тоннага нисбатан бугдойнинг 3-синфи нархи 9500-9700 дан 10900 рублга, 4-синфи нархи 8700-8900 дан 10400 рублга, 5-синфи нархи 8400-8600 дан 8800 рублга, жавдар нархи 6400 дан 7400 рублга ва арпа нархи 6500 дан 7500 рублга ошган.

Кейинги йилларда Жаҳон савдо ташкилоти (ЖСТ)нинг талаблари остида ривожланган мамлакатларда савдо ва соғлом

рақобат муҳитига салбий таъсир кўрсатувчи ишлаб чиқариш ҳажмига ва маҳсулотлар нархига боғланган қўллаб-қувватлаш тадбирлари босқичма-босқич қисқартирилиб, уларнинг ўрнига ишлаб чиқариш ҳажмига боғланмаган қўллаб-қувватлаш тадбирлари кенгайтирилмоқда. Бу қўллаб-қувватлаш асосан иккита шартга таянади:

биринчидан, давлат бюджетидан ажратилаётган субсидиялар (ёки дотациялар) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг бозор нархларига таъсир ўтказмаслиги, яъни нархлар даражаси кафолатланган, мақсадли, минимал ёки максимал нарх кўринишида давлат томонидан қўллаб-қувватланмаслиги лозим;

иккинчидан, қўллаб-қувватлаш қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажмига таъсир кўрсатмаслиги, яъни улар ишлаб чиқариш ҳажмини оширилиши ёки камайтирилишини рағбатлантирмаслиги керак.

ЖСТ коидаларига кўра, бундай тадбирлар сирасига қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун умумий шарт-шароитларни таъминлаш (инфратузилмалар, илм-фан, маслаҳат хизматлари ва бошқа), иқлим шароити оғир, кам унумли, узоқ ва чекка ҳудудлардаги қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг даромадларини қўллаб-қувватлаш, экологик вазиятни яхшилаш, экинлар ва чорва моллари касалликлари, турли зараркундалар ва табиий офатларда товар ишлаб чиқарувчиларга молиявий кўмак бериш, ҳукуматнинг суғурталаш дастурлардаги иштироки, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари сифатини яхшилаш, стандартлаш ва сертификатлаш, қишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, бир гектар ёки бир бош чорва молига нисбатан бериладиган субсидиялар каби бир қатор қўллаб-қувватлаш йўналишларини ўз ичига олади.

РФ Ҳукуматининг 2012 йил 27 декабрдаги 1431-сонли қарори (2015 йил 27 январдаги 52-сонли қарор билан ўзгартиришлар киритилган) билан тасдиқланган “Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига ўсимликчилик соҳасида боғланмаган қўллаб-қувватлашни амалга оширишга федераль бюджетдан Россия Федерацияси субъектлари бюджетига субсидиялар ажратиш ва тақсимлаш коидалари”га мувофик ишлаб чиқариш ҳажмига боғланмаган қўллаб-қувватлаш қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига бир гектар қишлоқ хўжалиги экин майдонига нисбатан агротехнологик тадбирлар комплексини ўтказиш, аграр ишлаб чиқаришнинг экологик хавфсизлиги даражасини ошириш, тупроқ сифати ва унумдорлигини ошириш мақсадида бюджетдан субсидия ажратиш кўринишида амалга оширилади.

РФ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, кейинги йилларда ишлаб чиқариш ҳажмига боғланмаган қўллаб-қувватлаш биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ёнилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар, ўсимликларни кимёвий ҳимоялаш воситалари ва уруглик харид этишларига йўналтирилган. РФнинг консолидациялашган (йигма) бюджетидан 2015 йилда шу мақсадлар учун 22,8 млрд. рубль сарфланган ва бу кўрсаткич бир гектар экин майдонига ҳисбатан 493,5 рублни (308,3 рубли ёки 62,5 %и федераль бюджетдан) ташкил этган (маълумот учун: 2013 йилда 500 ва 2014 йилда 434 рубль бўлган)⁸².

“Очик ва ҳимояланган ерларда сабзавотчилик ҳамда картошка уруғчилигини ривожлантириш” куйи дастури ўсимликчилик тармоқларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга йўналтирилган дастурлардан бири саналади. Бу куйи дастур 2015 йилдан киритилган бўлиб, уни 2015-2020 йилларда амалга оширишга давлат бюджетидан жами 43,04 млрд. рубль маблағ сарфлаш белгиланган. Дастурдан кўзда тутилган асосий мақсад очик ва ҳимояланган ерларда сабзавот ҳамда картошка уруғчилигини ривожлантириш учун замонавий ишлаб чиқариш технологияларини жорий этиш ҳамда иссиқхоналар қуришни қўллаб-қувватлашдир. Бу йўналишдаги қўллаб-қувватлаш тадбирлари сабзавотчилик ва картошка уруғчилигини ривожлантиришга йўналтирилган қиска ва узок муддатли кредитлар фоиз тўловларининг бир қисмини бюджетдан коплаш ҳамда замонавий иссиқхоналар қуришга сарфланган капитал харажатларнинг 20 %ини (Узок Шарк федераль округи учун 25-35 %ини) тўғридан-тўғри бюджетдан субсидиялар ажратиш орқали коплаб бериш орқали амалга оширилади.

Бу йўналишда 2015 йилда ҳимояланган ерларда сабзавотлар етиштириш учун иссиқхоналар қуришга қаратилган истиқболли 25 та инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш харажатларининг бир қисмини бюджетдан коплашга жами 1036,1 млрд. рубль (882,1 млрд. рубли федераль, 154,0 млрд. рубли ҳудудлар бюджетидан) маблағ сарфланди (38-жадвал).

⁸² www.mcx.ru. “Национальный доклад о ходе и результатах реализации государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы”. – с. 64.

РФда иссиқхоналар қуриш харажатларининг бир қисмини қоплашга давлат бюджетидан йўналтирилган субсидиялар, млрд. рублда

Шартномларда кўзда тутилган			Ҳақиқатда ажратилган			Бажарилиши, %да	
жами	Федераль бюджет-дан	худоудлар бюджет-тидан	жами	Федераль бюджет-дан	худоудлар бюджет-тидан	Федераль бюджет	худоудлар бюджети
1142,4	945,9	196,5	1036,1	882,1	154,0	93,3	78,4

Манба: www.tcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”да чорвачилик тармоқларини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш энг устувор йўналишлардан бири сифатида киритилган ва бундан куйидаги мақсадларга эришиш кўзда тутилган:

- чорвачилик соҳасида РФнинг Озик-овқат хавфсизлиги доктринаси кўрсаткичлари бажарилишини таъминлаш;
- чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлашни ривожлантириш ҳамда самарадорлигини ошириш;
- импорт ўрнини жадал суръатларда босувчи гўшт ва сут етиштиришни ривожлантириш;
- чорвачилик соҳасида иктисодий аҳамиятга эга тармоқлар (қўйчилик, эчкичилик, буғучилик ва отчилик каби) ва дастурларни қўллаб-қувватлаш;
- чорва молларининг юқумли касалликларига қарши эпизоотик тадбирлар ва ветеринария хизматлари сифатини яхшилаш;
- чорвачилик маҳсулотлари ва уларнинг қайта ишланган маҳсулотларини экспортга чиқаришни кенгайтириш.

РФнинг “2013-2020 йилларда кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”да чорвачиликни ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш йўналишида учта қуйи дастурлар амалга оширилмоқда:

1. “Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастури – 346,45 млрд. рублга тенг бюджет билан (жамига нисбатан 16,3 %).

2. “Гўшт йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” қуйи дастури – 76,55 млрд. рублга тенг бюджет билан (3,6 %).

3. “Сут қорамолчилигини ривожлантириш” қуйи дастури – 247,40 млрд. рублга тенг бюджет билан (11,64 %).

Кўриниб турибдики, бу учта қуйи дастурларга ажратилган маблағлар дастур бўйича жамига нисбатан 31,54 %ни ташкил этади.

“Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурини амалга оширишга РФ давлат бюджетидан 2014 йилда 71502,7 млн. рубль сарфланган бўлса, 2015 йилда кўзда тутилган 30708,8 млн. рубль ўрнига амалда 42617,6 млн. рубль ёки 38,8 % кўп маблағ сарфланган.

Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш қуйи дастури доирасидаги “Чорвачиликни ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш, чорвачилик маҳсулотлари бозори инфратузилмаларини ривожлантириш ва логистик таъминлаш соҳасида инвестицион кредитлар бўйича фоиз ставкаларининг бир қисмини қоплаш” тадбирларига 2015 йилда давлат бюджетидан 24195,9 млн. рубль сарфлаш кўзда тутилгани ҳолда амалда 36236,1 млн. рубль ёки режалаштирилганига нисбатан 49,8 % кўп маблағ сарфланган.

Мазкур қуйи дастур доирасида қўйчилик ва эчкичиликни ривожлантиришга 2015 йилда бюджетдан амалда 735,5 млн. рубль (дастурга нисбатан 0,5 % кам), шимол буғучилиги ва йилкичиликни ривожлантиришга 380,2 млн. рубль (дастурга нисбатан 100 %), РФ ҳудудида чўчкаларнинг африка вабосини тарқалишининг олдини олиш ва бартараф этишга 842,5 млн. рубль (дастурга нисбатан 38,6 % кам), РФ субъектларида эпизоотик тадбирларни амалга оширишга 1 743,5 млн. рубль (дастурга нисбатан 49,8 % кўп) маблағ сарфланган (39-жадвал).

“Гўшт йўналишидаги қорамолчиликни ривожлантириш” чорвачиликни қўллаб-қувватлашга йўналтирилган яна бир қуйи дастурлардан ҳисобланади. Унинг асосий мақсади гўштдор қорамоллар наслини яхшилаш ва бош сонини кўпайтириш, уларни сақлаш ва боқишнинг замонавий технологияларини қўллаш орқали гўшт йўналишидаги қорамолчиликнинг рақобатбардошлигини ошириш ҳисобланади.

Бу йўналишдаги қўллаб-қувватлаш асосан қуйидаги тадбирларни ўз ичига олади:

- РФ субъектларининг гўшт қорамолчилиги йўналишидаги иқтисодий аҳамиятга эга дастурларини қўллаб-қувватлаш;

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” доирасида чорвачилик тармоғини ривожлантиришга ажратилган бюджет маблағларининг ўзлаштирилиши, млн. рублда

Кўйи дастурларда белгиланган асосий тадбирлар	2014 й. амалда	2015 й.		2015 й. бажариллиши, %да	
		дастур бўйича	амалда	дастурга нис.	2014 й. нис.
Чорвачилик бўйича жами	71502,7	30708,8	42617,6	138,8	59,6
Шу жумладан:					
қўйчилик ва эчкичиликни ривожлантириш	620,1	738,9	735,5	99,5	118,6
шимол буғучилиги ва йилқичиликни ривожлантириш	170,9	380,2	380,2	100	222,5
РФ ҳудудида чўчкаларнинг африка вабосини тарқалишини олдини олиш ва бартараф этиш	576,7	1371,7	842,5	61,4	146,1
РФ субъектларида эпизоотик тадбирларни амалга ошириш	1585,3	1443,6	1743,5	120,8	110,0
РФ субъектларининг чорвачиликдаги иқтисодий аҳамиятли дастурларини қўллаб-қувватлаш	365,5	1000,0	374,6	37,5	102,2
чорвачиликни ривожлантириш-ни, унинг маҳсулотларини қайта ишлашни, чорвачилик маҳсулотлари бозори инфратузилмалари ва логистикасини кредитлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш	56043,8	24195,9	36236,1	149,8	64,7
чорвачилик кўйи тармоқларида рискларни бошқариш	399,6	1425,0	356,4	25,0	89,2
ингичка ва яримингичка тонали жун ишлаб чиқаришни ривожлантириш	-	153,5	24,4	15,9	-

Манба: www.mscx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

- гўшт қорамолчилиги объектларини қуриш ва қайта таъмирлашга йўналтирилган инвестицион кредитлар учун фоиз тўловларининг бир қисмини қоплашга субсидиялар ажратиш;

- товар гўштдор зотли йирик шохли корамоллар ва уларнинг чашишмаларини саклашга субсидиялар ажратиш.

РФ субъектларининг гўшт корамолчилиги йўналишидаги иктисодий аҳамиятга эга дастурларини қўллаб-қувватлашга давлат бюджетидан ажратилган субсидиялар 40-жадвалда келтирилган.

40-жадвал

РФда гўшт йўналишидаги корамолчиликда иктисодий аҳамиятга эга худудий дастурларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2010 й.га нисб., %
Консолидациялашган (йиғма) бюджетдан ажратилган жами маблағлар, млн. рубль	4430,5	3950,7	3510,3	3519,6	3545,7	80,02
шу жумладан						
федераль бюджетдан	2282,0	2000,0	2000,0	1900,0	2372,8	104,0
худудлар бюджетдан	2048,6	1950,7	1510,3	1619,6	1172,9	57,2
Федерал бюджетнинг 1 рублига нисбатан худудий бюджетдан ажратилган, рубль	0,90	0,98	0,76	0,85	0,49	54,4
Гўшт ва аралаш зотли она сигирлар бош сонининг йиллик ўсиши, минг бош	169,7	223,5	155,2	148,3	114,6	67,5

Манба: www.tcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юкорида келтирилган жадвал маълумотларига кўра, кейинги йилларда РФда Фарб мамлакатлари қўллаган молиявий санкциялар ва РФ субъектлари томонидан субсидиялар ажратиш учун талаб қилинадиган ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри расмийлаштирилмаслиги оқибатида консолидациялашган (йиғма) бюджетдан ажратилган жами маблағлар қиймати 2011-2015 йиллар ичида деярли 20,0 %га камайган. Агар шу йиллар ичида федераль бюджетдан ажратилаётган субсидиялар қийматида ўсиш юз берган бўлса (4,0 %га), худудлар бюджетдан ажратилаётган маблағлар камайиш тенденциясини намойиш этмокда (42,8 %га кам).

Шуниси диққатга сазоворки, РФда гўшт қорамолчилиги йўналишида бўрдоқчилик комплекслари (фермалари) қуриш ва уларни қайта таъмирлаш, техник-технологик модернизациялаш ҳамда наслчилик маҳсулотлари харид этишга йўналтирилган инвестицион лойиҳаларни кредитлашда фоиз тўловларининг бир қисмини субсидиялар орқали қоплашга ҳам давлат бюджетидан маблағлар ажратилади. Бу йўналишдаги субсидиялар “Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” қуйи дастурига давлат бюджетидан амалда сарфланган маблағлардан (2014 й. 53,5 млрд. рубль, 2015 й. 33,4 млрд. рубль) ташқари, алоҳида ажратилади.

РФ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, 2015 йилда гўшт қорамолчилиги йўналишидаги умумий қиймати 32889,88 млн. рублга тенг бўлган 85 инвестицион лойиҳага кредит фоизларининг бир қисмини қоплаш учун давлат субсидиялари ажратилган бўлиб, уларнинг 16342,06 млн. рублга тенг 18 лойиҳа гўшт қорамолчилигини ривожлантиришга, 10616,92 млн. рублга тенг 27 лойиҳа наслчилик материаллари харид этишга ва 5930,91 млн. рублга тенг 40 лойиҳа ишлаб чиқаришни техник-технологик модернизациялашга сарфланган⁸³.

Гўшт қорамолчилиги йўналишидаги юқорида келтирилган инвестицион кредитлар учун фоиз тўловларини қоплашга 2014 йилда жами 3,54 млрд. рубль (3,1 млрд. рубль федераль, 0,44 млрд. рубль ҳудудлар бюджетидан) ажратилган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич 5,24 млрд. рублга (4,89 млрд. рубль федераль, 0,35 млрд. рубль ҳудудлар бюджетидан) ёки 48,0 %га ошган. Аммо ажратилган маблағларнинг амалда ўзлаштириши 94-98 % атрофида (41-жадвал).

Чорвачиликни ривожлантиришга йўналтирилган йирик дастурлардан бири “Сут қорамолчилигини ривожлантириш” қуйи дастуридир. Дастурни амалга оширишдан кўзда тутилган асосий мақсадлар қуйидагилар ҳисобланади:

- РФ субъектларида сут йўналишидаги қорамоллар бош сонини кўпайтириш орқали сут ишлаб чиқариш ҳажмини, унинг товарлилик даражасини ошириш ва сифатини яхшилаш;

- сут ишлаб чиқаришга замонавий технологияларни жорий этиш орқали ишлаб чиқариш самарадорлигини юксалтириш;

⁸³ www.mcx.ru. “Национальный доклад о ходе и результатах реализации государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы”. – с. 118.

РФда ғўшт корамолчилиги йўналишидаги инвестицион кредитлар учун фоииз тўловларини қоплашга давлат бюджетидан йўналтирилган субсидиялар киймати, млрд. рублда

Йиллар	Давлат дастурида кўзда тутилган			Ҳақиқатда ажратилган			Бажарилиши, %	
	жами	федераль бюджетдан	худудлар бюджетдан	жами	федераль бюджетдан	худудлар бюджетдан	федераль бюджет	худудлар бюджет
2014	3,62	3,15	0,47	3,54	3,1	0,44	98,4	93,6
2015	5,44	5,07	0,37	5,24	4,89	0,35	96,4	94,6
2015 й. 2014 й.га нис., %	150,3	160,9	78,7	148,0	157,7	79,5		

Манба: www.mcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

- сутни қайта ишлаш асосида олинадиган маҳсулотлар ассортиментини кенгайтириш ва ҳажмини ошириш;
- сут корамолчилигининг инвестицион жозибadorлигини ошириш орқали бу соҳага инвестициялар жалб этишни кенгайтириш;
- сут ва сутни қайта ишлаб олинган маҳсулотлар экспортини кенгайтириш.

Бу қуйи дастурни 2015-2020 йилларда амалга ошириш учун федераль ва худудлар бюджетларидан жами 247,40 млрд. рублга тенг маблағ ажратиш кўзда тутилган.

“Сут корамолчилигини ривожлантириш” қуйи дастури бўйича давлат томонидан қўллаб-қувватлаш қуйидаги шаклларда амалга оширилади:

- сотилган ва хўжаликнинг ўзида қайта ишланган ҳар бир литр сут учун субсидиялар ажратиш;
- сут йўналишидаги чорвачилик комплекслари (сут фермалари) барпо этиш ва уларни қайта таъмирлаш харажатларининг бир қисмини қоплашга субсидиялар ажратиш.

Кейинги йилларда бу мақсадларга ажратилган бюджет маблағларининг амалда ўзлаштирилиши 42-жадвалда келтирилган.

РФда “Сут корамолчилигини ривожлантириш” куйи дастури бўйича ажратилган бюджет маблағларининг ўзлаштирилиши, млн. рублда

Куйи дастурларда белгиланган асосий тадбирлар	2014 й. амал-да	2015 й.		2015 й. бажа-рилиши, %да	
		дастур бўйича	амал-да	дастур-га нис.	2014 й. нис.
Сут корамолчилигини ривож-лантириш бўйича жами	16513,7	17002,8	17175,0	101,0	104,0
ш. ж. куйи дастурлар бўйича					
“Чорвачилик тармоқларини ривож-лантириш, чорвачилик маҳсулот-ларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури бўйича жами	16513,7	6914,2	6869,9	99,3	41,6
шундан					
федераль бюджетдан	8417,0	1926,2	1925,4	99,9	22,9
РФ субъектлари бюджетидан	8096,7	4988,0	4944,5	99,1	61,1
“Сут чорвачилигини ривожланти-риш” куйи дастури бўйича жами	-	10088,6	9946,4	98,6	-
шундан					
федераль бюджетдан	-	6199,2	6167,1	99,5	-
РФ субъектлари бюджетидан	-	3889,4	3779,3	97,2	-

Манба: www.tsx.gi. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Келтирилган жадвалга кўра, сут корамолчилигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, асосан, иккита куйи дастурлар доирасида олиб борилмоқда. “Чорвачилик тармоқларини ривожлантириш, чорвачилик маҳсулотларини қайта ишлаш ва сотиш” куйи дастури бўйича 2015 йилда 17175,0 млн. рубль сарфланган бўлиб, бу кўрсаткич дастурга нисбатан 1,0 %га, 2014 йилга нисбатан эса 4,0 %га ошириб бажарилган. Шуниси эътиборлики, федераль бюджетга маблағларига караганда (1925,4 млн. руб.) РФ субъектларининг худудий бюджети маблағларидан (4944,5 млн. руб.) кўп маблағ сарфланган.

“Сут чорвачилигини ривожлантириш” куйи дастури бўйича эса жами 2015 йилда 9946,4 млн. рубль сарфланган бўлиб, бу кўрсаткич дастурга нисбатан 0,1 %га, 2014 йилга нисбатан эса 77,1 %га кам бажарилган. Бунда федераль бюджетдан 6167,1 млн. рубль, РФ субъектлари худудий бюджетларидан 3799,3 млн. рубль сарфланган.

РФда сут қорамолчилиги йўналишида чорвачилик комплекслари (сут фермалари) қуриш ва уларни таъмирлаш, техник-технологик модернизациялаш ҳамда наслчилик маҳсулотлари харид этишга йўналтирилган инвестицион лойиҳаларни кредитлашда фоиз тўловларининг бир қисмини субсидиялар орқали қоплашга ҳам давлат бюджетидан маблағлар ажратилади. Жумладан, 2015 йилда сут қорамолчилиги йўналишидаги умумий қиймати 23165,13 млн. рублга тенг бўлган 630 та инвестицион лойиҳалар учун кредит фоизларининг бир қисмини қоплашга давлат субсидиялари ажратилган бўлиб, уларнинг 14911,62 млн. рублга тенг 168 таси сут қорамолчилигини ривожлантиришга, 4967,55 млн. рублга тенг 148 таси наслчилик материаллари харид этишга ва 3285,95 млн. рублга тенг 314 таси ишлаб чиқаришни техник-технологик модернизациялашга сарфланган⁸⁴.

Сут қорамолчилиги йўналишидаги юқорида келтирилган инвестицион кредитлар учун фоиз тўловларининг бир қисмини қоплашга 2015 йилда жами 5,51 млрд. рубль (4,75 млрд. рубли федераль, 0,76 млрд. рубли худудлар бюджетидан) ажратилган. Аммо ҳақиқатда ажратилган маблағ 4,3 млрд. рублга тенг бўлиб, унинг 3,72 млрд. рубли федераль ва 0,58 млрд. рубли худудлар бюджетидан амалга оширилган (43-жадвал).

Бундан ташқари, сут қорамолчилиги комплекслари (сут фермалари) қуриш ва уларни таъмирлаш ҳамда техник-технологик жиҳозлашга кетган бевосита харажатларнинг 20 %и давлат бюджетидан субсидия кўринишида тўғридан-тўғри қоплаб берилади.

Сут қорамолчилиги комплексларини қуриш ва уларни таъмирлаш харажатларининг бир қисмини бюджетдан бевосита қоплашга 2015 йилда жами 375,0 млн. рубль сарфланган бўлиб, унинг 359,0 млн. рубли федераль, 16 млн. рубли худудлар бюджетлари хиссасига тўғри келади.

⁸⁴ www.mcsx.ru. “Национальный доклад о ходе и результатах реализации государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы”. – с. 180.

РФда сут қорамолчилиги комплексларини қуриш ва уларни таъмирлаш харажатларининг бир қисмини қоплаш ва бу йўналишдаги инвестицион кредитлар фоиз тўловларини қоплашга давлат бюджетидан йўналтирилган субсидиялар, млрд. рублда

Субсидия турлари	Шартномларда кўзда тутилган			Ҳақиқатда ажратилган			Бажарилиши, %да	
	жами	федераль бюджетдан	хуудлар бюджетидан	жами	федераль бюджетдан	хуудлар бюджетидан	федераль бюджет	хуудлар бюджет
Инвестицион кредитлар фоиз тўловларини бир қисмини қоплашга	5,51	4,75	0,76	4,3	3,72	0,58	78,3	76,3
Қурилиш ва таъмирлаш харажатларини бир қисмини тўғридан-тўғри қоплашга	0,426	0,402	0,024	0,375	0,359	0,016	89,3	66,7

Манба: www.mcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Юкорида келтирилган маълумотларни умумлаштириш асосида шундай хулосага келиш мумкинки, РФда чорвачилик тармоқларини, айниқса гўшт ва сут қорамолчилигини комплекс ривожлантиришга давлат аграр сиёсати даражасида катта аҳамият берилмоқда. Бу дастурларнинг амалга оширилиши РФнинг чорвачилик тармоқларини миқдор ва сифат жиҳатдан янги босқичга олиб чиқишга ҳамда тармоқнинг рақобатбардошлиги ва самарадорлигини юксалтириш орқали мамлакат озик-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашга имкон яратади.

РФнинг “2013-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” доирасида аграр секторни давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг муҳим йўналишларидан бири “Наслчилик, уруғчилик ва нав танлашни

ривожлантириш” куйи дастури бўлиб, уни 2015-2020 йилларда амалга ошириш учун давлат бюджетидан жами 77,33 млрд. рубль (жамига нисб. 3,6 %) ажратиш кўзда тутилган.

Бу дастурни амалга оширишдан куйидаги асосий мақсадлар кўзланган:

- кишлок хўжалиги экинларининг ҳосилдорлиги юқори, тезпишар, турли касалликлар, зараркундалар ва иқлим ўзгаришлари таъсирига чидамли ракобатбардош навларини яратиш ҳамда кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини бундай уруғлар ва навлар билан таъминлаш орқали уруғчилик ишлари самарадорлигини ошириш;

- чорва молларининг маҳсулдор ва турли касалликларга чидамли ракобатбардош зотларини яратиш ҳамда сунъий уруғлантириш тизимларини кенг жорий этиш орқали наслчиликни ривожлантириш ва товар ишлаб чиқарувчиларни маҳаллий наслчилик материаллари билан таъминлаш.

“Наслчилик, уруғчилик ва нав танлашни ривожлантириш” куйи дастури ўз ичига куйидаги тадбирларни қамраб олади:

- элита уруғчилигини ва нав танлашни ривожлантириш;
- чорвачиликда наслчиликни ривожлантириш ҳамда гўшт ва сут қорамолчилигининг наслчилик базасини мустаҳкамлаш;
- генетик-насл танлаш объектлари ва уруғчилик-нав танлаш марказлари қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш;
- ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларида генетик-насл танлаш объектлари ва уруғчилик-нав танлаш марказлари ривожланишини кредитлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш.

Дастурни амалга оширишга 2015 йилда барча йўналишлар бўйича 7 190,2 млн. рубль ажратиш режалаштирилган бўлиб, амалда 6 598,9 млн. рубль ёки режага нисбатан 9,8 % кам маблағ сарфланган. Элита уруғчилигини ривожлантириш йўналишига 2 011,4 млн. рубль сарфланган бўлиб, дастурда белгиланганидан 26,7 %га ортик, чорвачилик наслчилигини қўллаб-қувватлаш йўналишига 4 201,1 млн. рубль сарфланган бўлиб, дастурга нисбатан 0,9 %га кам бажарилган (44-жадвал).

РФ Қишлоқ хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра элита уруғчилигини ривожлантиришга йўналтирилган бюджет маблағлари 2015 йилда товар ишлаб чиқарувчиларнинг элита уруғлари харид этишга сарфлаган харажатларининг 24,1 %ини қоплашга имкон берган.

**РФда “Наслчилик, уруғчилик ва нав танлашни ривожлантириш”
қуйи дастурини амалга оширишга ажратилган федераль бюджет
маблағларининг ўзлаштирилиши, млн. рублда**

Қуйи дастурларда белгиланган асосий тадбирлар	2015 й.		Бажари- лиши, %да
	дастур бўйича	амал- да	
Қуйи дастур бўйича жами	7 190,2	6 598,9	91,2
шу жумладан:			
элита уруғчилигини ривожлантириш	1 587,5	2 011,4	126,7
чорвачилик наслчилигини қўллаб-қувватлаш	4 222,8	4 210,1	99,7
сут қорамолчилигининг наслчилик базасини ривожлантириш;	-	-	-
гўшт қорамолчилигининг наслчилик базасини ривожлантириш	380,0	376,7	99,1
генетик-насл танлаш объектлари ва уруғчилик- нав танлаш марказлари қурилишини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш	700,0	-	-
ўсимликчилик ва чорвачилик тармоқларида генетик-насл танлаш объектлари ва уруғчилик- нав танлаш марказлари ривожланишини кредитлашни давлат томонидан қўллаб- қувватлаш	300,0	-	-

Манба: www.mcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

РФ ҳукуматининг 2015 йил 11 февралдаги 46-сонли қарори билан экин турлари бўйича 1 тонна элита уруғлари учун субсидиялар қиймати қуйидаги миқдорга оширилган: бошоқли донларга – 1,52 дан 4,5 минг рублга, ёрмага – 4 дан 7 минг рублга, дон-дуккакчиларга – 4 дан 5 минг рублга, картошкага 0,5 дан 5 минг рублга ва бошқалар⁸⁵.

Чорвачиликнинг, шу жумладан гўшт ва сут йўналишидаги қорамолчилиқнинг наслчилик базасини ривожлантиришга федераль бюджетдан ташқари ҳудудлар бюджетидан ҳам маблағ ажратилмоқда. Жумладан, 2015 йилда чорвачилиқнинг наслчилик базасини ривожлантиришга амалда йўналтирилган 6 432,6 млн. рублга тенг маблағнинг 4 210,1 млн. рубли (65,4 %) федераль ва 2 222,5 млн.

⁸⁵ www.mcx.ru. “Национальный доклад о ходе и результатах реализации государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы”. – с. 185-186.

рубл (34,6 %) РФ субъектларининг худудий бюджетидан ажратилган бўлса, гўшт қорамолчилигининг наслчилиқ базасини ривожлантиришга йўналтирилган 726,4 млн. рублнинг 376,7 млн. рубл (51,8 %) федераль ва 349,7 млн. рубл (48,2 %) РФ субъектларининг худудий бюджетидан ажратилган (45-жадвал).

45-жадвал

РФда гўшт ва сўт қорамолчилигининг наслчилиқ базасини ривожлантиришга ажратилган федераль ва худудлар бюджети маблағларининг ўзлаштирилиши, млн. рублда

Куйи дастурларда белгиланган асосий тадбирлар	2015 й.		Бажарилиши, %да
	дастур бўйича	амалда	
Чорвачилиқнинг наслчилиқ базасини ривожлантиришга жами	6 533,6	6 432,6	98,4
шу жумладан			
федераль бюджетдан	4 219,9	4 210,1	99,8
РФ субъектлари бюджетидан	2 313,7	2 222,5	96,0
Гўшт қорамолчилигининг наслчилиқ базасини ривожлантиришга жами	748,6	726,4	97,0
шу жумладан			
федераль бюджетдан	379,4	376,7	99,3
РФ субъектлари бюджетидан	369,2	349,7	94,7

Манба: www.tcx.ru. РФнинг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы” асосида муаллиф томонидан тузилган.

Россия Федерациясининг кишлок хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва кўллаб-қувватлаш борасида куйидаги тажрибаларидан фойдаланиш муҳим аҳамият касб этади:

1. РФда кишлок хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва кўллаб-қувватлаш “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонун билан мустақкамлаб қўйилган ва унда аграр секторни давлат томонидан кўллаб-қувватлашнинг асосий йўналишлари, механизмлари ҳамда бу борада мунтазам амалга ошириладиган мақсадли давлат дастурлари каби муҳим масалалар ўз аксини топган. Фикримизча, бизнинг республикамизда ҳам РФ, АҚШ, Қозоғистон ва бошқа мамлакатлар тажрибаларидан келиб чиқиб бу қонунни қабул қилиш фурсати етди.

2. РФнинг “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонунининг 8-моддасида белгиланган ҳамда муайян давр учун (5-8

йил) мунтазам равишда амалга ошириладиган “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” аграр секторни ривожлантириш борасида давлат сиёсатини амалга ошириш ва тармоқни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этади.

Фикримизча, РФ, АҚШ ва ЕИ тажрибаларидан келиб чиқиб республикамиз қишлоқ хўжалиги ривожлантиришнинг барча муҳим йўналишларини ўз ичига олувчи комплекс, ўрта (5 йилгача) ва узок (5-10 йиллик) муддатга мўлжалланган, ўз паспортига эга бўлган (дастурнинг масъул ижрочилари ва иштирокчилари, мақсади ва вазифалари, унга киритилган мақсадли қўйи дастурлар ва йўналишлар бўйича амалга ошириладиган тадбирлар ва уларни молиялаштиришга бюджетдан ҳамда бошқа манбалардан ажратиладиган маблағлар ҳажми, дастурни амалга оширишдан кутиладиган натижалар ва кўрсаткичлар, дастур бажарилишини мониторинг қилиш ҳамда баҳолашга имкон берувчи мақсадли индикаторларни қамраб олган) давлат дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

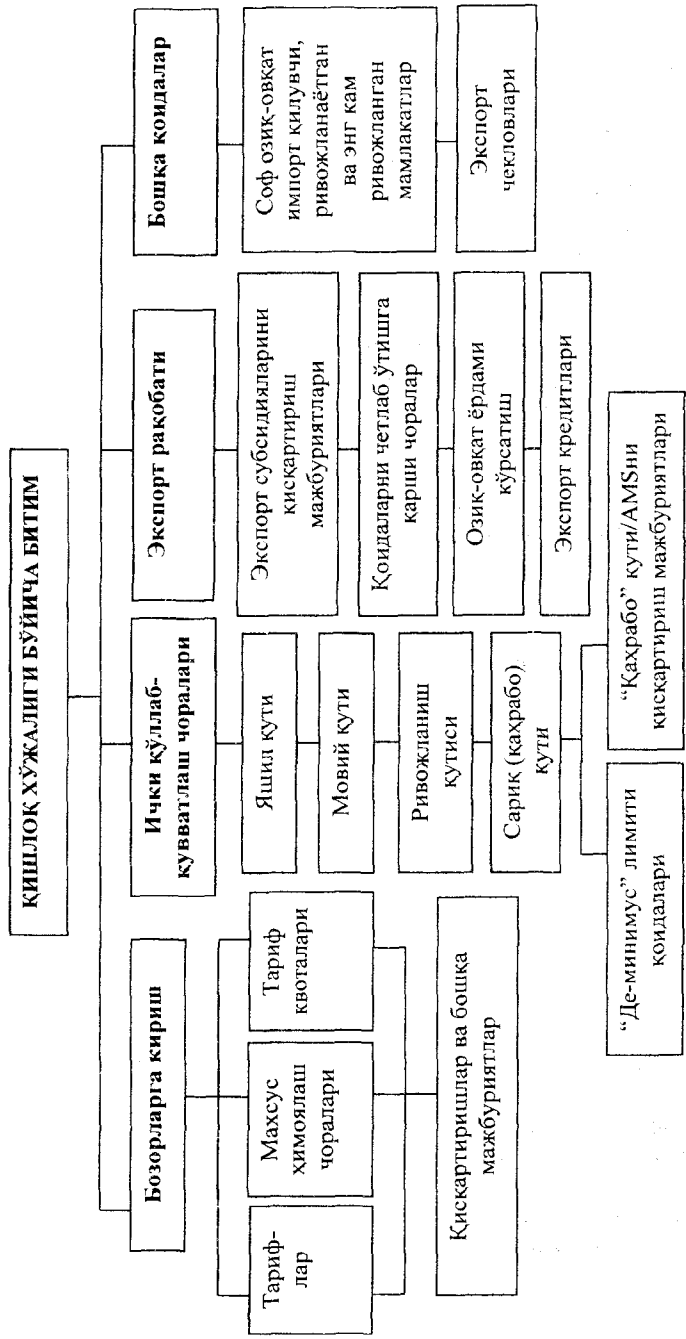
3. РФ ҳукумати томонидан “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури”нинг амалга ошириш ҳолати ва натижалари тўғрисидаги ҳар йиллик Миллий маърузани ишлаб чиқиши, уни РФ Думаси мажлисида кўриб чиқиши ва кенг жамоатчиликка тақдим этилиши бу дастурни натижавийлигини объектив баҳолашни ҳамда бюджет маблағлари сарфланишининг шаффофлигини таъминлайди. Мазкур тажрибани бизнинг республикамиз шароитида ҳам қўллаш яхши самара бериши мумкин.

2.5. Жаҳон савдо ташкилоти доирасида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга қўйиладиган талаблар

ЖСТга аъзо бўлган мамлакатларда аграр ва озиқ-овқат бозорларини тартибга солишга қўйиладиган талаблар “Қишлоқ хўжалиги бўйича битим” билан тартибга солинади. ЖСТнинг “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими” 13 қисм ва 21 моддадан ҳамда 5 та иловалардан ташкил топган⁸⁶.

“Қишлоқ хўжалиги бўйича битим” қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдосини тартибга солишнинг тўрт соҳасини қамраб олади (10-расм):

⁸⁶ www.wto.ru/documents.asp?f=sogl&t=13

10-расм. ЖСТнинг “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими” асосида қишлоқ хўжалиги ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш тизими
 Манба: The WTO Agreements Series: Agriculture. Third edition. World Trade Organization. Revised in 2016. www.wto.org.
 асосида муаллиф томонидан тўзилган.

1. Бозорга кириш.
2. Маҳаллий ишлаб чиқарувчиларни қўллаб-қувватлаш.
3. Экспорт рақобати.
4. Бошқа коидалар.

Бозорга кириш (Market access) ички бозорни бож тарифлари ёрдамида ҳимоялаш даражасини ифодалаб, бож тарифларининг бошланғич ва якуний боғлаш даражалари, уни амалга киритиш даври ҳамда тариф квоталари ва махсус ҳимоялаш чораларини ўз ичига олади.

“Қишлоқ хўжалиги бўйича битим”да Товарларни тавсифлаш ва кодлаштиришнинг уйғунлаштирилган тизими 1-24 позицияларида келтирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва уларни қайта ишлаш натижасида олинган маҳсулотларни (нон, ёғ, колбаса, шоколад, спиртли ва спиртсиз яхна ичимликлар каби), шунингдек, пахта толаси, каноп, ипак, ҳайвонлар жуни ва тери кабиларни ҳам қамраб олади. Балиқ ва балиқ маҳсулотлари мазкур битимга киритилмаган (“Қишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг 1-илоvasи).

“Қишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг асосий мақсади қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан савдо қилиш тизимида адолатли ва бозорга йўналтирилган коидалар ва меъёрларни жорий этиш ҳамда аграр соҳани қўллаб-қувватлаш ва ҳимоялаш даражасини сезиларли даражада қисқартириш асосида халқаро озиқ-овқат бозорларидаги эркин савдога тўсик бўлувчи ҳолатларни бартараф этишидир.

Уругвай раундида кўпчилик қишлоқ хўжалиги товарларига бож тарифларининг юқори даражасини боғлаш (котириб қўйиш) ва кейинчалик боғланган даражага нисбатан пасайтиришга қарор қилинган эди. Жумладан, тарифларининг юқори даражасини ривожланган мамлакатлар учун 6 йилда жорий этиш даври билан 36 %га, ривожланаётган мамлакатлар учун 10 йиллик давр билан 24 %га қисқартириш, алоҳида товарлар позицияси бўйича импорт божларини камайтиришнинг минимал даражасини мос равишда ривожланган мамлакатлар учун 15 % ва ривожланаётган мамлакатлар учун 10 % даражасида белгилашга қарор қилинган (46-жадвал).

Аъзо мамлакатлар озиқ-овқат маҳсулотларига қўлланиладиган ҳар қандай тарифсиз чораларни (квоталар, экспорт ва импорт лицензиялари ва бошқ.) тарифли чораларга айлантириш мажбуриятини олади.

Тарифларни боғлаш жараёнида мамлакатлар олдида қуйидаги танлов қўйилади:

- миллий ишлаб чиқариш ва тўлов балансини рақобат ёки бозор беқарорлигидан ҳимоялаш ҳамда давлатнинг фискал даромадини ошириш мақсадида тарифларнинг максимал даражасини белгилаш;

**Қишлоқ хўжалиги товарлари савдосини тартибга солиш
даражаси⁸⁷**

Тартибга солиш усуллари	Ривожланган мамлакатлар 6 йил ичида 1995-2000 йиллар	Ривожланаётган мамлакатлар 10 йил ичида 1995-2004 йиллар
Тарифлар		
Барча қишлоқ хўжалиги товарлари учун ўртача қисқартириш	– 36 %	– 24 %
Маҳсулот турлари бўйича қисқартиришнинг минимал даражаси	– 15 %	– 10 %
Ички қўллаб-қувватлаш		
Тармоқ бўйича ялпи қўллаб-қувватлаш даражасини (AMS) қисқартириш (базис даври 1986-1990 йиллар)	– 20 %	– 13 %
Экспорт субсидиялари		
Субсидиялар қийматини қисқартириш	– 36 %	– 24 %
Субсидияланадиган товарлар миқдорини қисқартириш (базис даври 1986-1990 йиллар)	– 21 %	– 14 %

Изоҳ: Энг кам ривожланган мамлакатлар тарифларни ёки субсидияларни қисқартириш бўйича мажбуриятлар олишга мажбур эмас.

- ёки миллий истеъмолчилар манфаатларини химоялаш, ресурсларни оптимал тақсимланиши ва миллий ишлаб чиқаришнинг алоҳида соҳалари рақобатбардошлигини таъминлаш мақсадида тарифларнинг минимал даражасини белгилаш.

Таҳлилларга кўра, дунё мамлакатларининг савдо сиёсати ва унинг очиклик даражаси импорт товарларига нисбатан қўлланиладиган бож тарифлари даражасига кучли таъсир кўрсатади. Европа Иттифоқи бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига импорт божларининг якуний боғланган ўртача даражаси (2013 й.) 12,5 %ни ташкил этган бўлса, энг қулай савдо режими (MFN) бўйича (2014 й.) ўртача даражаси 12,2 %га тенг. Якуний боғланган ва энг қулай савдо режими бўйича ўрнатилган бож тарифлари ўртасидаги катта фарқни, айниқса, Аргентина, Чили, Бразилия, Саудия Арабистони, Жанубий Африка каби мамлакатлар мисолида кўриш мумкин. Масалан, Аргентинада бу мос равишда 32,3 ва 10,4 %ни, Жанубий Африкада 40,4 ва 8,4 %ни ташкил этган (47-жадвал).

⁸⁷ Understanding the WTO. World Trade Organization Information and External Relations Division. © WTO 2015. www.wto.org. асосида муаллиф томонидан тузилган.

Дунё мамлакатлари бўйича импорт бож тарифлари даражалари, 2014 йил

Мамлакатлар	Импорт божларнинг якуний боғланган ўртача даражаси, %да (2013 й.)				Импорт божларнинг MFN* режими бўйича ўртача даражаси, %да				Жами кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импортига нисбатан, %да		Кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича максимал бож тарифлари даражаси, %да		
	жами	кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	бошқа маҳсулотлар	жами	кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари	бошқа маҳсулотлар	бошқа маҳсулотлар	боғланган	MFN* режими бўйича	боғланган	MFN* режими бўйича	боғланган	MFN* режими бўйича
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
АҚШ	3,5	4,8	3,3	3,5	5,1	3,2	30,2	30,8	41,3	41,5	350	350	
Европа Иттифоқи-28	5,0	12,5	3,9	5,3	12,2	4,2	32,3	31,7	32,0	31,2	183	182	
Туркия	28,6	61,0	17,0	10,7	42,2	5,4	0	17,6	0	0,5	225	225	
Жанубий Корея	16,6	56,1	10,2	13,3	52,7	6,8	2,2	5,6	5,2	3,2	887	887	
Япония	4,6	18,2	2,5	4,2	14,3	2,5	34,1	36,6	15,1	11,6	783	783	
Россия Федерацияси	7,6	11,2	7,1	8,4	11,6	7,9	3,0	9,2	22,9	24,1	278	278	
Хитой	10,0	15,7	9,2	9,6	15,2	8,6	6,0	7,5	0	0,3	65	65	
Арманистон	8,5	14,7	7,6	3,7	6,8	3,2	1,4	31,1	0	1,1	15	10	
Қозғистон	-	-	-	8,6	11,6	8,1	-	9,2	-	24,1	-	278	
Қирғизистон	7,5	12,6	6,7	4,6	7,6	4,1	1,2	29,0	2,3	2,1	141	132	
Тожикистон	8,1	11,4	7,6	7,7	10,7	7,2	0,5	1,1	3,1	3,6	278	278	
Ўзбекистон	-	-	-	14,8	18,8	14,2	-	0,5	-	10,5	-	216	

Изох: * MFN - мумкин қадар қулай савдо режими тақдим этиш; - - белгиси қўйилган каттаклар бўйича маълумотлар мавжуд эмас.

Манба: World Tariff Profiles, WTO, ITC and UNCTAD, 2016. www.wto.org/statistics; Trade Profiles, 2015. World Trade Organization, 2015. www.wto.org/statistics асосида муаллиф томонидан тuzилган.

Жами кишлок хўжалиги маҳсулотлари импортида бождан озод қилинган (duty free) маҳсулот турлари улуши ҳам мамлакатлар кесимида турлича. Масалан, АҚШда бу кўрсаткич боғланган тариф бўйича 30,2 ва энг қулай савдо режими бўйича 30,8 %ни, Европа Иттифоқи (ЕИ-28) бўйича мос равишда 32,3 ва 31,2 %ни ташкил этса, Чилида бождан озод қилинган импорт товар позициялари умуман йўқ.

Тахлиллар шуни кўрсатадики, кўп ҳолларда кишлок хўжалиги ва озиқ-овқат товарларини ишлаб чиқариш ҳамда экспортга чиқариш соҳасида жаҳонда катта маъкега эга мамлакатларда шу маҳсулотлар импортига нисбатан юқори бож тариф ставкалари ўрнатилган.

Жумладан, 47-жадвал маълумотларига кўра, жаҳонда кишлок хўжалиги маҳсулотларининг йирик экспортчилари ҳисобланувчи Аргентина, Чили, Бразилия, Туркия, Жанубий Африка мамлакатларида яқуний боғланган импорт бож тарифлари анча юқори даражада.

Айрим ҳолларда истисно тариқасида мамлакатларга тариф квоталарини белгилашга рухсат берилади. ЖСТга аъзо мамлакатлар бўйича энг кўп тариф квоталари мева, сабзавот, гўшт ва дон маҳсулотларига тўғри келади. Аъзо мамлакатлар ичида эса Норвегия, Исландия ва ЕС тариф квоталаридан кўп фойдаланади⁸⁸.

“Кишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг 5-моддасида белгиланганидек, ЖСТнинг ҳар қандай аъзоси импортга нисбатан “маҳсус химояланиш чоралари”ни қўллашга ҳақли. Бунинг учун олдинги уч йилликка нисбатан ҳисобланган импорт ҳажмининг ички истеъмолга нисбати “триггер даражаси” деб аталадиган даражадан ошиб кетмаслиги ёки импорт нархларининг ички нархларга нисбати “триггер даражаси”дан тушиб кетмаслиги керак. Триггер нархи – товарнинг 1986-1988 йиллар бўйича маълумот нархи.

“Кишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг иккинчи муҳим қисми – ишлаб чиқаришни қўллаб-қувватлаш (*Domestic support*) ички дастурларидир. ЖСТ аъзо мамлакатларга кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тадбирларига рухсат беради, аммо қўллаб-қувватлаш тадбирларини ЖСТ услубиёти бўйича таъқиқланган (сарик сават), рухсат этилган (яшил сават) ва ишлаб чиқаришни қисқартириш тадбирларига (мовий сават) бўлинган ҳолда табақалаштирилади (48-жадвал).

1. “Яшил сават” (*Green box*) тадбирлари эркин савдо муҳитини бузмайдиган ёки унга тўсик бўлмайдиган ёки минимал таъсир кўрсатадиган қўллаб-қувватлаш тадбирларини ўз ичига олади.

⁸⁸ Иванова С.И. Всемирная торговая организация. Учебное пособие. – М.: Экономика. 2007. – с. 149-150.

“Қишлоқ хўжалиги бўйича битим” бўйича қишлоқ хўжалигини ички қўллаб-қувватлаш тадбирлари тоифалари

Таъқиқланган ва қисқартириш талаб этиладиган “Сарик сават”га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирлари	Рухсат этилган ва ҳеч қандай чекловларсиз қўллаш мумкин бўлган “Яшил сават”га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирлари	Ишлаб чиқаришни қисқартириш дастурлари доирасидаги “Мовий сават” га кирувчи тадбирлар
1	2	3
<ul style="list-style-type: none"> - ишлаб чиқарувчилар нархларини бевосита қўллаб-қувватлаш; - экинлар майдонлари ва чорва моллари бош сонига нисбатан бериладиган тўловлар; - ишлаб чиқариш ресурсларига (уруғлик, ЁММ, минерал ўғитлар ва бошқ.) субсидиялар ажратиш; - ишлаб чиқаришга бевосита дотациялар ажратиш; - қишлоқ хўжалиги корхоналарининг қарзларини кечиб юбориш; - санация шаклидаги тадбирлар; - кредит имтиёзлари ва солиқ имтиёзлари бериш; - ишлаб чиқариш ва экспортни субсидиялаш; - бошқа таъқиқланган тадбирлар 	<ul style="list-style-type: none"> - атроф-муҳит муҳофазаси ва аниқ маҳсулот турлари юзасидан илмий тадқиқотлар олиб бориш; - зарарқунандалар ва касалликларга қарши кураш; - кадрлар тайёрлаш хизмати; - илм-фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни ёйиш бўйича ахборот-маслаҳат хизматлари; - маҳсулотлар сифатини назорат қилиш, сертификатлаш ва стандартлаштириш тадбирлари; - маркетинг, реклама ва маслаҳат хизматлари (сотувчиларнинг маҳсулот нархини тушириши ёки истеъмолчиларга бевосита иктисодий имтиёзлар беришдан ташқари); - электр таъминоти, йўллар ва транспортнинг бошқа турлари, бозор ва порт ускуналари, газ ва сув таъминоти, плотина ва дренаж тизимлари, атроф-муҳитни муҳофаза қилишга оид инфратузилма таъминоти хизматлари; - давлат озиқ-овқат захираларини яратиш ва сақлаш харажатлари; - аҳолининг кам таъминланган қисмига ички озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш; 	<p>ишлаб чиқариш ҳажмлари билан боғланмаган субсидиялардан, яъни маълум турдаги экин майдонлари ҳажми ёки чорва моллари бош сонини қисқартириш билан боғлиқ тўловлардан ташкил топади</p>

174

1	2	3
	<ul style="list-style-type: none"> - маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига ҳамда уларнинг ички ва жаҳон нархларига боғлиқ бўлмаган товар ишлаб чиқарувчиларга бевосита тўловлар; - ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқаришга сарфланган омилар ҳамда маҳсулотларнинг ички ва жаҳон нархларига “боғлиқ бўлмаган” даромадларни қўллаб-қувватлаш; - ҳукуматнинг “суғурталаш ва даромадларни таъминлаш” дастурларида молиявий иштирок этиши; - табиий офатларда ёрдам сифатида (бевосита ёки ҳукуматнинг суғурталаш дастурларида молиявий иштироки йўли билан) кўрсатиладиган тўловлар; - қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг ўз фаолиятларини тўхтатиб бошқа тармоқларга ўтишига ундовчи дастурлар орқали таркибий ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш; - ресурслар (ер, чорва моллари ва бошқа)дан фойдаланишни тўхтатишга ундовчи дастурлар орқали таркибий ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш; - инвестицияларни рағбатлантиришга йўналтирилган таркибий ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш; - атроф-муҳитни муҳофаза дастурлари доирасидаги тўловлар; - ноқулай шароитларда жойлашган товар ишлаб чиқарувчиларга ҳудудий ёрдам дастурлари бўйича тўловлар 	

Манба: ЖСТнинг “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими” асосида муаллиф томонидан ишлаб чиқилган.

“Яшил сават”га киритилган кўллаб-қувватлаш тадбирлари ЖСТнинг қисқартирилиши талаб қилинадиган мажбуриятлардан озод қилинган ва номзод мамлакат бу тадбирларга сарфланаётган давлат маблағларини чекланмаган миқдорда кўллаши мумкин. Бу кўллаб-қувватлаш тадбирлари куйидаги мезонларга жавоб бериши лозим:

- мазкур кўллаб-қувватлаш тадбирлари давлат бюджетидан молиялаштириладиган (шу жумладан турли имтиёзлар берилиши) ҳукумат дастурлари доирасида кўрсатилади ва ҳеч қачон истеъмолчилар ҳисобидан ўтказиладиган маблағ кўринишида бўлмайди;

- улар ҳар қандай ҳолатда ҳам товар ишлаб чиқарувчиларнинг нархларини кўллаб-қувватлашга йўналтирилмайди.

2. “Сариқ сават” (*Amber box*) тадбирларига қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш ва сотишга бевосита таъсир кўрсатувчи ҳамда эркин савдо муҳитини бузиб кўрсатувчи барча кўллаб-қувватлаш тадбирлари киритилади (9-жадвал).

“Сариқ сават” тадбирлари қишлоқ хўжалигини ялпи кўллаб-қувватлаш ўлчовини (*Aggregate Measure of Support - AMS*) ҳисоблаш чоғида тўлиқ унга киритилади. *AMS*ни ҳисоблашда бозор нархини кўллаб-қувватлаш ҳажмини аниқлаш учун ташқи маълумот нархи (маҳсулотнинг 1986-1988 йиллар давридаги ўргача жаҳон нархи) ва тартибга солинадиган ички нарх ўртасидаги фарқ асос қилиб олинади ва ишлаб чиқариш ҳажмига кўпайтирилади.

ЖСТ талабларига кўра кўллаб-қувватлашнинг ялпи ўлчовига (*AMS*) киритиладиган “сариқ сават” тадбирларига ажратилаётган маблағларни sanoати ривожланган мамлакатлар учун 1995 йилдан бошлаб 6 йил мобайнида 20 %га, ривожланаётган мамлакатлар учун эса 10 йил мобайнида 13,0 %га қисқартирилиши талаб этилади.

Энг кам ривожланган мамлакатлар учун эса “сариқ сават” тадбирларига ажратилаётган маблағларни умуман қисқартириш талаб этилмайди.

Маълумотларга кўра, “сариқ сават”га тушадиган қишлоқ хўжалигини кўллаб-қувватлаш ялпи (агрегат) кўрсаткичининг максимал даражаси 2008-2009 йилларда ЕИ учун 72,2 млрд. евро (қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 21,0 %ига тенг), АҚШ учун 2010 йилда 19,1 млрд. доллар (қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 5,7 %ига тенг) қилиб ўрнатилган бўлишига қарамай, 2010 йилда бу тадбирларни молиялаштиришга ЕИ 6,5 млрд. евро, 4,7 млрд. АҚШ доллари ажратган. Бу қишлоқ хўжалигини кўллаб-қувватлашга

экратилган жами маблағларнинг ЕИда 8,2 %ини, АҚШда 3,4 %ини ташкил этган⁸⁹

3. “**Де-минимус**” бўйича ўрнатилган минимал чегарадан кам бўлган хар қандай қўллаб-қувватлаш тадбирлари суммаси “Қўллаб-қувватлашнинг ялпи ўлчови (AMS)”ни ҳисоблаш чоғида чегириб ташланади. Минимал чегара давлатларнинг қўллаб-қувватлаш дастурлари доирасида жами кишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматининг ривожланган мамлакатлар учун 5 %, ривожланаётган ва энг кам ривожланган мамлакатлар учун 10 %и даражасида ўрнатилган.

4. “**Мовий сават**” (*Blue box*) тадбирлари ишлаб чиқариш ҳажмлари билан боғланган хар қандай субсидияларни “Де минимус” даражасигача қисқартиришни назарда тутлади. Бу тоифага маълум турдаги экин майдонлари ҳажми ёки чорва моллари бош сонига бевосита боғланган ҳолда маҳсулотлар ҳажмини қисқартиришга йўналтирилган ҳамда бунинг натижасида фермерларнинг йўқатадиган даромадини қоплаб беришга мўлжалланган тўловлар киритилади. “Мовий сават” тарафдорларининг фикрича, қўллаб-қувватлашнинг бу тури “сарик сават” тадбирларига нисбатан эркин савдо муҳитига камроқ тўсиқ бўлади. Бу тоифадаги тадбирлар эркин савдога камроқ салбий таъсир кўрсатиши туфайли ЖСТ томонидан маҳқуланаётгани туфайли кейинги 10 йилда кенг таркала бошлади. Хусусан, ЕИда экин майдонлари ҳажми ёки чорва моллари бош сонига боғланган тўловлар 1986-1988 йиллар учун 3,1 млрд. евродан 2008-2010 йилларда 53,7 млрд. еврогача, АҚШда эса тегишли йиллар бўйича 12,6 млрд. АҚШ долларидан 14,2 млрд. АҚШ долларигача ошди⁹⁰. Аммо кейинги йилларда АҚШ ва бир қатор ривожланаётган мамлакатлар қўллаб-қувватлашнинг бу турини босқичма-босқич тутатинга чақирмоқда.

5. ЖСТнинг “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими” доирасида ривожланаётган мамлакатлар учун “**Махсус ва табақалаштирилган режим**” (*Special and differential treatment*) ҳам кўзда тутилган бўлиб, бу режим аъзо мамлакатни “сарик сават”га кирувчи баъзи тадбирларни (инвестицион субсидиялар, ишлаб чиқариш воситалари учун субсидиялар ва бошқ.) қисқартириш мажбуриятидан озод этади.

⁸⁹ Маммаева В. Оценка государственной поддержки сельского хозяйства по методологии ВТО // Вопросы экономики. № 9, 2012. – 147 с.

⁹⁰ Уади В. Российская политика поддержки сельского хозяйства и необходимость ее реформирования вступления в ВТО // Вопросы экономики. № 10, 2012. – с. 139.

ЖСТга аъзо мамлакатлар (2016 й. 164 та) ўзларининг кишлок хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтираётган маблағлари кийматини ЖСТ билан келишиши ва унга риюа этиши лозим бўлади. Масалан, ЖСТ томонидан рухсат этилган кишлок хўжалигини ялпи қўллаб-қувватлаш даражаси АҚШ доллари эквивалентида ЕИ учун 107,0 млрд. АҚШ доллари, АҚШ учун 23,0 млрд. АҚШ доллари, Россия Федерацияси учун 9,0 млрд. АҚШ доллари ва Хитой учун 147,0 млрд. АҚШ доллари миқдориди ўрнатилган⁹¹.

1. ЖСТ доирасида кишлок хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини ўрганиш шуни кўрсатадики, Ўзбекистоннинг ЖСТга аъзоликка номзод сифатида икки томонлама музокаралар олиб борилаётган ҳозирги шароитда кишлок хўжалигини молиявий қўллаб-қувватлаш тизимида янгича ёндашувлар талаб этилади. Хусусан, агар мамлакатимиз ЖСТга аъзо бўлиб киришни мақсад қилиб кўяр экан, маҳаллий кишлок хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган тадбирларни ЖСТнинг “Кишлоқ хўжалиги бўйича битими” талабларига мос холга келтириш талаб этилади.

2. Фикримизча, Ўзбекистон сингари кишлок хўжалиги ишлаб чиқариши нисбатан яхши тараққий этган ва ижобий ташки савдо балансида эга мамлакатлар учун маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ўта муҳим. Шунингдек, қайси мамлакатлар учун маҳаллий товар ишлаб чиқарувчиларда республикамизнинг “ривожланаётган мамлакат” статусини қўлга киритиш кишлок хўжалигини ички қўллаб-қувватлаш даражасини 10 % қилиб ўрнатиш ва ўтиш даврини 7 йилгача чўзишга имкон яратиши мумкин.

3. Озиқ-овқат маҳсулотлари билан ички таъминланганлик даражасига кўра, кишлок хўжалиги маҳсулотлари учун экспорт ва импорт тарифларини ишлаб чиқиш муҳим аҳамият касб этади. Бунда кишлок хўжалиги маҳсулотларининг қайси турларини етиштиришни қўллаб-қувватлаш мақсадида ички бозорни импортдан химоялаш, шунингдек, қайси маҳсулот турлари импортини қўллаб-қувватлаш кераклигини аниқлаш мақсадга мувофиқ. Фикримизча, агар ишлаб чиқариш ҳажми ички бозор талабини тўлиқ кондиришни таъминласа, бундай маҳсулотлар импортини юқори тарифлар орқали чеклаш

⁹¹ Алферьев В. Рынок ресурсов для села в условиях членства России в ВТО // АПК: экономика, управление. № 1, 2013. – с. 51.

зарур. Табиий-иқлим шароитига кўра, Ўзбекистонда ишлаб чиқарилмайдиган ёки кам ишлаб чиқариладиган, яъни ички бозор талаби тўлиқ қондирилмайдиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари импорти учун қулай савдо режимини яратиш мақсадга мувофиқ.

4. Бизнингча истиқболда фермер хўжалиklarини тўғридан-тўғри молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳамда “Қишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг “сарик савати”га мансуб тадбирларни босқичма-босқич қамайтириб, битимнинг “яшил савати” тоифасига кирувчи фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш тадбирларини кучайтириш мақсадга мувофиқ. Биринчи навбатда, қишлоқ хўжалиги учун малакали кадрлар тайёрлаш, уруғчилик-селекция ва наслчилик, турли касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашиш соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб бориш, илм-фан ютуқлари ва илғорлар тажрибасини тарғиб қилиш бўйича ахборот-маслаҳат хизматлари, инфратузилмаларни шакллантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга имкон берувчи коллектор-дренаж тизимларини барпо этиш ва иш ҳолатида саклаб туриш, сув таъминоти ва насос билан суғориладиган ерларда электр таъминотини яхшилаш, фермерларни табиий офат ва таваккалчилик хатарларидан ҳимоялашда давлатнинг иштирок этиши, кам даромадли ва ноқулай шароитларда маҳсулот ишлаб чиқарувчи фермерларни молиявий қўллаб-қувватлаш масалаларига кўпроқ эътибор беришни тавсия этамиз.

5. Кейинги йилларда Жаҳон савдо ташкилотига аъзо мамлакатлар сафининг кенгайиши (164 та) ва бу ташкилотнинг халқаро савдога таъсири кучли эканлиги оқибатида қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш тадбирларига давлат бюджетидан маблағ ажратиш масаласига янгича ёндашувлар вужудга келмоқда. Хусусан, эркин савдо муносабатларига тўсик бўладиган ҳамда қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ҳажми ва нархига бевосита боғланган “сарик сават” тадбирларини молиялаштириш кескин қисқартирилиб, уларнинг ўрнига эркин савдога салбий таъсир кўрсатмайдиган “мовий сават” ва “яшил сават” тадбирларини молиялаштириш ҳажми ошиб бормоқдаки, мамлакатимизнинг аграр соҳасини модернизациялаш ва ислоҳ қилишда ушбу ҳолатни эътиборга олиш мақсадга мувофиқ.

6. ЖСТга аъзо бўлишда мамлакатимизнинг озик-овқат хавфсизлигини таъминлаш энг устувор масала бўлиб у давлатнинг иқтисодий сиёсатида аълоҳида ўрин тутиши зарур.

III боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШ ДИНАМИКАСИ ВА ДАВЛАТ АГРАР СИЁСАТИНИНГ УСТУВОР ЙЎНАЛИШЛАРИ

3.1. Республикада қишлоқ хўжалиги ривожланишининг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ва динамикаси

Қишлоқ хўжалиги Ўзбекистон иқтисодиётининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ мамлакат аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, қайта ишлаш саноати тармоқларининг эса хомашёга бўлган талабини кондириш билан бирга, йирик экспорт салоҳиятига эга тармоқлардан саналади. Аграр тармоқ мамлакатимиз агросаноат мажмуасининг қишлоқ хўжалиги машинасозлиги, кимё ва нефть-кимё, озуқа-ем саноати ва уруғчилик каби бир қатор тармоқлар маҳсулотлари учун кафолатли бозор бўлиб ҳам ҳисобланади.

Ўтган 2015 йилда мамлакат ялпи ички маҳсулотининг 16,7 фоизи қишлоқ хўжалиги ҳиссасига тўғри келди. Шу йили қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш 6,8 фоизга, деҳқончилик маҳсулотлари – 6,7 фоизга, чорвачилик маҳсулотлари – 6,8 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қийматининг йиллик ўсиш суръатлари бўйича мамлакатимиз МДХ давлатлари ичида энг юқори ўринлардан бирини эгаллайди.

Аграр тармоқ 2015 йилда республикадаги ишлаб чиқаришда банд аҳолининг 27,6 %ини иш ўринлари билан таъминлади. Тармоқнинг мамлакат учун юқори аҳамиятга эгаллиги туфайли қишлоқ хўжалигини ривожлантириш масаласи республикада иқтисодиётини ривожлантиришнинг муҳим устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилмоқда.

Мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигида бозор муносабатларига асосланган хўжалик юритиш муносабатларини шакллантириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди. Ишлаб чиқаришга илм-фан ютуқлари, янги техника ва илғор технологияларни жорий этиш ишлари йилдан-йилга жадаллашиб борди. Республикада аграр тармоғида амалга оширилаётган туб иқтисодий ислохотлар ва таркибий ўзгаришлар натижасида қишлоқ хўжалигининг асосий макроиктисодий кўрсаткичлари ўсиб бормоқда. Ўтган 2005-2015 йиллар оралиғида қишлоқ хўжалигининг ялпи қўшилган қиймати жорий нархларда ўсиб бориш суръатига эга бўлди (49-жадвал).

Ўзбекистон Республикаси иқтисодийётида қишлоқ хўжалигининг тутган ўрни
(жорий нархларда), млрд. сўмда

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2005 й.га нис., мар.
Ялли ички маҳсулот (ЯИМ)	15923,4	21124,9	28190,0	38969,8	49375,6	62388,3	78764,2	97929,3	120861,5	145846,4	171369,0	10,8
ш. ж. қишлоқ хўжалигининг ялли қўшилган қиймати	4192,8	5298,0	6550,2	7673,0	9200,0	11226,0	14018,2	17283,8	21060,8	25362,5	28544,3	6,8
Қишлоқ хўжали-ги салмоғи, % да	26,3	25,1	23,2	19,7	18,6	18,0	17,8	17,6	17,4	17,4	16,7	
Асосий қаштал-га киритилган инвестициялар	3165,2	4041,0	5903,5	9555,9	12531,9	15338,7	17953,4	22797,3	28694,6	35233,3	41670,5	13,2
ш. ж. қишлоқ хўжалигига	138,2	164,4	200,9	260,7	385,6	530,6	941,9	1088,0	1334,0	1444,5	1375,4	9,9
Қишлоқ хўжали-ги салмоғи, % да	4,4	4,1	3,4	2,7	3,1	3,5	5,2	4,8	4,6	4,1	3,3	
Иқтисодийёта банд аҳоли сонни минг киши	10196,3	10467,0	10735,4	11035,4	11328,1	11628,4	11919,1	12223,8	12523,3	12818,4	13058,3	1,3
ш. ж. қишлоқ хўжалигига	2967,4	2928,8	2990,9	3029,7	2891,8	3120,9	3232,5	3254,2	3392,3	3524,9	3604,5	1,2
Қишлоқ хўжали-ги салмоғи, % да	29,1	28,0	27,9	27,5	25,5	26,8	27,1	26,6	27,1	27,5	27,6	

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегишли йиллар бўйича статистик тўғрнмалари асосида тузилган.

Хусусан, бу кўрсаткич 2005 йилдаги 4192,8 млрд. сўмдан 2015 йилда 28544,3 млрд. сўмга етган ёки қарийб 6,8 мартага ўсган.

Кейинги йилларда мамлакат ялпи ички маҳсулотида қишлоқ хўжалиги ялпи қўшилган қиймати салмоғининг камайиб бориш тенденцияси кузатилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, 2005 йилда ялпи ички маҳсулотда қишлоқ хўжалигининг салмоғи 26,3 %га тенг бўлган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич 16,7 %гача пасайган. Мамлакат ялпи ички маҳсулотида қишлоқ хўжалиги ялпи қўшилган қиймати салмоғининг пасайиб бориши қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмининг камайиб борганини аңглатмайди. Аксинча, бу ҳолат мамлакатимизда саноатнинг индустриал тармоқлари ҳамда хизматлар соҳаларини жадал ривожлантириш ва рақобатбардошлигини ошириш борасида амалга оширилаётган чуқур таркибий ўзгаришлар ва туб иқтисодий ислохотлар натижалари билан изоҳланади.

Қишлоқ хўжалигида асосий капиталга киритилаётган инвестициялар қиймати ҳам муттасил ўсиш тенденциясига эга бўлмоқда. Агар 2005 йилда бу мақсадлар учун амалдаги нархларда 138,2 млрд. сўм сарфланган бўлса, 2015 йилда 1 375,4 млрд. сўм сарфланди ёки 9,9 мартага ошган. Асосий капиталга киритилаётган инвестицияларда қишлоқ хўжалигига киритилаётган инвестициялар салмоғи камайиш тенденциясини намойиш этган. Жумладан, 2005-2015 йилларда бу кўрсаткич 4,4 %дан 3,3 %га камайган.

Иқтисодиётда банд бўлганларнинг тармоқ таркибида қишлоқ хўжалигининг улуши 2005 йилда 29,1 %ни ташкил этган бўлса, 2015 йилда бу кўрсаткич 27,6 %га тушган. Бу ҳолат қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган чуқур таркибий ислохотлар, ишлаб чиқаришнинг модернизация қилиниши ва техник қуролланиш даражаси ортиб бориши билан изоҳланади. Аммо тармоқда банд аҳоли сони иқтисодиётда жами бандларнинг деярли учдан бир қисмини ташкил этмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотларига кўра, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг йиллик ўсиш суръатлари 2005-2015 йиллар оралиғида ўртача 6,0 фоиздан юқори бўлди. Жумладан, бу кўрсаткич қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти бўйича ўртача 106,3 %ни ташкил этган бўлса, деҳқончилик маҳсулоти бўйича 106,3 %ни, чорвачилик маҳсулоти бўйича 106,5 %ни ташкил этди (50-жадвал).

Республикада қишлоқ хўжалиги гармоғи ривожланишининг асосий макроекономик
кўрсаткичлари динамикаси

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й.га нисб., марта (+, -)
Қишлоқ хўжалиги ялли маҳсулоти, млрд. сўм (жорий нархларда)	5978,3	7538,8	9304,9	11310,7	13628,6	16774,7	21422,3	27164,2	34201,4	36957,0	42280,4	+ 7,1
ш.ж. - деҳқончилик	3323,1	4215,0	5170,1	6400,1	8089,0	10023,0	12762,3	16506,8	21211,8	21810,4	25084,8	+ 7,5
- чорвачилик	2655,2	3323,8	4134,8	4910,6	5539,6	6751,7	8660,0	10657,4	12989,6	15146,6	17195,6	+ 6,5
Деҳқончилик маҳсулоти салмоғи, % да	55,6	56,9	55,6	56,6	59,3	59,7	59,6	60,8	62,0	59,0	59,3	+ 1,1
Чорвачилик маҳсулоти салмоғи, % да	44,4	43,1	44,4	43,4	40,7	40,3	40,4	39,2	38,0	41,0	40,7	- 0,9
Қишлоқ хўжалиги ялли маҳсулотининг ўсиш суръатлари, ўтган йилга нис. %	105,4	106,7	106,1	104,5	105,8	106,9	106,6	107,2	106,9	107,0	106,8	
ш.ж. - деҳқончилик	107,0	107,4	107,2	103,3	104,1	106,5	105,6	107,4	106,7	107,1	106,7	
- чорвачилик	103,6	105,9	104,6	105,8	108,1	107,6	107,9	107,1	107,3	106,9	106,8	

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегинли йиллар бўйича статистик тўнamlар асосида тузилган.

Таҳлиллар шуни кўрсатадики, қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қиймати жорий нархларда 2005-2015 йилларда 5978,3 млрд. сўмдан 42280,4 млрд. сўмга ёки абсолют кўрсаткичда 7,1 мартага ошган.

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида деҳқончилик тармоғи маҳсулотларининг улуши ортиб бориш хусусиятига эга бўлмоқда. Жумладан, 2005-2014 йиллар оралиғида хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида деҳқончилик маҳсулоти салмоғи 55,6 %дан 59,3 %га ошиб, чорвачилик маҳсулоти салмоғи 44,4 %дан 40,7 %га пасайган (50-жадвал).

Қишлоқ хўжалиги экин майдонларининг умумий майдони 2005-2015 йиллар оралиғида 3647,5 минг гектардан 3694,2 минг гектарга ёки 1,3 %га ошган. Экин майдонлари таркибида дон, картошка, сабзавот, полиз ва озуқа экинлари майдони кенгайиб боргани ҳолда, техника экинлари, жумладан пахта экиладиган майдонлар қисқариб бормоқда. Хусусан, 2015 йилда 2005 йилга нисбатан дон экинлари 3,4, картошка 61,8, сабзавотлар 40,9, полиз 53,4 ва озуқа экинлари 12,7 %га ошган бўлса, шу йилларда техника экинлари майдони 9,9, жумладан пахта майдони 11,8 %га қисқарди.

Кейинги йилларда мевали боғлар ва токзорлар майдонини кенгайтиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилмоқда. Натижада таҳлил этилаётган 2005-2015 йиллар оралиғида мевазорлар майдони 27,9, жумладан ҳосил берадиган ёшдагилари 40,6 %га, токзорлар 6,3, жумладан ҳосил берадиган ёшдагилари майдони 19,6 %га ошди (51-жадвал).

Қишлоқ хўжалиғида экин майдонларидан фойдаланиш самарадорлигини ифодаловчи кўрсаткичлардан бири ҳосилдорликдир. Ўтган давр давомида асосий экинларнинг ҳосилдорлиги муттасил ўсиб бориш суръатига эга бўлди. Хусусан, 2015 йилда 2005 йилга нисбатан буғдой ҳосилдорлиги гектарига 41,5 центнердан 48,2 центнерга ёки 16,1 % га, пахта 25,3 центнердан 25,9 центнерга ёки 2,4 %га, картошка 170,3 центнердан 219,1 центнерга ёки 28,6 %га, сабзавотлар 215,8 центнердан 271,0 центнерга ёки 25,06 %га, мевалар 62,3 центнердан 128,1 центнерга ёки 105,6 %га ва узум 64,7 центнердан 133,1 центнерга ёки 105,7 %га ошган (52-жадвал).

Қайд этилаётган ўсиш суръатларига нафақат об-хавонинг қулай келиши, балки ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва илғор технологияларни жорий этиш, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, уруғчилик-селекция ишларининг сифат жиҳатдан янги босқичга кўтарилиши эвазига эришилмоқда.

Республикада қишлоқ хўжалиги экин майдонлари ҳажмининг ўзгариши динамикаси
(барча тоифадаги хўжалиқларда), минг гектарда

Экин турлари	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й.га нис., %
Дон экинлари, жами	1616,1	1618,0	1538,5	1559,0	1610,7	1679,3	1607,4	1628,1	1643,9	1655,6	1671,1	103,4
ш.ж. Бугдой	1439,7	1448,5	1382,8	1373,1	1354,7	1466,3	1432,6	1404,0	1149,6	1454,8	1445,9	100,4
Мақкажўхори	33,6	32,8	34,1	32,3	30,1	28,3	26,5	40,9	34,1	35,6	37,3	111,0
Шоли	52,5	60,6	48,0	33,8	43,6	69,2	23,1	76,3	44,9	48,8	70,5	134,3
Техника экинлари	1518,4	1478,2	1477,1	1507,2	1423,1	1417,0	1386,0	1372,4	1380,1	1372,3	1368,7	90,1
ш.ж. Ғўза	1472,3	1448,2	1451,3	1425,1	1347,0	1342,5	1329,2	1308,3	1308,8	1301,5	1298,1	88,2
Картошка	49,8	52,6	55,6	59,9	62,8	70,8	73,6	76,1	78,3	80,3	80,6	161,8
Сабзавотлар	137,7	154,4	159,8	162,8	165,4	173,0	175,4	183,8	189,4	192,0	194,0	140,9
Полиэ экинлари	33,9	37,4	39,0	42,2	44,0	47,9	45,9	53,7	50,6	51,5	52,0	153,4
Озука экинлари	290,3	296,4	290,0	278,5	302,5	320,4	313,1	313,9	315,7	325,7	327,1	112,7
Жами экин майдони	3647,5	3637,4	3560,3	3609,7	3608,6	3708,4	3601,6	3628,1	3658,6	3678,2	3694,2	101,3
Мевazorлар, жами	208,2	210,0	216,8	214,9	226,1	235,3	244,3	250,9	254,6	261,9	266,4	127,9
ш.ж. хосил берадиган ёшдаги	152,4	160,2	165,9	170,1	176,9	184,8	193,1	196,0	201,3	214,6	214,3	140,6
Токзорлар, жами	120,7	119,1	123,9	125,4	125,5	127,9	127,1	126,9	127,8	128,9	128,3	106,3
ш.ж. хосил берадиган ёшдаги	99,2	101,2	103,2	102,4	105,6	108,7	111,5	111,1	113,8	119,4	118,7	119,6

Манба: *Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегшили йиллар бўйича статистик тулалар асосида тузилган.*

**Республика бўйича асосий экин турларининг ҳосилдорлиги,
(барча тоифадаги хўжаликларда), ц/га**

Кўрсаткичлар	2005 йил	2007 йил	2009 йил	2011 йил	2013 йил	2015 йил	2015 й. 2005 й.га нисб., % да
Дон экинлари жами, ш.ж.	39,8	42,5	44,1	45,3	45,0	45,3	113,8
Бугдой	41,5	44,1	48,2	47,2	47,4	48,2	116,1
Арпа	15,7	19,8	14,2	17,0	15,0	15,1	96,2
Маккажўхори-донга	44,5	47,2	53,5	49,0	50,0	50,5	113,5
Шоли	31,8	33,6	36,0	35,4	41,1	32,8	103,1
Пахта	25,3	25,5	25,3	26,3	25,7	25,9	102,4
Картошка	170,3	184,1	198,4	195,7	210,7	219,1	128,6
Сабзавотлар	215,8	228,4	253,6	263,7	270,9	271,0	125,6
Полиз	169,1	184,6	191,0	187,3	200,0	203,6	120,4
Мева	62,3	76,6	87,2	97,3	112,3	128,1	205,6
Узум	64,7	85,2	85,2	97,8	116,1	133,1	205,7

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегшли йиллар статистик тўпламлари асосида тузилган.

Дехкончилик тармоғида ва ҳосилдорликнинг ошиши таъсирида 2005-2015 йиллар оралиғида деярли барча турдаги дехкончилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини сезиларли даражада оширишга эришилди. Жумладан, шу йиллар оралиғида бугдой ишлаб чиқариш ҳажми 5927,8 минг тоннадан 6964,7 минг тоннага ёки 17,5 %га, сабзавотлар 3517,5 минг тоннадан 10129,3 минг тоннага ёки 188,0 %га, полиз маҳсулотлари 615,3 минг тоннадан 1853,6 минг тоннага ёки 201,2 %га, мева 949,3 минг тоннадан 2746,1 минг тоннага ёки 189,3 %га ва узум 641,6 минг тоннадан 1579,3 минг тоннага ёки 146,1 %га ошди (53-жадвал).

Чорвачилик қишлоқ хўжалигининг асосий ва йирик тармоқларидан биридир. Бу тармоқда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 40 фоиздан кўпроғи яратилмоқда. Чорвачилик тармоғини ривожлантириш аҳолини гўшт ва сут маҳсулотларига бўлган талабини қондириш, қайта ишлаш саноатини хомашё билан таъминлаш, бандликни таъминлаш ва инсонларнинг даромадларини оширишга хизмат қилади.

Республик бўйича деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш динамикаси

(барча тоифадаги хўжаликларда), минг тоннада

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2005 й.га нисб., % да
Дон, жами:	6401,8	6546,7	6643,1	6621,6	7293,1	7404,1	7054,0	7519,5	7807,8	8050,5	8173,5	127,7
Шу жумладан:												
Бугдой	5927,8	5996,3	6076,9	6039,7	6545,3	6657,3	6444,9	6612,2	6842,0	6956,0	6964,7	117,5
Арпа	109,5	72,5	97,2	141,2	231,8	173,9	136,1	141,4	135,8	139,6	151,6	138,4
Шоли	165,8	220,3	186,3	112,7	192,1	244,8	118,4	325,7	340,2	356,1	425,7	256,7
Мақкажўхори-донга	164,3	194,2	207,4	229,0	230,0	230,4	255,3	328,1	360,1	411,6	439,6	267,6
Пахта	3728,4	3600,6	3683,4	3400,5	3401,9	3405,1	3500,0	3460,1	3361,2	3400,2	3361,3	90,2
Картошка	924,2	1021,0	1189,0	1398,8	1530,9	1693,9	1862,6	2057,1	2250,4	2452,4	2696,9	291,8
Сабзавотлар	3517,5	4294,1	4691,9	5221,3	5710,3	6346,5	6994,0	7767,4	8518,4	9286,7	10129,3	288,0
Полииз	615,3	744,1	840,9	981,3	1071,3	1182,4	1294,8	1418,4	1558,3	1696,1	1853,6	301,2
Мева	949,3	1182,2	1270,0	1402,7	1544,5	1710,3	1878,8	2052,8	2261,1	2490,6	2746,1	289,3
Узум	641,6	803,6	878,9	792,5	900,5	987,3	1090,2	1206,0	1322,1	1441,2	1579,3	246,1

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги, Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тезилиш йиллар бўйича статистик тўқамлар асосида тузилган.

Чорвачилик тармоғида амалга оширилаётган туб иктисодий ислохотлар ва таркибий ўзгаришлар натижасида 2005-2015 йиллар оралиғида республикамызда жами йирик шохли қорамоллар бош сони 6242,7 минг бошдан 10995,2 минг бош ёки 76,1 %га, қўй ва эчкилар сони 10579,9 минг бошдан 18 438,9 минг бош ёки 74,3 %га, паррандалар сони 18833,7 минг бошдан 56276,3 минг бош ёки 198,8 %га ошди (54-жадвал).

Барча тоифадаги хўжаликлар бўйича 2015 йилда 2005 йилга нисбатан гўшт ишлаб чиқариш ҳажми тирик вазнда 1061,2 минг тоннадан 2033,4 минг тоннага ёки 91,6 %га, сўт 4554,9 минг тоннадан 9027,8 минг тоннага ёки 98,2 %га, тухум 1966,7 млн. донадан 5535,4 млн. донага ёки 81,4 %га, жун 20,1 минг тоннадан 36,0 минг тоннага ёки 79,71 %га, қорақўл тери 688,8 минг донадан 1032,0 минг донага ёки 49,8 %га ўсганлиги ижобий натижадир.

Ижобий ютуқлар билан бирга, аграр соҳада ўз ечимини қутаётган муаммолар ҳам мавжудки, улар тармоқни барқарор суръатлар билан ривожлантиришга ўз таъсирини кўрсатади:

- аҳоли сони ва йиллик ўсиш суръатлари юқорилиги озик-овқат таъминотини узлуксиз ташкил этишни мураккаблаштиради;

- қишлоқ хўжалиғига яроқли экин майдонлари чекланганлиги ва аҳоли жон бошига нисбатан камайиб бораётгани;

- қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини даладан истеъмолчига етказиб беришда катта нобудгарчиликлар мавжудлиги;

- қишлоқ хўжалиғи хомашёсини қайта ишлаш даражасининг талаб даражасида эмаслиги;

- ишлаб чиқаришни модернизациялаш, техник-технологик қайта жиҳозлаш масалалари тўлиқ ўз ечимини топмаган.

Бу муаммоларни бартараф этиш учун аграр секторда чуқур таркибий ўзгаришлар амалга оширилмоқда.

3.2. Аграр секторда чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш ва ишлаб чиқаришни диверсификациялаш йўналишлари

Аграр соҳада амалга оширилаётган мулкый-таркибий ислохотларда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, турли мулк шакллариغا, энг аввало хусусий мулкчиликка асосланган хўжалик юритиш шаклларини жорий этишга асосий эътибор қаратилди.

Республикада чорвачилик тармоғининг ривожланиш динамикаси
(барча тоифадаги хўжаликлар бўйича)

Кўрсаткичлар	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил	2015 й. 2005 й.га нисб., % да
Чорва моллари бош сони (йил охирига), минг бошда												
Йирик шохли қорамоллар	6242,7	6571,4	7044,6	7457,9	8026,3	8510,7	9094,7	9642,7	10141,3	10607,3	10995,2	176,1
ш.ж. сиғирлар	2704,0	2821,3	2982,5	3124,9	3327,1	3535,7	3758,1	3878,4	3935,0	4020,6	4084,3	151,0
Қўй ва эчкилар	10579,9	11351,9	12016,2	12635,6	13523,3	14432,6	15340,9	16189,0	17128,8	17717,6	18438,9	174,3
Чўчқалар	86,7	86,9	93,1	96,2	97,8	96,5	100,0	96,8	95,2	92,7	87,8	101,3
Паррандалар	18833,7	20540,4	24188,4	26118,9	29505,4	33053,0	37733,3	42818,4	47485,8	52363,2	56276,3	298,8
Отлар	151,5	158,1	162,4	168,3	175,8	180,6	187,3	195,2	202,2	208,8	213,4	140,8
Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш, минг тоннада												
Гўшт (тир. вазн.)	1061,2	1139,6	1208,7	1288,0	1367,8	1461,4	1564,2	1672,9	1787,8	1906,3	2033,4	191,6
Сут	4554,9	4855,6	5097,5	5426,3	5802,5	6169,0	6766,2	7310,9	7885,5	8431,6	9027,8	198,2
Тухум, млн. дона	1966,7	2128,1	2220,4	2431,5	2760,8	3061,2	3441,7	3873,7	4388,1	4950,0	5535,4	281,4
Жун (физ. оғир.)	20,1	21,4	22,5	23,8	25,0	26,5	28,7	31,1	32,4	34,4	36,0	179,1
Қорақўл тери, минг. дона	688,8	726,8	781,0	897,0	897,4	934,9	1022,3	1116,9	1062,1	1061,3	1032,0	149,8
Пилла	16,2	20,3	21,5	23,5	24,0	25,2	24,7	25,0	25,4	26,1	26,3	162,3

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиғи. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегшили йиллар бўйича статистик тўпламлар асосида тузилган.

Амалга оширилган аграр ислохотлар натижасида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг таркиби мулкчилик шакллари бўйича анча ўзгарди. Паст рентабелли ва истикболсиз ширкат хўжаликларини тугатиш борасида амалга оширилган кенг кўламли ишлар натижасида хусусий мулкка асосланган нодавлат сектордаги хўжаликлар сони ва қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришдаги салмоғи ўсиб борди. Қишлоқда давлатга қарашли бўлмаган сектор сезиларли даражада мустақкамланди. Улар аграр секторда товар маҳсулотлари ишлаб чиқарувчи энг асосий хўжалик юритиш шаклларида бирига айланди. Жумладан, агар 1991 йилда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши бутун ҳажмининг 37,0 фоизи давлат сектори ҳиссасига ва 63,0 фоизи давлатга қарашли бўлмаган сектор ҳиссасига тўғри келган бўлса, 2015 йилда давлатга қарашли бўлмаган сектор қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 99,9 %ини ишлаб чиқарди (55-жадвал).

55-жадвал

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотини мулкчилик шакллари бўйича тақсимланиши, жамига нисбатан %да

Кўрсаткичлар	1990 йил	1995 йил	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2015 йил
Жами	100	100	100	100	100	100
ш.ж.						
Давлат сектори	37,0	2,4	0,9	0,5	0,2	0,1
Нодавлат сектор	63,0	97,6	99,1	99,5	99,8	99,9

Манба: Йиллик статистик тўплам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегинли йиллар бўйича тўпламлар асосида тўзилган.

Бугунги кунда аҳолига мерос қилиб қолдириш ҳуқуқи билан умрбод фойдаланишга берилган шахсий томорка ерлари негизда фаолият юритадиган деҳқон хўжаликлари ҳамда хусусий мулкка асосланган фермер хўжаликлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришда асосий ўринни эгаллаб келмоқда. Хусусан, агар 1995 йилда қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотида қишлоқ хўжалиги корхоналари (жамоа (ширкат) хўжаликлари) улуши 48,1 %ни, деҳқон хўжаликлари 49,3 %ни ва фермер хўжаликлари 2,6 %ни ташкил этган бўлса, 2015 йил якунига келиб қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг 65,1 %и деҳқон хўжаликлари, 32,9 %и фермер хўжаликлари ва 2,0 %и вазирлик ва идоралар тасарруфидаги ширкат хўжаликлари ҳамда ёрдамчи хўжаликлар ҳиссасига тўғри келган (56-жадвал).

**Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотининг хўжалик юритиш шакллари
бўйича таркиби, фоизда**

Йиллар	Барча тоифадаги хўжаликлар	Шу жумладан		
		қишлоқ хўжалиги корхоналари*	фермер хўжаликлари	деҳқон хўжаликлари
Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида				
1995	100	48,1	2,6	49,3
2000	100	28,9	5,1	66,0
2005	100	14,0	24,3	61,7
2010	100	2,0	35,6	62,4
2015	100	2,0	32,6	65,4
Деҳқончилик маҳсулоти таркибида				
1995	100	71,5	3,8	24,7
2000	100	48,1	8,5	43,4
2005	100	21,3	41,6	37,1
2010	100	0,9	57,2	41,9
2015	100	1,2	52,0	46,8
Чорвачилик маҳсулоти таркибида				
1995	100	15,9	1,1	83,0
2000	100	9,4	1,6	89,0
2005	100	4,7	2,7	92,6
2010	100	1,8	4,2	94,0
2015	100	3,1	4,3	92,6

* вазирликлар ва идоралар тасаруфидagi ширкат хўжаликлари, қоракўлчилик хўжаликлари ва ёрдамчи хўжаликлар.

Манба: Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. Давлат статистика қўмитасининг тегишли йиллар бўйича статистик тўпламлари асосида тузилган.

Аграр соҳада амалга оширилган таркибий ўзгаришлардан яна бири фермер хўжаликларинининг ер майдонлари ҳажмини оптималлаштириш (макбуллаштириш) билан боғлиқ. Дастлаб ташкил топган аксарият фермер хўжаликларида ер майдонлари ҳажмининг кичиклиги маҳсулот ишлаб чиқариш рентабеллигининг ўсишига ва барқарор фойда олишга тўсқинлик қилди. Иқтисодий аҳволи ночор бўлган бундай фермер хўжаликлари ўзларини зарур техника воситалари ва айланма маблағ билан таъминлашга, банкдан кредит олиш учун гаров таъминоти қўйишга имконияти етмади, олинган қарз мажбуриятларини қоплаш учун тўловга қобиллик (ликвидлик) даражасига эга бўлмади. Энг муҳими, улар ўз харажатларини ўзи

коплаш ва фойда кўриб ишлаш, дароматларини муттасил ошириб бориш сингари бозор иқтисодиёти тамойилларига мос бўлиб тушмади. Шундан келиб чиққан ҳолда, ҳукуматимиз томонидан фермер хўжаликларининг ер майдонларини тўлиқ визуаллаштан тўқатиш ва улар фаолиятини танқидий баҳолаш асосида фермерларга бириктирилган ер майдонларини оптималлаштириш бўйича кенг қўламли, шу билан бирга, пухта ўйланган ишлар амалга оширилди.

Оптималлаштиришда қуйидаги омиллар эътиборга олинди:

- республикадаги мавжуд фермер хўжаликлари ихтиёрида бўлган ер майдонларидан яхши контурларга ягона тартибда мақсадли ва самарали фойдаланишни таъминлаш;

- хўжаликларнинг қайси соҳага ихтисослашгани ва мамлакат турли ҳудудларидаги аҳоли зичлигини ҳисобга олиш;

- сув ва бошқа моддий ресурсларни тежайдиган янги агротехнологияларни қўллашга қулай шароит яратиш;

- йириклаштирилган фермер хўжаликларининг комплекс механизациялашга молиявий имкониятларини кенгайтириш;

- зарар билан ишлаётган ва ўзини оқламаётган кичик фермер хўжаликларининг фаолиятига барҳам бериш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2008 йил 6 октябрдаги “Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкалари майдонини мақбуллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Ф-3077-сонли ва 2009 йил 22 октябрдаги “Фермер хўжаликлари тасарруфидаги ер участкалари майдонларини янада мақбуллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-3287-сонли Фармойишлари асосида 2008 йилдан бошлаб фермер хўжаликларининг ер майдонларини оптималлаштириш борасида йирик тадбирлар амалга оширилди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 13 декабрдаги 362-сонли “Фермер хўжаликларига берилган ер участкалари майдонларини мақбуллаштириш чора-тадбирларини тўғрисида”ги қарори билан фермер хўжаликларининг ер майдонларини мақбуллаштириш ишлари яхши равишда амалга оширилди. Натижада 2015 йил якунига келиб республикадаги бир фермер хўжалигига тўғри келувчи ўртача ер майдони қаммаси 43,9 гектардан 36,1 гектаргача, шўр жумладан пахтачилик ва қандчиликда 65,1 дан 52,7 гектаргача, сабзавотчилик ва поливчилликда 12,5 дан 8,1 гектаргача, боғдорчилик ва узумчиликда 9,5 дан 6,8 гектаргача қаммасида 34,6 дан 31,2 гектаргача қамайтирилди (57-жадвал).

**Фермер хўжаликлари ер майдонларини мақбуллаштириш
натижалари, (2015 йилнинг 1 декабри ҳолатига)**

Кўрсаткичлар	Фермер хўжалиklarининг ихтисослашуви:				
	жами	пахтачи- лик ва ғалла- чиликда	сабзавот- чилик ва поллизчи- ликда	боғдор- чилик ва узум- чиликда	чорва- чилик- да
Фермер хўжаликлари сони					
мақбуллаштиришдан олдин (01.10.2015 й. ҳолатига)	83 514	48 264	2 982	19 575	6 770
мақбуллаштириш натижасида (01.12.2015 й. ҳолатига)	101 070	60 695	3 655	24 730	6 572
Ўзгариш, (+,-)	+17 556	+ 12 431	+ 673	+ 5 155	- 198
Жами фермер хўжаликлари сонига нисбатан, % да	100	60,0	3,6	24,5	6,5
Ўртача бир фермер хўжалигига тўғри келадиган ер майдони, га					
мақбуллаштиришдан олдин (01.10.2015 й. ҳолатига)	43,9	65,1	12,5	9,5	34,6
мақбуллаштириш натижасида (01.12.2015 й. ҳолатига)	36,1	52,7	8,1	6,8	31,2
Ўзгариш, (+,-)	-7,8	- 12,4	- 4,4	- 2,7	- 3,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 15 декабрдаги 362-сонли қарорининг 1, 1-1, 1-2, 1-3, 1-4 - иловалари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Оптималлаштириш натижасида нафақат фермер хўжалиklarига бириктирилган ўртача ер майдонлари ҳажми сезиларли даражада ошди, балки уларнинг молиявий барқарорлиги ва тўловга қобиллиги мустаҳкамланди, шу билан бирга кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажми ва экинлар ҳосилдорлиги ҳам ошиб борди. Бугунги кунда фермер хўжаликлари ўз тасарруфида етарлича экин майдонлари ва чорва молларига эга бўлган, замонавий техникалар ва илғор технологиялар билан қуролланган хўжалиklarга айланиб бормокда.

Аграр тармокда амалга оширилган таркибий ўзгаришларда кишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши таркибини оптималлаштиришга ҳам алоҳида эътибор қаратилди. Бунда, биринчи навбатда, куйидаги вазифаларни амалга ошириш устувор деб белгиланди:

- кишлоқ хўжалигини ривожлантириш истикболлари ва мамлакатимиз озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш ва экспорт

салоҳиятини мустаҳкамлаш нуқтаи назаридан экин майдонларининг оптимал таркибини яратиш;

- пахта экиладиган майдонлар салмоғини босқичма-босқич камайтириш эвазига, озик-овкат экинлари, биринчи навбатда, дон, мева-сабзавотлар, мойли экинлар ва чорвачилик учун озука экинлари етиштиришни кўпайтириб бориш.

Мустақилликнинг дастлабки йиллариданок пахта якка ҳокимлигига барҳам бериш, пахта экиладиган майдонларни қискартириш эвазига озик-овкат экинлари, биринчи навбатда ғалла экинлари майдонларини кенгайтириш тадбирлари амалга оширилди. Натижада 1990-2015 йилларда жами экин майдонларида пахта хомашёси салмоғи 43,6 %дан 35,1 %га тушиб (қисқариш 8,5 %), буғдой майдонлари салмоғи 10,3 %дан 39,1 %га етди (ўсиш 28,8 %). Шунингдек, картошка, сабзавот ва пахтадан ташқари техника экинлари майдонларида ҳам сезиларли ўсиш юз берди (58-жадвал).

58-жадвал

Республикада қишлоқ хўжалиги экин майдонлари таркибининг ўзгариши (барча тоифадаги хўжаликларда), жамига нисбатан %да

№	Экин турлари	1990 йил	2000 йил	2005 йил	2010 йил	2015 йил	2015 й. 1990 й.га нисб., пунктда (+, -)
1.	Буғдой	10,3	35,9	39,5	39,5	39,1	+ 28,8
2.	Бошқа дон экинлари	13,7	6,8	4,8	5,7	6,1	- 7,6
3.	Пахта	43,6	38,2	40,4	36,2	35,1	- 8,5
4.	Бошқа техника экинлари	1,1	1,8	1,2	2,0	1,9	+ 0,8
5.	Картошка	1,0	1,4	1,4	1,9	2,2	+ 1,2
6.	Сабзавот	3,4	3,5	3,8	4,7	5,3	+ 1,9
7.	Полиз	1,9	1,0	0,9	1,3	1,4	- 0,5
8.	Чорва учун озукабоп экинлар	24,8	11,4	8,0	8,7	8,9	- 15,9
	Жами экин майдони	100	100	100	100	100	

Манба: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник. Государственный комитет Республики Узбекистан по статистике. -Т.: Узбекистон, 1991. -с. 237.; Йиллик статистик тўғлам. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегишли йиллар бўйича тўғламлар асосида тузилган.

Бу чора-тадбирлар натижасида қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида озик-овкат маҳсулотлари салмоғи ўсиб борди. Жумладан,

2015 йилда 2005 йилга нисбатан қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти таркибида пахта хомашёси 17,1 дан 7,7 %гача камайиб, сабзавот 7,4 дан 14,5 %га, картошка 3,8 дан 9,9 %га, полиз 1,1 дан 2,7 %га, мевалар 4,2 дан 8,2 %га ва узум 2,6 дан 7,0 %га ошди (59-жадвал).

59-жадвал

Қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулоти қийматининг маҳсулот турлари бўйича таркиби, жамига нисбатан %да

Маҳсулот турлари	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил
Дехқончилик	55,6	55,9	55,6	56,6	59,4	59,8	59,6	60,8	62,0	63,3	59,3
Пахта	17,1	15,7	14,3	11,8	10,4	10,5	9,5	9,3	8,0	7,9	7,7
Бугдой	13,8	12,2	12,9	12,1	11,8	10,8	10,1	9,8	8,9	8,9	8,6
Сабзавот	7,4	9,4	9,8	9,4	12,4	13,3	14,3	13,6	12,7	12,3	14,5
Картошка	3,8	5,9	6,2	7,4	8,0	8,2	7,8	10,1	9,5	10,2	9,9
Полиз	1,1	1,2	1,3	1,8	2,0	2,2	1,9	2,0	3,1	3,1	2,7
Мевалар	4,2	4,7	4,7	6,2	6,8	6,5	6,7	7,6	9,4	10,6	8,2
Узум	2,6	3,8	3,9	4,8	5,4	6,3	7,7	7,3	9,4	9,4	7,0
бошқалар	5,6	3,0	2,5	3,1	2,6	2,0	1,6	1,1	1,0	0,9	0,7
Чорвачилик	44,4	44,1	44,4	43,4	40,6	40,2	40,4	39,2	38,0	36,7	40,7
Гўшт	24,7	25,9	26,9	26,6	25,0	26,0	26,8	25,8	24,1	23,3	27,1
Сут	13,2	12,6	12,5	12,2	11,1	10,2	9,8	9,7	10,5	10,3	10,6
Тухум	3,0	2,8	2,7	2,6	2,5	2,3	2,3	2,2	2,0	1,8	2,0
Жун	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Корақўл	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Пилла	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,3	0,3
бошқалар	3,1	2,4	1,9	1,5	1,6	1,3	1,0	1,0	0,9	0,8	0,5

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёев ҳосилдорлиги паст ерларда пахта экишни қисқартириш, сабзавот, дуккакли ва озуқабоп экин майдонларини кенгайтириш, илгор хорижий тажрибаларни қўллаган ҳолда, юқори технологияга асосланган интенсив боғ ва узумзорлар барпо этишни истиқболда амалга ошириш лозим бўлган стратегик муҳим вазифалардан бири сифатида кун тартибига қўйди⁹².

⁹² Мирзиёев Ш.М. Демократик ислохотларни изчил давом эттириш, халқимиз учун тинч ва осойишта, муносиб ҳаёт даражасини яратиш - барқарор тараққиёт қафолатидир. Ўзбекистон Республикаси Президенти вазифасини бажарувчи Шавкат Мирзиёевнинг Тадбиркорлар ва ишбилармонлар ҳаракати - Ўзбекистон Либерал-демократик партиясининг VIII съездидаги маърузаси. www.press-service.uz.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йиллар даврида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан 2016-2020 йиллар оралиғида пахта хомашёси етиштириладиган майдонларни 170,5 минг гектарга ва суғориладиган ерлардаги ғалла майдонларини 50,0 минг гектарга қискартириш эвазига картошка майдонини 36,0 минг гектарга, сабзавотлар майдонини 91,0 минг гектарга, интенсив боғлар майдонини 18,0 минг гектарга, озуқа экинларини 50,3 минг гектарга, мойли экинларни 14,0 минг гектарга ва узумзорларни 11,2 минг гектарга кенгайтириш билан боғлиқ экин майдонларини янада оптималлаштириш ишлари амалга оширилади (60-жадвал).

60-жадвал

Республикада 2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалиги экин майдонлари таркибини ўзгартриш прогноз кўрсаткичлари

Қишлоқ хўжалиги экинлари	2015 йил (амалда)	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2020 й. 2015 й.га нисбат. ўзгариш	
							+, -	%да
Пахта	1285,5	1255,0	1221,0	1187,0	1151,0	1115,0	- 170,5	86,7
Бошоқли дон	1329,5	1329,5	1319,5	1304,5	1289,5	1279,5	- 50,0	96,2
Картошка	80,3	85,3	92,5	100,5	108,8	116,3	+ 36,0	144,8
Сабзавотлар	192,0	204,6	222,7	243,0	264,0	283,0	+ 91,0	147,4
Мевазор боғлар	261,9	264,4	268,0	272,0	276,1	279,9	+ 18,0	106,9
Озуқа экинлари	309,1	316,1	326,1	337,3	348,9	359,4	+ 50,3	116,3
Мойли экинлар	14,3	16,2	19,0	22,1	25,4	28,3	+ 14,0	197,9
Токзорлар	144,0	145,5	147,8	150,3	152,9	155,2	+ 11,2	107,8

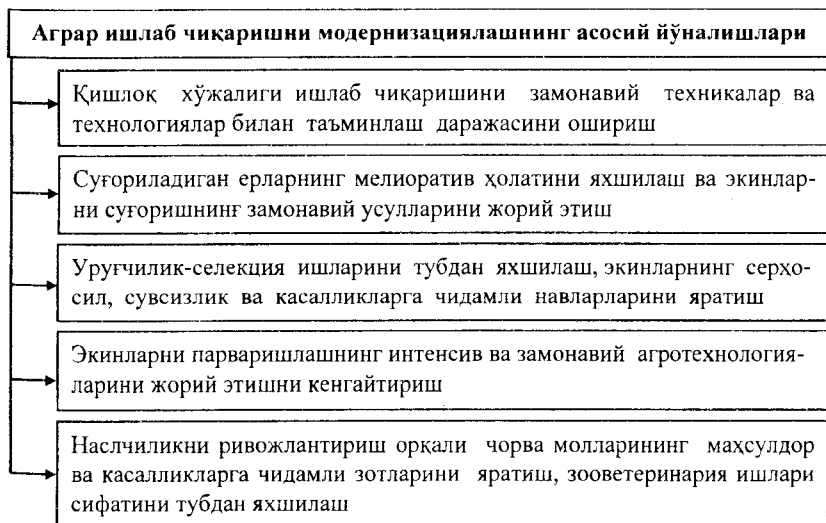
Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” Қарори асосида тузилган.

Бундай таркибий ўзгаришлар ва диверсификациялаш сиёсатининг амалга оширилиши истикболда республикаимиз аҳолисининг озиқ-овқат маҳсулотларига, қайта ишлаш саноати эса хомашёга бўлган эҳтиёжларини тўлиқ кондириш билан бир қаторда, мамлакатимизнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти салоҳиятини мунтазам ошириб боришга замин яратади.

3.3. Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялаш ва тармоқнинг рақобатбардошлигини ошириш масалалари

Қишлоқ хўжалигида амалга оширилаётган иқтисодий ислохотларда ишлаб чиқаришни модернизациялаш масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти И.А. Каримов таъкидлаганларидек, “минг афсуски, биз модернизация деганда кўпинча саноат тармоқларини модернизация қилишни тушунишга ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, саноат билан бир қаторда иқтисодий тизимнинг қишлоқ хўжалиги каби етакчи соҳасини ҳам модернизация қилиш, унинг таркибига кирадиган деярли барча тармоқ ва ишлаб чиқариш соҳаларининг бутун комплексида техник ва технологик янгилаш ишларини амалга оширишга катта эҳтиёж сезилмоқда⁹³”.

Мустақиллик йилларида қишлоқ хўжалигида ишлаб чиқаришни техник-технологик янгилаш, уруғчилик-селекция ва наслчилик ишлари сифатини ошириш, экинларни парваришлаш ва суғоришнинг замонавий усулларини жорий этиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилди (11-расм).

11-расм. Аграр ишлаб чиқаришни модернизациялашнинг асосий йўналишлари

⁹³ Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз таракқиётини юксалтириш. халкимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. –Т.: Ўзбекистон. 2011. -12 б.

Таҳлилларга кўра, бугунги кунда республикамиз қишлоқ хўжалигини модернизациялашни объектив зарурат қилиб қўяётган бир қатор омиллар ва муаммолар мавжуд:

- техника паркиннинг эскирганлиги, юқори унумли техника воситалари, машиналар ва замонавий технологиялар етишмаслиги;

- экинларни илмий районлаштириш ва оптимал жойлаштириш, алмашлаб экиш тизимининг қониқарли эмаслиги;

- экинларнинг ҳосилдор, касалликлар ва сувсизликка чидамли, сақлаш ва ташиш имкониятлари юқори бўлган сифатли навлари, уруғликлар етишмаслиги;

- экин майдонлари сифат таркиби пастлиги ва шўрланганлик даражаси юқорилиги;

- сув захиралари тақчил шароитида суғориш усулларининг эскилиги ва кўп сув талаб қилиши;

- чорва молларининг маҳсулдор, касалликларга чидамли ва маҳаллий шароитларга мослашган зотлари етишмаслиги;

- озуқа экинлари майдонларининг кескин қисқариб кетганлиги оқибатида чорвачиликнинг мустаҳкам озуқа базасини яратиш борасидаги муаммолар.

Қишлоқ хўжалигини модернизациялашда тармокни юқори унумли техника ва технологиялар билан таъминлашнинг аҳамияти катта. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалигига юқори унумли, республикамиз шароитларига мослаштирилган, замонавий ва ресурс тежовчи техникаларни жалб этиш, бу борада аввало чет элнинг илғор компаниялари билан ҳамкорликни мустаҳкамлаш талаб этилади.

Афсуски, кейинги йилларда қишлоқ хўжалигининг техника парки сон жиҳатдан мунтазам қисқариб бориш тенденциясига эга бўлмоқда. Мустақилликдан олдинги 1990 йил билан солиштирганда тракторлар сони 68,4, уруғ экиш ускуналари (сеялкалар) 64,2, трактор омочлари (плуглар) 79,0, ер юмшатгич культиваторлар 56,1, пахта териш машиналари сони 97,2 ва ғалла ўриш комбайнлари 55,3 %га қисқариб кетган.

Мазкур кўрсаткичларнинг 2005-2015 йиллар оралиғидаги ўзгариш динамикаси ҳам қониқарли эмас. Жумладан, 2015 йилда 2005 йилга нисбатан тракторлар сони 37,7, пахта чигитини экиш ускуналари 38,0, дон уруғини экиш ускуналари 42,1, трактор тиркамалари (прицеплар) 40,7, трактор омочлари (плуглар) 34,4, ер юмшатгич культиваторлар 17,0, пахта териш машиналари сони 7,5 ва ғалла ўриш комбайнлари 23,2 %га қисқарган (61-жадвал).

Республикада мавжуд айрим турдаги асосий қишлоқ хўжалиги техникалари сонининг ўзгариш динамикаси (йил охирига), донга

Қишлоқ хўжалиги техникалари турлари	1990 йил* (маълумот учун)	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015 йил		
		йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	2005 й.га нисб., %га	1990 й.га нисб., %га	
Юк автомобиллари	84500	21156	14919	12634	11681	11144	10332	9466	8957	8536	7873	7443	35,2	8,8
Тракторлар-жами шундан	182000	92239	73759	69975	68999	67570	64936	61522	60503	61178	58976	57453	62,3	31,6
ер хайдовчи шулғорловчи	м.б.	13430	12641	12920	12933	12657	12312	12108	11622	11607	11949	12819	95,4	-
Пахта экадиган сеялқалар	м.б.	18692	14794	13534	13666	13463	12919	12575	12550	12312	11865	12242	65,5	-
Пахта экадиган сеялқалар	32700	16159	12721	12202	12108	11668	11135	10826	10841	10837	10241	10017	62,0	35,8
Ғалла экадиган сеялқалар		2952	2393	2269	2211	2078	1954	1875	1858	1866	1743	1709	57,9	
Трактор тиркамаси	м.б.	44216	33926	31407	30605	29479	28598	27232	26626	27058	26183	26204	59,3	-
Трактор оmoчлари	38600	12334	11358	10173	9972	9773	9434	8890	8457	8309	8000	8096	65,6	21,0
Культиваторлар	49000	25959	22489	22344	22949	23198	22897	22561	22711	22499	21813	21537	83,0	43,9
Пахта териш машиналари	30500	925	858	816	766	816	826	727	619	684	716	856	92,5	2,8
Ғалла ўриш комбайнлари	8300	4831	4443	4277	4086	4098	4259	4294	3993	3717	3661	3711	76,8	44,7

Изоҳ: 1990 йил маълумотлари статистик тўпламда минг birlikка яқинлаштириб берилган; м.б. – маълумот берилмаган.
 Маъба: 1990 й.: *Народное хозяйство Узбекской ССР в 1990 г. Статистический ежегодник*. –Т.: Узбекистон, 1991. – с.276-280; 2005-2015 й.й. *Узбекистон Республикаси Девлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган*.

Қишлоқ хўжалигида фойдаланиб келинаётган хайдов ва чопик тракторлари ҳамда қишлоқ хўжалиги машиналарининг аксарият қисми эскириб, ўз хизмат муддатини ўтаб бўлгани ҳам сир эмас. Маълумотларга қараганда 2012 йилнинг бошида республикамиз қишлоқ хўжалигида фойдаланиб келинаётган тракторларнинг 56-61, трактор тиркамаларининг 73, ер текислагичларнинг 80, плуглар ва культиваторларнинг 67, пахта чигитини экиш усқуналарининг 65, ғалла уруғини экиш усқуналарининг 81, дон ўриш комбайнларининг 43 ва пахта териш машиналарининг 91 %ини хизмат муддати 10 йилдан ошиб кетган эскирган техникалар ташкил этган (62-жадвал).

62-жадвал

Мамлакатимизда асосий турдаги қишлоқ хўжалиги техникаларини янгиланиш даражасининг 2012 йилдаги ҳолати ва 2017 йилдаги прогноз кўрсаткичлари, жамига нисбатан %да

№	Асосий турдаги қишлоқ хўжалиги ва мелиоратив техникалар номи	Хизмат муддати 10 йилдан кам бўлган янги техникалар салмоғи, %	
		1.01.2012 й. (ҳақиқатда)	1.01.2017 й. (режа)
1.	Қуввати 100 от қучиғача бўлган универсал-хайдов тракторлари	44	63
2.	Қуввати 150 от қучиғача бўлган умумий фойдаланишдаги тракторлар	39	69
3.	Трактор тиркамалари (прицеплари)	27	84
4.	Ер текислагичлар, ш.ж. лазерли	20	74
5.	Органик ўғит сочувчилар	3	100
6.	Плуглар	33	73
7.	Тракторга тиркаладиган культиваторлар	33	65
8.	Пахта чигитини экиш усқуналари	35	67
9.	Бугдой уруғини экиш усқуналари	19	63
10.	Дон ўриш комбайнлари	57	67
11.	Пахта териш машиналари	9	98
12.	Тракторга осиладиган ўриш усқуналари	41	67

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 майдаги "2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида"ги ПҚ-1758-сонли қарорига 1-илова асосида тузилган.

Келтирилган жадвал маълумотларига кўра, 2017 йилнинг 1 январига бориб республикамизда асосий турдаги қишлоқ хўжалиги

техникалари таркибида янги техникалар улушини 63 дан то 100 %гача етказиш вазифаси кўйилган.

Аграр секторнинг техника паркани кенгайтириш, уни юкори унумли замонавий техника-технологиялар билан курулантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 майдаги “2012-2016 йилларда кишлок хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги ПҚ-1758-сонли қарори билан 2012-2016 йиллар даврида кишлок хўжалигига 22 турдаги умумий сони 64 245 та бўлган тракторлар, трактор прицеplари, плуглар, ер юмшатгичлар, пахта териш машиналари, ўрим-йиғим комбайнлари ва бошқа кишлок хўжалиги машиналарини етказиб бериш кўзда тутилган.

Кишлоқ хўжалиги машинасозлиги корхоналари фаолиятини бошқаришни янада такомиллаштириш, уларнинг самарадорлиги ва рентабеллигини ошириш, агросаноат комплекси учун замонавий, унумдорлиги юкори, ички ва ташки бозорларда рақобатбардош техника ва ускуналар ишлаб чиқаришни ташкил этишга қаратилган ягона техника сиеьсатини амалга ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2014 йил 15 майдаги “Кишлоқ хўжалигининг машинасозлик корхоналарини бошқаришни янада такомиллаштириш ва молиявий соғломлаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2176-сонли қарори билан акциядорлик жамияти шаклидаги агросаноат машинасозлиги холдинг компанияси – “Ўзагросаноатмашхолдинг” холдинг компанияси ташкил этилди.

Ушбу қарорга мувофиқ, “Тошкент трактор заводи” очик акциядорлик жамияти тугатилиб, тракторлар, тиркама ва пахта териш машиналари ишлаб чиқариш унинг базасида янги ташкил этиладиган “Тошкент кишлок хўжалиги техникаси заводи” очик акциядорлик жамиятида жамлаш белгиланди. Шунингдек, “Агрегат заводи” очик акциядорлик жамиятида ишлаб чиқариладиган махсулот турлари “Чирчиккишлоқмаш” очик акциядорлик жамиятининг ишлаб чиқариш майдонларига боскичма-боскич кўчириш ва улар негизда осма ва тиркамали кишлок хўжалиги техникасининг замонавий турларини ишлаб чиқаришни ўзлаштириш бўйича “Чирчик кишлок хўжалиги техникаси заводи” очик акциядорлик жамиятини ташкил этиш, “Чирчиккишлоқмаш” очик акциядорлик жамиятини эса тугатиш вазифалари ҳам кўзда тутилди. “Агрегат заводи” очик акциядорлик жамиятида кишлок хўжалиги техникаси учун

компонентлар ва эҳтиёт қисмлар ишлаб чиқарилишини сақлаб қолишга қарор қилинди.

Қишлоқ хўжалиги техникалари, машиналари ва уларга бутловчи узеллар ҳамда деталлар ишлаб чиқарувчи корхоналарни ихтисослаштириш, уларни жойлаштиришнинг оптимал нисбатларини шакллантириш ортикча сарф-харажатлар тежалишига ва тармоқнинг иқтисодий самарадорлигини оширишга олиб келади. Аммо қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоғида бугунги кунда ечилиши лозим бўлган айрим муаммолар ва камчиликлар ҳам мавжуд. Хусусан, тармоқ ривожига доимий равишда давлат томонидан катта эътибор қаратилаётган ҳамда ички ва хорижий инвестициялар жалб этилаётганига қарамай, йиллар давомида маҳсулот ишлаб чиқариш динамикасида барқарор ўсиш тенденцияси ўрнига ўсиш суръатлари пасайишлар билан алмашиб турмоқда. Буни тармоқда маҳсулот ишлаб чиқариш динамикасини акс эттирувчи куйидаги жадвалдан кўриш мумкин (63-жадвал).

63-жадвал

Қишлоқ хўжалиги машинасозлиги тармоғида айрим турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш динамикаси, донада

№	Техника турлари	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2014 й. 2009 й.га нисб.,%да
1.	Тракторлар	2955	2807	1981	1792	2807	2196	74,3
2.	Ғалла ўрувчи комбайнлар	м.б.	170	207	148	202	201	118,2*
3.	Сеялкалар	687	611	810	1364	796	185	26,9
4.	Ўт ўргичлар	338	301	168	201	152	166	49,1

м.б. – маълумот берилмаган; *- 2010 йилга нисбатан.

Манба: Ўзбекистон sanoati. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси. Тегинли йиллар бўйича тўпламлар асосида тузилган.

Трактор ва қишлоқ хўжалиги машинасозлиги қўйи тармоғида асосий турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш ҳажми ва динамикаси талабни қондириш даражасида эмас. Хусусан, қишлоқ хўжалигида чопик, ҳайдов ва транспорт тракторларига талаб жуда юқори бўлишига қарамадан 2009-2014 йилларда тармоқда трактор ишлаб чиқариш ҳажми 2955 донадан 2196 донага пасайган. Ваҳоланки, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 майдаги “2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта

жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги ПҚ-1758-сонли қарорига кўра, 2016 йилга бориб тракторлар ишлаб чиқаришни йилига 5600 донага етказиш кўзда тутилган эди. Қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган трактор тиркамалари, уруғлик экиш ускуналари (сеялкалар), культиваторлар ва пахта териш машиналари ишлаб чиқариш ҳажмлари ҳам ички истеъмолни қондириш учун етарли эмас.

Республикамиз қишлоқ хўжалигининг пахтачилик ва галлачилик тармоқлари техник таъминоти нисбатан қоникарли даражада бўлса-да, мева-сабзавотчилик, боғдорчилик ва чорвачилик тармоқларининг механизациялашув даражаси ва техник таъминоти талаб даражасида эмас. Чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликларининг қишлоқ хўжалиги техникалари билан таъминланганлик ҳолати ҳам жуда паст даражада қолмоқда. Мавжуд МТПлар, асосан, пахтачилик ва галлачилик тармоқларига хизмат кўрсатишга мослашган. Мева-сабзавотчилик, боғдорчилик ва чорвачиликка ихтисослашган фермер хўжаликлари, бир томондан, махсус техника воситаларининг етишмаслиги, иккинчи томондан эса МТПлар хизматларидан етарли фойдалана олмаслигидан қийин аҳволда. Мазкур тармоқларда хизмат кўрсатишга мослашган махсус техника воситаларини ишлаб чиқаришга алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ.

Бизнингча, аграр тармоқни техника воситалари билан таъминлашга қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида қуйидагиларга эътиборни қаратиш мақсадга мувофиқ:

1. Энг аввало, республиканинг ички имкониятлари ва хорижий инвестицияларга кенг таянган ҳолда, кичик ва ўрта қувватли универсал ҳамда махсус тракторлар ва машиналарни серияли ишлаб чиқариш долзарб масалага айланмоқда. Шу муносабат билан қишлоқ хўжалиги машинасозлигига марказлашган давлат инвестицияларини, тижорат банклари кредитларини ва тўғридан-тўғри хорижий инвестицияларни жалб этиш талаб этилади.

2. Кейинги йилларда қишлоқ хўжалиги техникалари нархларининг қимматлашиб бораётганлигидан кўпчилик фермер ва деҳқон хўжаликлари уларни сотиб олиш имкониятига эга эмас. Уларга мўлжалланган техника воситаларининг нархларини арзонлаштириш имкониятларини кидириб топиш ва бунда, биринчи навбатда, давлатнинг кўмагига таяниш муҳим. Қиммат турадиган юқори унумли қишлоқ хўжалиги техникалари ва машиналарини ишлаб чиқарувчи заводларнинг дилерлик тармоқлари орқали кредитга сотиш (товар кредити) амалиётини кенг жорий этиш, бунда кредитни қайтаришни

техниканинг нархидан келиб чикиб ўрта (3-5 йил) ва узоқ (6-10 йил) муддат муддатларга белгилаш яхши самара беради.

3. Қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини техника воситалари билан таъминлашни молиялаштиришда тижорат банкларининг узоқ муддатли ва паст фоиз ставкаларидаги инвестицион кредитларининг аҳамияти катта. Қишлоқ хўжалиги техника воситаларини сотиб олиш учун ажратаётган кредитларда имтиёзли фоиз ставкаларидаги узоқ муддатли (камида 6-10 йил) инвестицион кредитлар улушини кескин ошириш тармоқнинг техник қуролланиш даражасини оширишга хизмат қилади.

4. Қишлоқ хўжалиги техникаларининг нархлари юкори бўлган ҳозирги шароитда фермер хўжаликларини техника воситалари билан таъминлашнинг истикболли йуналишларидан бири сифатида лизингни янада ривожлантириш мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалигини модернизациялашда уруғчилик-селекция ва нав танлашнинг аҳамияти катта. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра мустақиллик йилларида мамлакатимиз олимлари томонидан мевали, резавор мевали, ёнғоқсимон, субтропик, цитрус ўсимликлар ҳамда узумнинг янги навларини яратиш, маҳаллий ва интродукция қилинган навларни ўрганиш, парваришlash технологияларини ишлаб чиқиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш бўйича кенг миқёсда тадқиқотлар олиб борилди. Натижада Марказий Осиёда биринчи бўлиб селекцион йўл билан уруғли, данакли, резавор, ёнғоқ мевали экинлар селекцияси йўлга қўйилиб, янги навлар яратишга асос солинди. Кўп йиллик илмий тадқиқотлар туфайли 170 дан ортик мева-узум навлари яратилиб, уларнинг 80 га яқини Давлат реестрига киритилди. Ҳозирги кунда мева, сабзавот, картошка ва полиз навларининг 709 тури Давлат реестрига киритилган бўлиб, уларнинг 189 тасини маҳаллий навлар ва 520 тасини чет эл навлари ташкил этади (64-жадвал).

64-жадвал

Ўзбекистон Республикаси Давлат реестрига киритилган мева, сабзавот, полиз ва картошка навлари

Кўрсаткич	Жами	шу жумладан	
		маҳаллий навлар	чет эл навлари
Экин навлари тури	709	189	520

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Натижада аҳоли жон бошига нисбатан асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш барқарор ўсиб борди ва аҳолининг асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган эҳтиёжини ўз ишлаб чиқаришимиз ҳисобидан тўлиқ таъминлашга эришилди. Жумладан, агар 2000 йилда кўпчилик турдаги озик-овқат маҳсулотлари бўйича аҳоли жон бошига ҳисоблаганда меъёрга нисбатан кам ишлаб чиқарилган бўлса, 2015 йилга келиб меъёрга нисбатан ишлаб чиқариш ҳажми гўштда 104,5, сут маҳсулотларида 203,8, картошкада 169,2 %ни, мевада 132,9, узумда 359,0, сабзавотда 293,2 ва полизда 303,6 %ни ташкил этди (65-жадвал).

65-жадвал

Ўзбекистонда аҳоли жон бошига* асосий турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш кўрсаткичлари

Маҳсулотлар тури	Меъёр бўйича, кг	Ҳақиқатда, кг		2000 й.да меъёрга нисбатан, %да	2015 йилда	
		2000 йилда	2015 йилда		меъёрга нисбатан, %да	2000 й.лга нисбатан, %да
Мева	65,3	31,7	86,8	48,5	132,9	273,8
Узум	13,9	25,1	49,9	180,5	359,0	198,8
Сабзавот	109,2	106,2	320,2	97,2	293,2	301,5
Картошка	50,4	29,4	85,3	58,3	169,2	290,1
Полиз	19,3	18,1	58,6	93,8	303,6	323,8
Гўшт (сўйилган вазн)	40,0	20,1	41,8	50,2	104,5	208,0
Сут	140,0	145,8	285,4	104,1	203,8	195,7
Тухум (донада)	121,0	50,4	175,0	41,6	144,6	347,2

* аҳоли сони: - 2015 йилда ўртача 31 625,9 минг киши; - 2000 йилда 24 908 2,0 минг киши.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Республикамизда озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш дастурларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш мақсадида интенсив боғлар ва тоқзорлар, иссиқхоналар барпо этиш бўйича йирик лойиҳаларни амалга ошириш кўзда тутилган. Қишлоқ хўжалигининг мевачилик ва узумчилик қўйи тармоқларини модернизациялаш дастурларида нафақат янги интенсив боғлар ва тоқзорлар барпо этишга, балки мавжуд маҳаллий боғлар ва тоқзорларни реконструкция қилишга ҳам эътибор қаратилмоқда. Сўнгги 2009-2015 йиллар ичида жами 52250 гектар янги мевали боғлар, 36147 гектар янги тоқзорлар барпо

этилган бўлса, яроқсиз ҳолга келган 57880 гектар боғлар ва 37362 минг гектар тоқзорлар қайта реконструкция қилинди (66-жадвал).

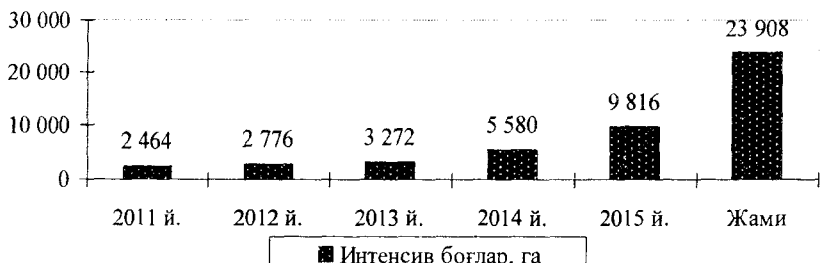
66-жадвал

Республикада 2009-2015 йилларда янги барпо этилган ҳамда реконструкция қилинган мевали боғлар ва узумзорлар

№	Кўрсаткичлар	Жами 7 йилда, гектар	Шу жумладан йиллар бўйича						
			2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил
1.	Янги барпо этилган боғлар	52250	3217	4139	14627	7564	4920	7967	9816
2.	Янги барпо этилган тоқзорлар	36147	1630	1752	5328	3764	4758	9035	9880
3.	Реконструкция қилинган яроқсиз боғлар	57880	8712	6317	12260	8526	5672	4138	12255
4.	Реконструкция қилинган яроқсиз тоқзорлар	37362	4158	4473	5419	5970	3794	6086	7462
Жами		183639	17717	16681	37634	25824	19144	27226	39413

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Республикада мева ишлаб чиқаришни ҳажмини ошириш ва уни етиштириш технологиясини модернизациялаш борасида интенсив боғлар барпо этишга эътибор қаратилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра 2011-2015 йиллар давомида боғдорчиликда янги агротехнологиялар асосида 23908 гектар юқори ҳосил берадиган интенсив мевали боғлар яратилган (12-расм).

12-расм. Республикада 2011-2015 йилларда пакана ва ярим пакана интенсив мевали боғлар барпо этиш кўрсаткичлари

Мамлакатимизда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш давлат дастурлари доирасида музлаткичли омборхоналар, қайта ишлаш корхоналари барпо этиш бўйича амалга оширилган лойиҳалар қуйидаги жадвалда келтирилган (67-жадвал).

67-жадвал

Республикада озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтириш дастури доирасида деҳқончилик тармоғида амалга оширилган лойиҳалар

Турлари	Лойиҳалар сони		Ўл-чов бир-ли-ги	Лойиҳалар-ни амалга ошириш		Жами талаб этилган маб-лағ, млн. сўм		ш. ж., банк кредитлари, млн.сўм	
	2014 йил	2015 йил		2014 йил	2015 йил	2014 йил	2015 йил	2014 йил	2015 йил
Интенсив боғлар	607	2365	га	5580	9816	126645	248517	23234	28371
Янги токзорлар	1977	2015	га	9035	9880	57245	94217	3973	4430
Боғ реконструкция	1505	2660	га	4138	12255	16725,4	43658	539	2451
Ток реконструкция	1663	1165	га	6086	7462	18133	23475	1030	1070
Иссиқхоналар (фермер хўжаликларида)	751	558	га	422	297	94431	88658	35984	32703
Иссиқхоналар (аҳоли томорқаларида)	10691	10025	га	218,1	154	29871	27208	3363	2536
Музлаткичли омборхоналар	216	181	тон.	103555	102970	109101	146224	30366	72753
Қайта ишлашни ташкил этиш	326	247	тон.	222112	318048	183080	235563	93349	142873
Жами	17736	19216				635231	907697	191838	287187

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларига кўра, биргина 2015 йилда ўсимликчилик тармоқларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтиришга йўналтирилган 19216 та лойиҳа амалга амалга оширилган бўлиб, уларнинг 558 таси иссиқхоналар яратиш, 181 таси музлаткичли омборхоналар қуриш ва 247 таси маҳсулотларни қайта ишлаш соҳасида ташкил этилган.

Мамлакатимизда озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш давлат дастурлари доирасида чорвачилик тармоқларини ривожлантириш борасида ҳам мақсадли дастурлар ишлаб чиқилган ва амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув

хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, республикамизда 2015 йилда чорвачилик соҳасида жами 6318 та лойиҳа, жумладан:

- қорамолчилик йўналишида 91 641 бош молларни парваришлаш имконини берувчи 2974 та лойиҳа;

- паррандачилик йўналишида 14 846,0 минг дона парранда парваришланадиган 932 та лойиҳа;

- балиқчилик йўналишида 4 853 гектар сув ҳавзаларида 914 та лойиҳа;

- асаларичилик йўналишида 49 060 асалари оилаларини қамраб олган 988 та лойиҳалар амалга оширилган ва чорвачилик маҳсулотлари бозорида тўкинчиликни таъминлашга сезиларли таъсир кўрсатган (68-жадвал).

68-жадвал

Республикада озиқ-овқат маҳсулотларини кўпайтириш дастури доирасида чорвачилик тармоғида амалга оширилган лойиҳалар

Турлари	Лойиҳалар сони		Ўл-чов бирлиги	Лойиҳаларни амалга ошириш		Жами талаб этилган маблағ, млн. сўм		ш. ж., банк кредитлари, млн.сўм	
	2014 йил	2015 йил		2014 йил	2015 йил	2014 йил	2015 йил	2014 йил	2015 йил
Қорамолчилик	2262	2974	бош	63861	91641	462667	585704	212287	342218
Паррандачилик	833	932	минг бош	12166	14846	245854	265517	98333	112822
Балиқчилик	761	914	га		4853	43273	67176	12053	21105
Асаларичилик	834	977	оила сони	41227	49060	19195	29727	4807	8182
Кўйчилик	4	395	бош	265	61238	118	44920	-	9390
Эчкичилик	106	126	бош	3549	9346	4318	9531	1431	4208
Жами	4800	6318		121028	228035	775425	1002575	328911	497925

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Мамлакатимизни 2020 йилга бўлган даврда ривожлантириш истиқболларида озиқ-овқат маҳсулотлари етиштиришни янада кенгайтириш кўзда тутилмоқда. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йиллар даврида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан 2016-2020 йиллар оралиғида пахта хомашёси етиштиришни 350 минг

тоннага қисқартириш ва бунинг эвазига 2020 йилга келиб картошка ишлаб чиқариш ҳажмини 2015 йилга нисбатан 931,0 минг, сабзавотни 3 002,2 минг, полизни 648,6 минг ва меваларни 273,9 минг тоннага ошириш вазифалари қўйилган (69-жадвал).

69-жадвал

Республикада 2016-2020 йилларда дехқончилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини оширишнинг прогноз кўрсаткичлари

Қишлоқ хўжалиги экинлари	2015 й. (амалда)	2016 йил	2017 йил	2018 йил	2019 йил	2020 йил	2020 й. 2015 й.га нисб. ўзгариш	
							+, -	%да
Ҳосилдорлик, ц/га								
Пахта	26,1	26,2	26,3	26,5	26,7	26,9	+ 0,8	103,1
Бошоқли дон	54,9	60,9	62,5	63,6	65,1	66,4	+ 11,5	120,9
Картошка	218,9	224,3	226,0	227,5	229,0	230,5	+ 11,6	105,3
Сабзавотлар	277,1	286,1	288,5	290,0	292,0	294,0	+ 16,9	106,1
Мевазор боғлар	123,9	126,4	129,4	132,9	136,6	140,4	+ 16,5	113,3
Озука экинлари	225,0	228,0	231,0	234,0	237,0	240,0	+ 15,0	106,7
Мойли экинлар	17,0	18,0	19,0	20,0	21,0	22,0	+ 5,0	129,4
Токзорлар	126,7	127,9	129,9	132,1	134,6	137,1	+ 10,4	108,2
Маҳсулот ишлаб чиқариш, минг тонна								
Пахта хомашёси	3 350	3 287	3 217	3 147	3 074	3 000	- 350,0	89,5
Бошоқли дон	7 305	8 100	8 250	8 300	8 400	8 500	+ 1 195,0	116,3
Картошка*	2 670	2 833	3 010	3 206	3 411	3 601	+ 931,0	134,9
Сабзавотлар*	9 923	10 458	11 031	11 651	12 314	12 925	+ 3 002,2	130,2
Мевалар	2 731	2 874	2 982	3 109	3 244	3 380	+ 648,6	123,8
Озука экинлари*	18 725	18 976	19 303	19 662	20 039	20 396	+ 1 670,6	108,9
Мойли экинлар*	98	110	125	132	145	160	+ 62,0	163,3
Узум	1 556	1 601	1 651	1 707	1 769	1 830	+ 273,9	117,6

* қайта экиш ва лалми ерларни ҳисобга олган ҳолда.

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли "2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги" қарорига иловалар асосида тузилган.

Экин майдонларининг оптималлаштирилиши ва замонавий агротехнологиялар жорий этилиши натижасида 2020 йилда бошоқли дон етиштиришни 16,3 фоизга ошириб, унинг ҳажмини 8 миллион 500 минг тоннага етказиш, картошка етиштиришни 34,9, сабзавотни 30,2, мевани 23,8, узумни 17,6 фоизга ошириш кўзда тутилмоқда. Шу

билан бир вақтда бу турдаги озик-овқат маҳсулотларини экспорт қилиш ҳажмини сезиларли даражада ортишини ҳам ҳисобга олиш зарур бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йиллар даврида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қароридан 2016-2020 йилларда йирик шохли қорамолар бош сонини 3 165 минг бошга, қўй ва эчкилар бош сонини 4 281 минг бошга ва паррандалар бош сонини 31 200 минг бошга ошириш вазифалари ҳам белгилаб берилган (70-жадвал).

70-жадвал

Республикада 2016-2020 йилларда чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини оширишнинг прогноз кўрсаткичлари

Кўрсаткичлар	2015 й. (хақиқатда)	Йиллар бўйича прогноз кўрсаткичлар					2020 й. 2015 й.га нисб. ўзгариш	
		2016	2017	2018	2019	2020	+, -	%да
Чорва моллари бош сони, минг бош								
Йирик шохли қорамолар	11 635	12 150	12 720	13 350	14 050	14 800	+ 3 165	127,2
Қўй ва эчкилар	18 906	19 600	20 380	21 240	22 170	23 187	+ 4 281	122,6
Парранда	60 800	64 600	69 500	75 500	83 000	92 000	+ 31 200	151,3
Чорвачилик маҳсулотлари ишлаб чиқариш, минг тонна								
Гўшт (тирик вазн.)	1 981	2 060	2 150	2 260	2 375	2 500	+ 519	126,2
Сут	8 823	9 478	10 242	11 075	11 957	13 000	+ 4 177	147,3
Тухум, млн. дона	3 500	6 200	6 900	7 700	8 600	9 600	+ 4 100	274,3
Балиқ	60	75	90	110	130	150	+ 90	250,0
Асал	9,3	11,0	13,0	15,5	19,0	23,0	+ 13,7	247,3

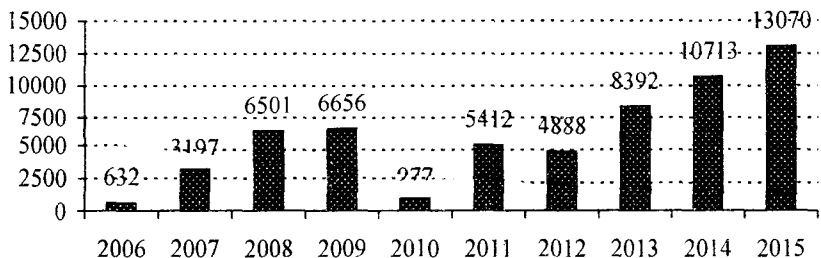
Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йилларда қишлоқ хўжалигини янада ислоҳ қилиш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисидаги” қарори асосида тузилган.

Натижада шу йиллар оралигида гўшт ишлаб чиқариш ҳажми (тирик вазнда) 519,0 минг, сут 4 177,0 минг, балиқ 90,0 минг, асал 13,7 минг тоннага ва тухум 4 100,0 млн. донага ошади. Бу тадбирларнинг амалга оширилиши республикамиз аҳолисининг озик-овқат маҳсулотларга бўлган эҳтиёжларини тўлиқ қоплаш ва мева-сабзавот экспортини мунтазам ошириб боришга замин яратади.

Ислохотларда чорвачилик тармогини модернизациялашнинг куйидаги жиҳатларига алоҳида эътибор қаратилмоқда:

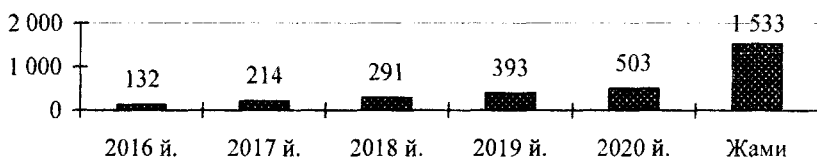
- тармоқнинг моддий-техникавий базасини мустаҳкамлаш;
- наслчилик-селекция ишларини тубдан яхшилаш;
- тармоқда сервис хизмати, жумладан, зооветеринария хизматлари кўрсатиш сифати ва асортиментини ошириш;
- паррандачилик, балиқчилик, асаларичилик ва пиллачилик соҳаларини ривожлантириш;
- чорва молларини юқумли касалликлар муҳофаза қилиш тизимини янада такомиллаштириш;
- озуқа экинларининг майдонларини кенгайтириш ва оптимал жойлаштириш масалаларига қаратилган.

Кейинги чорвачилик тараққий этган мамлакатлардан зотдор молларни олиб келиб, урчиштириш ташкил этишга жиддий эътибор берилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига қараганда, 2006-2015 йиллар мобайнида хорижий мамлакатлардан 60438 бош насли голштинфриз (Германия, Польша), қора-ола (Белорусь, Украина), кизил-чўл (Украина), симентал (Австрия) зотларга мансуб юқори наслдор урғочи қорамоллар келтирилди (13-расм).

13-расм. Республикага хорижий мамлакатлардан келтирилган насли қорамоллар бош сони, бош

Четдан келтирилган моллардан олинган бузоқлар сони 99 минг бошдан ортди. Кейинги йилларида кўпгина наслчилик фермер хўжаликлари янгидан шаклланди. 2015 йилда қорамолчилик йўналишидаги наслчилик хўжаликлари сони 412 тага етказилиб, уларда 99 278 бош юқори наслдор қорамоллар парвариш қилинмоқда. 2016-2020 йилларда янгидан 1533 наслчилик хўжалиklarини ташкил этиш режалаштирилган (14-расм).

14-расм. Республикада 2016-2020 йилларда қорамолчилик наслчилиқ хўжаликларини ташкил этишнинг прогноз кўрсаткичлари

Республикада қорамолларнинг асосий қисми деҳқон хўжаликларида парвариш қилинаётганлигини ҳисобга олган ҳолда, қорамолчиликда сунъий уруғлантириш тизимини ривожлантиришга катта эътибор берилмоқда. Насли уруғлар дастлаб импорт қилинган бўлса, ҳозирда насли буқалар уругини қадоқлаш технологияси ўзлаштирилди. Бу борада Германиядан келтирилган технологик линия ишга туширилиши республиканинг насли уруғларга бўлган ички талабини тўлиқ қондириш имкониятини берди.

Маълумотларга кўра, мамлакатимизда қишлоқ хўжалигини модернизациялаш ва инновацион технологияларни жорий этиш борасида давлат кўмағида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Аммо бу борада истиқболда амалга оширишимиз лозим бўлган қуйидаги ишлар ҳам мавжуд:

- аграр ишлаб чиқаришни замонавий техника ва технологиялар билан таъминлаш даражасини кескин ошириш;
- уруғчилик-селекция ва наслчилик ишларини тизимли ва инновацион ёндашувлар асосда йўлга қўйишни кафолатлаш;
- турли касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашни соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб бориш;
- экинларни парваришланишнинг интенсив, ресурс тежовчи ва замонавий агротехнологияларини жорий этишни кенгайтириш;
- маҳсулотлар сифатини назорат қилиш, сертификатлаш ва стандартлаштиришни жаҳон андозаларига мос ҳолда йўлга қўйиш;
- илм-фан ютуқлари ва илғор тажрибаларни тарғиб қилиш бўйича ахборот-маслаҳат хизматларини ривожлантириш;
- ирригация ва мелиорация тизимларини яхшилаш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга имкон берувчи коллектор-дренаж тизимларини барпо этиш ва иш ҳолатида сақлаб туриш ва бошқалар.
- қишлоқ хўжалиги учун малакали кадрлар тайёрлаш тизимини ривожлантириш ва бошқалар.

IV боб. РЕСПУБЛИКАДА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИНИ ДАВЛАТ ТОМОНИДАН ТАРТИБГА СОЛИШНИНГ АМАЛДАГИ ИҚТИСОДИЙ МЕХАНИЗМЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ЙЎЛЛАРИ

4.1. Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб- қувватлашнинг ҳозирги ҳолати таҳлили

Мамлакатимизда амалга оширилаётган туб иқтисодий ислохотлар жараёнида аграр тармокнинг ракобатбардошлигини ошириш ва чуқур таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, фермер хўжаликларини кенг қўламда ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратилмоқда. Натижада қишлоқ хўжалиги тармоғи барқарор суръатлар билан ривожланиб бормоқда.

Жаҳон савдо ташкилотига аъзо мамлакатларда қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга юқорида келтирилган тартибда жиддий чекловлар ўрнатилган бир пайтда Ўзбекистон Республикасида фермер хўжаликларини молия-кредит ва солиқ механизмлари орқали қўллаб-қувватлашнинг кенг қўламли тизимига асос солинган. Хусусан:

- давлат эҳтиёжи учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредитлаш тизими йўлга қўйилган;

- ягона ер солиғи бўйича имтиёзлар жорий этилган;

- фермерларга техника воситаларини имтиёзли шартларда лизинг асосида етказиб бериш тартиби жорий этилган;

- тижорат банклари томонидан фермер хўжаликлари учун имтиёзли кредитлаш тизими яратилган;

- балл-бонитети паст ерларда пахта ва ғалла етиштирадиган фермер хўжалиklarининг зарарини қоплаш мақсадида уларга давлат бюджети ҳисобидан молиявий кўмак бериш тизими жорий этилган;

- ирригация ва мелиорация тизимларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш амалиётга жорий этилган.

Тижорат банклари ва бюджетдан ташқари жамғармаларнинг кредит сиёсатида деҳқон ва фермер хўжаликлари учун бир қатор имтиёзлар белгиланган бўлиб, уларни қуйидагиларда кўриш мумкин:

- тижорат банкларининг “имтиёзли кредит бериш махсус жамғармаси” маблағлари ҳисобидан берилган кредитлардан фойдаланганлик учун имтиёзли фоиз ставкаси миқдори Ўзбекистон Республикаси Марказий Банки қайта молиялаш ставкасининг (9 %) 50 фоиздан ортиқ бўлмаган миқдорда (4,5 %) белгилади;

- “Микрокредитбанк”нинг маблағлари ҳисобидан бериладиган энг кам иш ҳақининг 200 баробаригача бошланғич сармоя учун микрокредитлар йиллик 5 фоизли ставкада, бизнесни кенгайтириш ва айланма маблағларни тўлдириш учун энг кам иш ҳақининг 500 баробаригача микрокредитлар Марказий Банк қайта молиялаш ставкасидан ортик бўлмаган миқдорда белгиланади;

- янги ташкил этилган юридик шахс мақомига эга бўлган деҳқон хўжаликларига энг кам иш ҳақининг 150 баравари, фермер хўжаликларига эса 300 баравари миқдорда бошланғич сармоя учун йиллик 5 фоизли имтиёзли кредитларни бериш йўлга қўйилди;

- давлат эҳтиёжи учун дон (5 %) ва пахта етиштирувчи (3 %) фермер хўжаликларини имтиёзли фоиз ставкаси билан кредитлаш йўлга қўйилди.

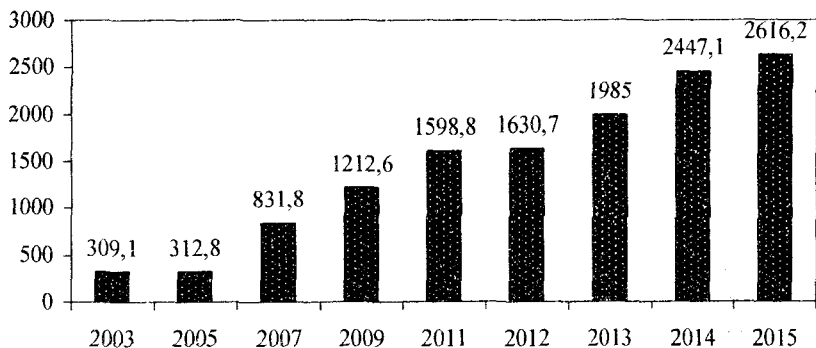
Қишлоқ хўжалигини молиявий қўллаб-қувватлаш йўналишида Молия вазирлиги ҳузуридаги жамғармаларнинг аҳамияти катта (15-расм).

15-расм. Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини молиявий қўллаб-қувватлаш жамғармалари

Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун ҳисоб-китобларни амалга ошириш Ўзбекистон

Республикаси Молия вазирлиги хузуридаги “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси” томонидан амалга оширилади. “Давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ҳисоб-китоб қилиш жамғармаси” маълумотларига кўра, 2003-2015 йиллар оралиғида республикада давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси ва ғалла етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарига ажратилаётган имтиёзли кредитлар қиймати 309,1 млрд. сўмдан 2015 йилда 2 616,2 млрд. сўмга етди (16-расм).

16-расм. Республикада 2003-2015 йилларда давлат эҳтиёжлари учун пахта ва ғалла етиштирувчи фермер хўжаликларига ажратилган имтиёзли кредитлар қиймати, млн. сўмда

Солиққа тортиш ва солиқ тўлаш механизмини соддалаштириш мақсадида 1999 йилнинг 1 январидан бошлаб қишлоқ хўжалиги корхоналари учун ягона ер солиғи жорий қилинган бўлиб, у хар томонлама қулайликка эга. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиғида қишлоқ хўжалиги соҳасида бир қатор солиқ имтиёзлари қўлланилади:

- янги тоқзорлар ва боғлар ташкил этилган ерлар 3 йил муддатга ягона ер солиғи тўлашдан озод этилган;
- фермер лойиҳа асосида ўз ҳисобидан ўзлаштирган ва мелиоратив ишлар бажарилаётган ерлар учун беш йилга ягона ер солиғидан озод қилинган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги ПҚ-2460-сонли “2016-2020 йиллар даврида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори билан қишлоқ хўжалиги товар

ишлаб чиқарувчилари 2021 йилнинг 1 январига қадар қуйидаги тўловларни тўлашдан озод этилган:

1. Наслчилик йўналишидаги чорвачилик субъектлари асосий фаолият тури бўйича барча солиқлар ва давлат мақсадли жамғармаларига мажбурий ажратмалардан.

2. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан тасдиқланган рўйхат бўйича бож тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлар бундан мустасно):

- омихта ем ва озуқа қўшимчалари ишлаб чиқариш учун компонентлар, насли материал, технологик ва ёрдамчи ускуналар олиб киришда “Ўззоветгаъминотхизмат” республика бирлашмаси, наслчилик йўналишидаги чорвачилик субъектлари, паррандачилик ва балиқчилик хўжаликлари, омихта ем, озукавий қўшимчалар, ветеринария вакциналари ва дори-дармонлари ишлаб чиқарувчи хўжалик юритувчи субъектлар;

- пайвандтаг, кўчат ва томчилатиб суғориш учун ускуналар олиб киришда фермер хўжаликлари ва бошқа ташкилотлар.

Кейинги йилларда фермер хўжалиklarини барқарор ривожлантириш учун қулай шарт-шароитлар яратиш мақсадида ҳосилдорлиги паст бўлган ерларда давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи фермер хўжалиklarини давлат томонидан молиявий қўллаб-қувватлаш учун маблағлар ажратиш амалиётда қўлланмоқда. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 5 ноябрдаги ПҚ-725-сонли “Ҳосилдорлиги паст ерларда давлат эҳтиёжи учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштираётган фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорида Ўзбекистон Республикаси давлат бюджетида ҳосилдорлиги паст бўлган ерларда давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи фермер хўжалиklarини молиявий қўллаб-қувватлаш учун мақсадли маблағлар ажратиш, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигига ҳар йили давлат бюджети лойиҳасини шакллантиришда мазкур мақсадларга ер солиғи бўйича тушумлар ҳисобидан маблағлар ажратиш вазифаси белгилаб берилган эди.

Ҳосилдорлиги паст ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштирувчи фермер хўжалиklarига 2008-2015 йиллар мобайнида давлат бюджети томонидан ажратилган субсидиялар ҳажми 810,0 млрд. сўмни ташкил этди (17-расм).

17-расм. Ҳосилдорлиги паст ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштирувчи фермер хўжаликларига 2008-2015 йилларда давлат бюджетидан ажратилган субсидиялар қиймати

“Пахта хомашёсини етиштиришда юкори ҳосилдорликка эришган фермер хўжалиklarини рағбатлантириш тартиби тўғрисидаги Низом”ни тасдиқлаш ҳақида Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги, Молия вазирлиги ва Иқтисодиёт вазирлигининг қўшма қарори 2013 йил 26 сентябрда қабул қилинди ва Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2013 йил 18 октябрда 2518-сон билан рўйхатдан ўтказилди. Ушбу қўшма қарорга мувофиқ, юкори ҳосилдорликка эришган фермер хўжаликлари бир йил давомида қуйидаги имтиёзлардан фойдаланиши мумкин:

- фермер хўжалигининг пахта экиладиган жами ер майдонининг камида 5 фоизига қонун ҳужжатлари билан таъқиқланмаган бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги экинларини экиш. Қонун билан таъқиқланмаган бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги экинларини экиш учун ажратилган ер майдонларида агротехник тадбирларни амалга ошириш учун таъминотчи ташкилотлар билан тўғридан-тўғри шартнома тузиш орқали мазкур ер майдонининг ҳар бир гектарига экилган экин тури учун амалдаги технологик карталарда тавсия этилган меъёрлар бўйича дизель ёқилғиси ва минерал ўғитларни Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан декларация қилинган нархларда (таъминотчи устамаси билан) олдиндан 100 фоиз тўловни амалга оширган ҳолда тегишли шохобчалар орқали харид қилиш;

- туман (шаҳар) ҳокимлиги захирасидаги ер майдонлари бўйича ўтказиладиган танловларда фермер хўжалигига 10 баллгача тақдим этиш. Бунда фермер хўжалиги томонидан ҳисобот даврида камида 20 гектар бўлган майдонда юқори ҳосилдорликка эришилганда 2 балл, юқори ҳосилдорликка эришилган майдон ҳар 10 гектарга кўпайганда кўшимча 1 баллдан, 100 гектар ва ундан ортиқ майдонда юқори ҳосилдорликка эришилганда 10 балл тақдим этилади;

- кишлок хўжалиги техникаларини харид қилиш учун тижорат банклари томонидан имтиёзли кредитлар бериш;

- фермер хўжалигига Ўзбекистон Республикасида ишлаб чиқарилган енгил автотранспорт воситаларидан (“Женерал Моторс Ўзбекистон” ЁАЖ маҳсулоти) хоҳлаган битта моделини фермер хўжалигининг асосий талаб қилиб олгунча депозит ҳисобварағидан пул маблағларини ўтказиш йўли билан навбатсиз харид қилиш;

- кишлок жойларида қурилаётган намунавий уй-жойлардан бирини навбатсиз харид қилиш;

- суперэлита, элита ва кейинги авлодларга мансуб уруғлик пахта етказиб бериш ҳуқуқига эга бўлиш учун хўжаликлар ўртасида ўтказиладиган танловда барча шартлар бўйича тенг балл тўпланган ҳолларда юқори ҳосилдорликка эришган фермер хўжаликлари имтиёзга эга бўладилар.

ЖСТнинг “Кишлоқ хўжалиги бўйича битим” доирасида кишлок хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш тизимини ўрганиш шунинг кўрсатадики, кишлок хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлашнинг республикамизда қўлланиб келинаётган бир қатор турлари ЖСТ қондаларига кўра қисқартириш талаб қилинадиган “сарик сават” тоифасига киради. Жумладан: ишлаб чиқаришни имтиёзли кредитлаш механизмлари; имтиёзли солиққа тортиш; техника харид қилишни лизинг орқали ва бошқа шаклда қўллаб-қувватлаш; давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлок хўжалиги маҳсулотларини нарх механизми орқали қўллаб-қувватлаш; кам ҳосилли ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштираётган фермер хўжаликларига белгиланган меъёрдан кам кам олинган ҳосилнинг ҳар бир тоннаси қийматида молиявий ёрдам ажратиш (71-жадвал).

Назаримизда, истиқболда “Кишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг “сарик савати”га мансуб тадбирларни босқичма-босқич қамайтириб, битимнинг “яшил савати” тоифасига қирувчи фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш тадбирларини қучайтириш мақсадга мувофиқ.

Ўзбекистонда кишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлат маблағлари сарфланишини йўналишлари ва ЖСТ саватларига мослиги

Тавқиқланган ва қисқартириш талаб этиладиган “Сариқ саваг” га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирлари	Рухсат этилган ва ҳеч қандай чекловларсиз қўллаш мумкин бўлган “Яшил саваг” га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирлари	Ишлаб чиқаришни қисқартириш дас-турлари доирасидаги “Мовий саваг” га кирувчи тадбирлар
<ul style="list-style-type: none"> - кам хосилид ерларда пахта етиштирувчи фермерларга суб-сидиялар ажратиш; - кредит имтиёзлари (давлат эхтиёжлари учун етиштирилади-ган пахта ва ғаллага 3 %ли кредит, микрокредитлаш ва бошқа кредит имтиёзлари) ; - солиқ имтиёзлари; - техника харид қилишни лизинг орқали ва бошқа шаклда қўллаб-қувватлаш; - экспортга имтиёзлар жорий этиш; - ишлаб чиқариш эхтиёжлари учун технологик асбоб-ускуналар, материаллар импортига божхона имтиёзлари; - бошқа имтиёзлар 	<ul style="list-style-type: none"> - илмий тадқиқотлар олиб бориш; - наслчилик-селекция хўжалиқларини молиялаштириш; - зараркунандалар ва касалликларга қарши кураш; - кадрлар тайёрлаш хизмати; - маҳсулот сифатини назорат қилиш, сертификатлаш ва стандартлаштириш тадбирлари; - инфратузилма таъминоти хизматлари; - давлат озик-овқат захираларини яратиш ва сақлаш харажатлари; - ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни молиялаштириш; - ирригация-суғориш тизимларини (сув омборлари, каналлар, сув иншоотлари ва бошқа) барпо этиш ва эксплуатация қилишни молиялаштириш; - инвестицияларни рағбатлантиришга йўналтирилган таркибий ўзгаришларни қўллаб-қувватлаш; - ҳудудий ёрдам дастурлари бўйича туловлар 	<p>Молиялаштирилмайди</p>

Манба: муаллиф ишланмаси.

Хусусан, 71-жадвалда келтирилган “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими”нинг 2-илоvasи бўйича қўллаб-қувватлаш рухсат этилган ва ҳеч қандай чекловларсиз қўллаш мумкин бўлган “Яшил сават” га кирувчи қўллаб-қувватлаш тадбирларига эътибор қаратиш ЖСТга аъзо бўлиш юзасидан ўтказиладиган музокараларда мамлакатимиз учун қулай имкониятлар очиши мумкин.

Жаҳон савдо ташкилоти “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими”нинг “Де-минимус” талаби бўйича ривожланаётган мамлакатлар учун қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтириладиган маблағларни қишлоқ хўжалиги ялпи маҳсулотига қийматига нисбатан 10 %гача бўлишига рухсат беради. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Прогнозлаштириш ва макроиктисодий тадқиқотлар институтининг ҳисоб-китобларига кўра Ўзбекистонда “2000-2012 йилларда бир гектар экин майдони учун сарф қилинган қўллаб-қувватлаш харажатлари 2012 йил нархларида 342,1 минг сўмдан 530,8 минг сўмга кўпайиб, 1,55 баробар ортган бўлса, давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси ҳам 11,0 %дан 7,9 %га пасайган. Демак, республикада қишлоқ хўжалигини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш даражаси ЖСТ талабларига мос келади.

2012 йилда қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган жами маблағларнинг 17,9 %и қишлоқ ва сув хўжалигига капитал қўйилмалар, 61,2 %и сув хўжалиги объектларини эксплуатация қилиш харажатлари, 8,3 %и ҳосилдорлиги паст ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта етиштирувчи хўжаликларни қўллаб-қувватлаш, 10,7 %и суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни бевосита қўллаб-қувватлаш, 1,34 %и кадрлар тайёрлаш ва 0,75 %и илмий тадқиқотлар олиб боришга йўналтирилган⁹⁴.

Келтирилган маълумотлардан маълумки, мамлакатимизда асосан ЖСТнинг “яшил савати”, яъни аъзо бўлишда қисқартириш талаб қилинмайдиган ҳамда қўллаб-қувватлашнинг ялпи (агрегат) даражасини ҳисоблаш базасига киритилмайдиган тадбирлар учун бюджет маблағлари ажратилмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 5 ноябрдаги “Ҳосилдорлиги паст бўлган ерларда давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи фермер хўжаликларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-725-сонли қарори

⁹⁴ Государственная поддержка аграрного сектора: зарубежный опыт и предложения для Узбекистана. Аналитический обзор. Институт прогнозирования и макроэкономических исследований. 2013. – с. 28-29.

доирасида кам ҳосилли ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштираётган фермер хўжаликларига молиявий ёрдам ажратиш механизми киритилган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 11 апрелдаги 106-сонли “Ҳосилдорлиги паст бўлган ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиявий қўллаб-қувватлаш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида”ги қарори билан тасдиқланган “Ҳосилдорлиги паст бўлган ерларда давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси етиштирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналарини молиявий қўллаб-қувватлаш тартиби тўғрисида Низом”га мувофиқ бонитет бали 60 дан кам ерларда норматив ҳосилдорлик (24 ц/га) ва фермер хўжалиги олган ҳақиқий ҳосилдорлик ўртасидаги тафовутни эътиборга олган ҳолда кам олинган ҳосилнинг ҳар бир тоннаси учун молиявий қўллаб-қувватлаш суммаси ҳисобланиши белгилаб берилган.

Бизнингча, ажратиладиган молиявий ёрдамнинг меъёрдан кам олинган ҳосил ҳажмига боғланиши ЖСТнинг “**Қишлоқ хўжалиги бўйича битими**” талаблари тескари бўлиб тушади. Мазкур битимда қўллаб-қувватлаш чоралари ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки фойдаланиладиган ресурслар ҳажмига боғлиқ бўлмаслиги ҳамда нархларга таъсир ўтказмаслиги белгилаб қўйилган. Фикримизча, кам ҳосилли ерларда маҳсулот ишлаб чиқарувчи фермерларни қўллаб-қувватлашни бирор-бир маҳсулот турига (ҳозир пахтага нисбатан) ва кам олинган ҳосил даражасига боғламаслик лозим. Бунинг ўрнига ажратиладиган молиявий кўмакни ернинг бонитет баллига боғлаш мумкин. Ҳисоб-китоб учун 60 балл меъёр сифатида қабул қилинади. Бонитет бали 60 дан юқори ерларда маҳсулот етиштирувчи фермерларга молиявий кўмак ажратилмайди. Бонитет ба.и 60 дан кам бўлган ерларда маҳсулот етиштирувчи фермерлар 60 дан кам ҳар бир бонитет балл учун молиявий кўмак олади.

Молиявий кўмакни ҳисоблашнинг тавсия этилаётган ушбу услуби “**Қишлоқ хўжалиги бўйича битими**”нинг 2-илоvasи 5-чи (ишлаб чиқарувчиларга бевосита тўловлар), 6-чи (ишлаб чиқариш ҳажми, ишлаб чиқаришга сарфланган омиллар ҳамда маҳсулотларнинг ички ва жаҳон нархларига “боғлиқ бўлмаган” даромадларни қўллаб-қувватлаш) ва 13-бандлари (ноқулай шароитларда маҳсулот ишлаб чиқарувчиларга ҳудудий ёрдам дастурлари орқали тўловлар) талабларига мос келади.

4.2. Давлат эҳтиёжлари учун кишлок хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш ва уларга нарх белгилаш механизмларини такомиллаштириш

Кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг барқарор даромадга эга бўлишларини таъминлашда улар етиштираётган маҳсулотларга бўлган талабни шакллантириш муҳим аҳамият касб этади. Чунки тез-тез ўзгариб турувчи бозор конъюнктураси шароитида барқарор талабга эга маҳсулотларгина бозорда ўз харидорини топиши ва мунтазам даромад келтириши мумкин. Бундай шароитда давлат буюртмаси маҳсулотга барқарор талабни шакллантиришнинг муҳим манбаларидан бири бўлиши мумкин.

Республикамизда стратегик аҳамиятига эга кишлок хўжалиги маҳсулотлари – пахта хомашёси ва ғалла (бугдой дони) учун давлат буюртмаси жорий этилган. Давлат буюртмаси ҳажми пахта хомашёсининг 100 % ҳажмига ва бугдой дони учун режалаштирилган ҳосилнинг 50% миқдоридан миқдоридан ўрнатилган.

Кейинги йилларда озик-овқат маҳсулотлари етиштиришга берилётган эътибор туфайли пахта хомашёсини етиштириш кўрсаткичлари камайиш тенденциясини намоён этмоқда ва 2005 йилдаги 3 728,4 минг тоннадан 2015 йилда 3 361,3 минг тонна ёки 9,8 %га камайди. Бугдой етиштиришнинг умумий ҳажми 2005-2015 йилларда 5 927,8 минг тоннадан 6 964,7 минг тонна (17,5 %)га ошгани ҳолда, унинг давлат эҳтиёжлари учун етказиб бериладиган ҳажми шу вақт оралиғида 2 330,4 минг тоннадан 2 628,8 минг тонна (12,8 %)га ошди. Жами етиштирилаётган бугдойнинг ўртача 39,4 %и давлат буюртмаси бўйича харид этилган (72-жалвал).

Юқорида таъкидланганимиздек, давлат буюртмаси бўйича кишлок хўжалиги маҳсулотларини харид қилишнинг фермер ва деҳқон хўжаликлари учун афзаллик томонлари ҳам мажуд бўлиб, бу биринчи навбатда улар учун кафолатли бозор сифатида намоён бўлади. Аммо олиб борилган илмий тадқиқотлар унга хос бўлган бир қатор муаммо ва камчиликлар мавжудлигини кўрсатмоқда.

Биринчидан, бозор муносабатлари ривожланган шароитда давлатнинг фермер хўжаликлари билан кишлок хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш юзасидан муносабатлар асосан иқтисодий усуллар устуворлигига таяниши мақсадга мувофиқ. Пахта ва ғаллани етиштириш билан боғлиқ технологик жараёнларга туман ҳокимиятларининг ортикча аралашуви фермер хўжаликларининг мустақил хўжалик юритиш имкониятларини чеклаб қўйиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат буюртмаси бўйича харид қилиниши, минг тоннада

Маҳсулот турлари	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил ¹⁾	2015 й.га нис., % ²⁾
Пахта хомашёси бўйича												
Жами етиштириш	3728,4	3600,6	3683,4	3400,5	3401,9	3405,1	3500,0	3460,1	3361,2	3400,2	3361,3	90,2
ш.ж. давлат буюртмаси бўйича харид хажми	3728,4	3600,6	3683,4	3400,5	3401,9	3404,0	3500,0	3460,1	3361,2	3400,3	3361,3	90,2
Жамига нисбатан % ²⁾	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	
Бошоқли дон (буғдой) бўйича												
Жами етиштириш	5927,8	5996,3	6076,9	6039,7	6545,3	6657,3	6444,9	6612,2	6842,0	6956,0	6964,7	117,5
ш.ж. давлат буюртмаси бўйича харид хажми	2330,4	2453,8	2425,1	2531,5	2594,7	2542,1	2426,8	2670,6	2702,4	2657,9	2628,8	112,8
Жамига нисбатан % ²⁾	39,3	40,9	39,9	41,9	39,6	38,2	37,6	40,4	39,5	38,2	37,7	

¹⁾ дастлабки маълумотлар

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.*

Давлат буюртмаси бўйича харид қилинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ўртача нархлари, сўм/ тонна

Маҳсулот турлари	2005 йил	2006 йил	2007 йил	2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил ¹⁾	2015 й.га нис., % ²⁾
Пахта хомашёси	274 612	328 350	362 240	390 891	415 755	509 547	578 435	731 566	815 535	919 287	963 589	350,9
Бошоқли дон	98 400	106 558	126 872	166 152	203 396	229 974	285 644	329 671	372 672	403 538	446 874	454,1

¹⁾ дастлабки маълумотлар

Манба: *Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида тузилган.*

Иккинчидан, айрим ҳолатларда давлат буюртмаси асосида пахта ва бошоқли дон ҳосилдорлигини режалаштиришда ернинг унумдорлиги ва ҳақиқий балл бонитетига етарлича эътибор қаратилмаяпти. Баъзан ҳосилдорликни ернинг ҳақиқий балл бонитетига нисбатан юқори белгилаш ҳолатлари ҳам учрайди. Бу эса фермерларга давлат буюртмасини бажариш жараёнида қийинчилик туғдириши мумкин.

Учинчидан, баъзи ҳолатларда қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат эҳтиёжлари учун харид этишда тижорат агентлари вазифасини ўтаётган ташкилотлар (“Ўздонмаҳсулот” АЖ, “Ўзпахтасаноат” АЖ ва бошқ.) ўзларининг монопол мавқеидан фойдаланиб, фермерларнинг шартнома бўйича давлатга сотадиган маҳсулотлари сифатини (нави, синфи, ифлосланиши ва намлик даражаси каби кўрсаткичлар бўйича) пасайтириш ва пировардида фермерларга тўланадиган маблағлар қийматини камайитиришга уринишлари мумкин.

Тўртинчидан, тижорат агентлари фермерлар билан якуний ҳисоб-китоблар муддатларини чўзиб юбориши ва бу билан уларни айланма воситалар билан таъминлашга салбий таъсир кўрсатади.

Бешинчидан, олиб борилган тадқиқотлар давлат эҳтиёжлари учун харид қилинаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг харид нархлари даражаси бозор нархларидан пастлигини кўрсатмоқда ва бу ҳолат фермер хўжаликларининг ишлаб чиқариш самарадорлигига салбий таъсир қилиши мумкин.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлатнинг фермер хўжаликлари билан қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харид қилиш бўйича ўзаро шартномавий муносабатлари асосан иқтисодий усуллар устуворлигига таяниши ва Ўзбекистон Республикасининг “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги қонуни билан тартибга солиб турилиши мақсадга мувофиқ. Фермер хўжаликлари томонидан контрактация шартномаларининг бузилиши ҳолатлари шартнома доирасида, туман хўжалик судлари орқали тегишли жарималар, пенялар ва бошқа маъмурий чоралар орқали таъминланиши мақсадга мувофиқ.

Мамлакатимизда қайта ишлаш корхоналарини хомашё билан мунтазам таъминлаш, ички истеъмол бозорини йил давомида мева-сабзавот маҳсулотлари билан барқарор тўлдириш, шунингдек, ҳўл мева ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш бўйича ягона тизимни шакллантириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 12 апрелдаги “Мева-

сабзавот, картошка ва полиз маҳсулотларини харид қилиш ва улардан фойдаланиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2520-сонли қарори билан мева-сабзавотларга нисбатан ҳам давлат буюртмаси жорий этилди. Хусусан, 2016 йилда мева-сабзавот, узум ва полиз маҳсулотларини давлат буюртмаси бўйича харид қилиш қилиш 4 077,0 минг тонна ҳажмида белгиланган бўлиб, унинг 2 317,0 минг тоннасини сабзавот, 830,0 минг тоннасини мевалар, 545,0 минг тоннасини узум, 283,0 минг тоннасини полиз ва 102,0 минг тоннасини картошка ташкил этган (74-жадвал).

74-жадвал

2016 йилга ҳўл мева-сабзавот маҳсулотларини давлат буюртмаси бўйича харид қилиш ва улардан фойдаланиш баланси, минг тоннада

№	Баланс моддалари номи	Мева-сабзавотлар ҳажми, жами	Шу жумладан				
			сабзавотлар	мевалар	узум	полиз	картошка
I.	Ресурслар, жами	4 532,8	2 504,0	954,3	555,0	317,5	202,0
	шу жумладан						
1.1.	Йил бошига қолдик	455,8	187,0	124,3	10,0	34,5	100,0
1.2.	Жами харидлар	4 077,0	2 317,0	830,0	545,0	283,0	102,0
	шу жумладан						
	Фермер хўжалиқларидан	2 545,0	1 441,0	432,0	305,0	265,0	102,0
	Дехқон хўжалиқларидан	1 532,0	876,0	398,0	240,0	18,0	0,0
II.	Фойдаланиш, жами	4 532,8	2 504,0	954,3	555,0	317,5	202,0
	шу жумладан						
2.1.	“Ўзбекозиковкатҳолдинг” ХК томонидан саноат асосида қайта ишлашга	2 217,3	1 408,7	482,5	324,0	2,0	-
2.2.	“Ўзбекозиковкатзахира” Уюшмаси томонидан кишга-бахорга ғамлашга	360,0	127,0	99,0	-	34,0	100,0
2.3.	“Ўзагроэксспорт” АЖ томонидан экспортга	1 477,6	770,1	243,8	218,9	244,8	-
2.4.	Йил охирига қолдик	477,9	198,1	129,0	12,1	36,7	102,0

Манба: Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 12 апрелдаги ПҚ-2520-сонли “Мева-сабзавот, картошка ва полиз маҳсулотларини харид қилиш ва улардан фойдаланиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорининг 2-илоvasи асосида тuzилган.

Мева-сабзавот маҳсулотларини харид қилиш юзасидан давлат буюртмасини ўз вақтида шакллантириш ва бажариш учун:

- кейинчалик саноат йўли билан қайта ишлаш юзасидан – “Ўзбекизоқовкатхолдинг” ХК ва “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК;
- киш-бахор даврига ғамлаш юзасидан – “Ўзбекизоқовкат-захира” уюшмаси;
- экспортга етказиб бериш юзасидан – “Ўзагроэкспорт” АЖ ташки савдо компанияси масъул этиб белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 15 июндаги 207-сонли қарори билан тасдиқланган “Янги ва қайта ишланган мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш тартиби тўғрисида Низом”да янги мева-сабзавот маҳсулотларини экспорт қилиш хорижий ҳамкорлар билан тузилган тўғридан-тўғри экспорт контрактлари, шунингдек, фермер ва деҳқон хўжаликлари, агрофирмалар, қайта ишлаш ташкилотлари ва Ўзбекистон Республикасининг бошқа хўжалик юритувчи субъектлари билан тузилган воситачилик шартномалари асосида фақат “Ўзагроэкспорт” АЖ томонидан амалга оширилиши белгилаб қўйилган. Бу ҳолат давлат буюртмасидан ортиқча маҳсулотларни тўғридан-тўғри экспорт қилиш ва шерикларни мустақил танлаш имкониятларини чеклаб қўйиши мумкин.

Фикримизча, фермер ва деҳқон хўжаликлари етиштирадиган мева, узум, сабзавот ва полиз маҳсулотларининг бир қисмига давлат буюртмасини жорий этиб, харид этилган маҳсулотларни давлат ва жамият эҳтиёжлари (армия, мактабгача тарбия муассасалари ва бошқаларга озик-овқат сифатида, товар интервенциялари ўтказиш, қайта ишлаш ва экспорт) учун сарфлаши, буюртмадан ортиқча маҳсулотни эса фермер ва деҳқонларга ўз хохишларига кўра тасарруф этишга, шу жумладан тўғридан-тўғри экспортга чиқаришларига рухсат бериши зарур. Бунда экспортни воситачилар (“Ўзагроэкспорт” АЖ сингари) орқали ёки уларсиз тўғридан-тўғри амалга оширишни фермер ва деҳқон хўжаликлари ўз ихтиёрларига кўра танлаши мақсадга мувофиқ.

Бизнингча, АҚШ, ЕИ, РФ ва Қозоғистон каби мамлакатлар тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда **“Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”**ги қонунни қабул қилиш зарурати юзага келмоқда. Ушбу қонун билан аграр тармоқдаги ташкилий-иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатларни, биринчи навбатда, хўжалик юритиш субъектлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб туриш, хўжалик юритиш борасида уларнинг ваколатлари доирасини, кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан

тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг аниқ йўналишлари ҳамда механизмлари белгилаб қўйилиши лозим.

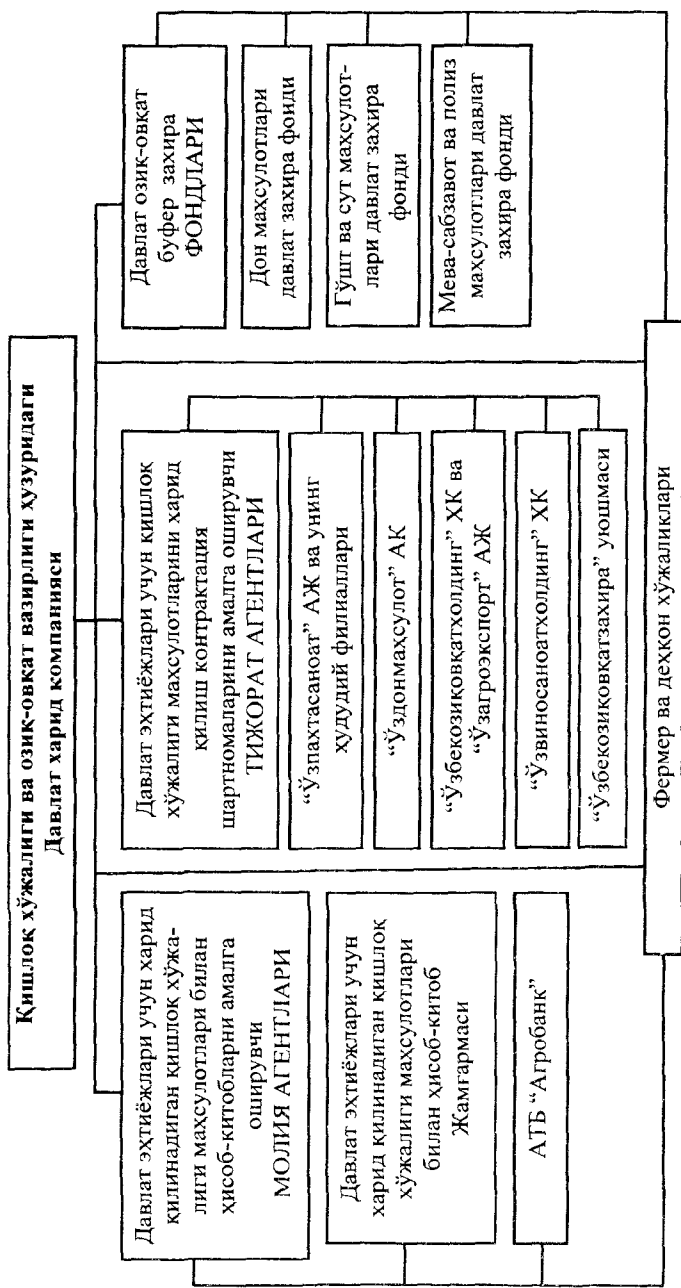
Тавсия этилаётган ушбу қонунда “**Давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш тўғрисида**”ги бўлимни киритиш мақсадга мувофиқ. Бу бўлимда давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш юзасидан фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда давлатнинг ўзаро муносабатлари, бу борала уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, контрактация шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш коидалари, шартнома шартлари бузилган ҳолатларда томонларнинг мажбуриятлари белгилаб қўйилади.

Фермер хўжаликлари контрактация шартномасидан келиб чиқиб давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган экинларни экиш, парваришlash ва йиғиб-териб олиш билан боғлиқ технологик жараёнларни мустақил амалга ошириши мақсадга мувофиқ.

Кузатувларга кўра, давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва уни молиялаштириш, маҳсулотларни харид қилиш ва уларга ҳақ тўлаш жараёнлари ягона тизим остига бирлаштирилмаган. Яъни бу жараёнда давлат номидан буюртма берувчи ва харид қилувчи тижорат агентлари, ишлаб чиқариш харажатларига имтиёзли кредит ажратувчи “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси” турли идоравий бўйсунушга эга. Бу эса уларнинг фаолиятини мувофиқлаштиришни қийинлаштиради.

Бизнингча, давлат эҳтиёжлари учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, харид қилиш, озик-овқат захираларини яратиш ва молиялаштиришни ягона тизимга бирлаштириш мақсадида “Ўздонмаҳсулот” АК, “Ўзбекизоқовқатхолдинг” ХК, “Ўзагроэкспорт” АЖ, “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК ва “Ўзбекизоқовқатзахира” уюшмасини Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимига киритиш орқали вазирликни Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги ва озик-овқат вазирлиги номи билан қайта ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Мазкур таркибий ўзгариш мамлакатимиз озик-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашда муҳим омили бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ва озик-овқат вазирлиги ҳузурида “**Давлат харид компаниясини (ДХК)**” тузиш ва “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси”ни Молия вазирлигидан ДХКга тасарруфига ўтказиш тавсия этилади (18-расм).

18-расм. Давлат эхтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш тизмининг муаллиф томонида тавсия этилаётган тузилмаси

Манба: муаллиф ишланмаси.

ДЖКнинг асосий вазифалари сифатида куйидагиларни белгилаш мумкин:

- давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг турлари ва уларни харид этиш ҳажмларини аниқлаш;

- мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш учун талаб этиладиган давлат буфер захиралари ҳажмини аниқлаш ва захира фондларини шакллантириш;

- ўзининг тижорат агентлари (“Ўздонмаҳсулот” АЖ, “Ўзпахтасаноат” АЖ, “Ўзбекозиковқатхолдинг” ХК ва унинг таркибидаги “Ўзагроэкспорт” АЖ, “Ўзбекозиковқатзахира” уюшмаси) орқали фермер хўжаликларига давлат буюртмаси ҳажмини етказиш, контракция шартномаларини тузиш ва шартнома талаблари доирасида маҳсулотларни қабул қилиб олиш ишларини ташкил этиш;

- ўзининг молия агентлари (“Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан ҳисоб-китоб жамғармаси” ва АТБ “Агробанк”) орқали давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан дастлабки ва якуний ҳисоб-китобларни амалга ошириш;

- армия, мактабгача тарбия муассасалари, мактаблар ошхоналарига, ахлоқ тузатиш муассасалари ҳамда бозорга (эҳтиёждан ортиқчасини) озиқ-овқат маҳсулотларини етказиб бериш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида мувозанат ҳолатини тиклаш ҳамда нархлар даражасини сақлаб туриш мақсадларида харид ва товар интервенцияларини уюштириш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қафолатланган нархларда харид этиш билан шуғулланувчи ихтисослашган давлат харид компанияси қошида мамлакат озиқ-овқат хавфсизлиги таъминлашга имкон берувчи давлат буфер захира фондларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу фондлар ғалла, мева-сабзавот, гўшт, сут ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида барқарорликни сақлаб бориш вазифасини бажариш орқали мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга катта ҳисса қўшиши мумкин.

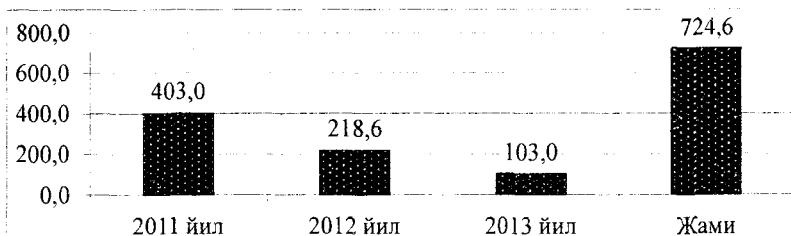
Фондлар ҳузурида ғалла, мева-сабзавот, гўшт ва сут маҳсулотлари биржалари ҳамда гаров аукционларини ташкил қилиш мумкин. Натижада ихтисослашган савдо майдонларида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича форвард, фьючерс ва бошқа операцияларни амалга ошириш мумкин.

Бозор муносабатларига ўтиш жараёнида кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари учун **нарх** асосий рағбатлантирувчи аҳамиятга эга. Фермер хўжалиklarининг давлат эҳтиёжлари учун етиштираётган **кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нарх белгилаш масаласи** уларнинг молиявий барқарорлигини таъминлаш ва иқтисодий самарадорлигини юксалтиришда муҳим аҳамият касб этади. Юқори нархлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришни рағбатлантирса, нархларнинг пасайиб кетиши хўжалиklarнинг молиявий аҳволига путур етказиб, ишлаб чиқаришни ривожлантиришга бўлган рағбатни сусайтиради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам нарх даражаси маҳсулот етиштиришга сарфланадиган харажатларни қоплаши ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш имконини бериши лозим.

Кейинги йилларда республикада давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нарх белгилаш ва маҳсулот етиштириш харажатларини молиялаштириш механизмини такомиллаштириш борасида бир қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2002 йил 20 августдаги ПФ-3114-сонли “Пахта нархини шакллантириш механизми тўғрисида”ги Фармонига мувофиқ пахта хомашёси ички харид нархларини ҳамда экспортга етказиб берилаётган пахта толасининг улгуржи нархларини жаҳон бозорида шаклланаётган нархлар конъюктурасига мувофиқ белгилаш тартиби ўрнатилди. Белгиланган прогноз ҳажмлардан ортикча етиштирилган пахта хомашёси учун жорий ҳисоб-китоб ягона харид нархларидан 20 фоиз ортик бўлган нархлар бўйича амалга оширилиши белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 30 декабрдаги ПК-1675-сонли қарорига асосан, 2011-2013 йилларда пахта толасини сотишнинг ички ва жаҳон бозорларида шаклланган амалдаги нархлари ўртасидаги ижобий тафовутдан тушаётган маблағларнинг 25 фоизини фермер хўжалиklarига тўлаб бериш бўйича тегишли тадбирлар амалга оширилди. Пахта толасининг ички ва жаҳон бозоридаги нархлари ўртасидаги ижобий фарқ ҳисобидан 2011-2013 йилларда фермер хўжалиklarига жами 724,6 млрд. сўм маблағ тўлаб берилган (19-расм).

Аммо ундан кейинги йилларда жаҳон бозорларида пахта толаси нархининг пасайиб кетиши билан боғлиқ конъюктуравий ўзгаришлардан сўнг бу амалиёт деярли қўлланилмаяпти.

19-расм. Пахта толасининг ички ва жаҳон бозоридаги нархлари ўртасидаги ижобий фарқ ҳисобидан 2011-2013 йилларда фермер хўжаликларига тўлаб берилган маблағлар, млрд. сўмда

Фикримизча, давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига харид нархларини шакллантириш асосида республика бўйича бир тонна маҳсулотни етиштиришга сарфланадиган ўртача харажатлар (таннарх) асос қилиб олинishi ва унга минимал фойда нормасини (масалан, ҳеч бўлмаганда 20 % рентабелликни) таъминловчи устама белгиланиши мақсадга мувофиқ.

Харид нархларини белгилашда, шунингдек, ерларнинг сифат кўрсаткичларини ҳисобга олиш лозим. Республикамизда суғориладиган ерлар сифат кўрсаткичлари бўйича 0 дан 100 баллгача бўлган 10 та классга ажратилган. Маълумотларга кўра, 2015 йил 1 январь ҳолатига мавжуд 3 668,1 минг гектар суғориладиган қишлоқ хўжалиги ерларининг 0,02 %ини I ва II классли ёмон ерлар, 17,93 %ини III ва IV классли ўртачадан паст ерлар, 53,04 %ини V ва VI классли ўртача ерлар, 27,02 %ини VII ва VIII классли яхши ва 1,99 %ини IX ва X классли энг яхши ерлар ташкил этади (75-жадвал).

Маълумки, турли сифат кўрсаткичига эга ерларда маҳсулот етиштиришга сарфланадиган харажатлар ҳам турлича бўлади. Ернинг балл бонитети ва классли тури бораган сари унумдорлиги ҳам пасайиб боради (пахта етиштиришда 1 баллга 40 кг, ғаллада 60 кг ҳосил тўғри келиши аниқланган). Бу эса паст унумли ерларда нормал ҳосилдорликни таъминлаш учун қўшимча харажатлар қилишга олиб келади (кўпроқ минерал ва органик ўғитлар солиш, ерларнинг шўрини ювиш, кўпроқ ишлов бериш ва бошқа). Бундай шароитда бонитет балли юқори ва паст ерлардан олинадиган фойда ҳам турлича бўлиши табиий. Бизнингча, буни бартараф этиш учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг харид нархларига ерларнинг сифат кўрсаткичларидан келиб чиқиб табақалашган коэффициентлар қўллаш яхши самара бериши мумкин.

75-жадвал
 Ўзбекистон Республикаси туپроқларининг сифат баҳоси, (2015 йил 1 январь ҳолатига, жамига нисбатан %да)

Худудлар	Ёмон ерлар		Ўртачадан паст ерлар		Ўртача ерлар			Яхши ерлар			Энг яхши ерлар		Жами
	I класс	II класс	III класс	IV класс	V класс	VI класс	VII класс	VIII класс	IX класс	X класс			
											81-90	91-100	
	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100	Бонитет балли		
Қорақалпоғистон Республикаси	-	0,04	5,73	50,54	31,92	8,8	2,66	0,31	-	-	-	-	100
вилоятлар:													
Андижон	-	-	0,36	9,6	22,16	22,69	26,94	15,7	2,52	0,03			100
Бухоро	-	0,11	6,71	21,3	23,49	22,4	20,41	5,55	0,03	-			100
Жиззах	-	-	0,8	8,44	53,34	22,46	10,71	3,75	0,5	-			100
Қашқадарё	-	-	0,08	8,85	45,05	24,15	14,6	5,74	1,53	-			100
Наманган	-	-	1,96	17,51	20,77	16,75	19,81	14,29	8,17	0,74			100
Навоий	-	0,24	4,89	19,74	19,43	22,09	21,34	10,92	1,35	-			100
Самарқанд	-	-	0,02	3,48	19,68	32,1	27,37	12,32	4,97	0,06			100
Сурхондарё	-	-	1,33	12,53	27,94	29,42	19,69	6,92	2,17	-			100
Сирдарё	-	-	0,18	9,92	39,41	26,11	21,92	2,45	0,01	-			100
Тошкент	-	0,01	0,76	4,64	18,24	29,51	31,61	12,28	2,95	0			100
Фарғона	-	-	1,87	14,98	26,75	19,76	24,98	9,87	1,77	0,02			100
Хоразм	-	-	1,28	16,33	20,62	31,66	26,09	4,0	0,02	-			100
Республика бўйича	-	0,02	1,88	16,05	29,84	23,20	19,56	7,46	1,94	0,05			100

Манба: Ўзбекистон Республикаси ер ресурсларининг ҳолати тўғрисида Миллий ҳисобот. Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодезия, картография ва давлат кадастри давлат қўмитаси. Тошкент-2015. – 37 б. асосида муаллиф томонидан ҳисобланган.

Хусусан, 91-100 баллик (IX класс) ерларда етиштирилган маҳсулотларнинг давлат харид нархларига 1,0 коэффициент қўлланилиб, ернинг балл-бонитети камайиб борган сари харид нархларга куйидаги коэффициентларни қўллаш мумкин:

- 91-100 балллик (X класс) ерлар учун – 1,0 коэффициент;
- 81-90 балллик (IX класс) ерлар учун – 1,05 коэффициент;
- 71-80 балллик (VIII класс) ерлар учун – 1,1 коэффициент;
- 61-70 балллик (VII класс) ерлар учун – 1,15 коэффициент;
- 51-60 балллик (VI класс) ерлар учун – 1,2 коэффициент;
- 41-50 балллик (V класс) ерлар учун – 1,25 коэффициент;
- 31-40 балллик (IV класс) ерлар учун – 1,3 коэффициент;
- 21-30 балллик (III класс) ерлар учун – 1,35 коэффициент;
- 11-20 балллик (II класс) ерлар учун – 1,4 коэффициент.

Бундай коэффициентларнинг қўлланилиши турли тупрок унумдорлиги шароитида маҳсулот етиштирувчи хўжаликларни фойда олиш имкониятлари бўйича нисбатан тенглаштиришга ва шу орқали даромадларни адолатли таксимлашга имконият яратади. Акс холда тупрок унумдорлиги (балл-бонитети) паст бўлган ерларда маҳсулот етиштирувчи хўжаликларда маҳсулот таннархи нисбатан юқори бўлиб, харид нархларининг бир хиллиги шароитида фойданинг камайишига олиб келади.

Фермер хўжаликларини нарх механизми орқали қўллаб-қувватлаш йўналишларидан бири кишлок хўжалиги маҳсулотлари нархлари ўсиши билан кишлок хўжалигида фойдаланиладиган моддий-техника воситалари ҳамда хизматлар нархлари ўсиши ўртасидаги диспаритетни баргараф этиш бўлмоғи лозим.

Кўпчилик ривожланган хорижий мамлакатларда, масалан АҚШда “нархлар паритети”ни саклаш амалиёти азалдан қўлланиб келинади. Нархлар ўртасидаги бундай “диспаритет” муаммоси бизнинг республикамизда ҳам мавжуд.

Кейинги йилларда мамлакатимиздаги моддий-техника воситаларини ишлаб чиқарувчи ва етказиб берувчи корхоналарнинг монопол мавқеи ва бошқа сабаблар туфайли кишлок хўжалигига етказиб берилаётган ресурслар нархлари тўхтовсиз ўсиш тенденциясини намоён этмоқда. Ҳақиқатан ҳам, 2005-2015 йиллар ичида пахта хомашёси давлат нархи 3,5, галланики 4,5 мартага ўсгани холда, ишлаб чиқаришда кўп ишлатиладиган мотор ёқилгиси (бензин) нархи 9,0, дизель ёқилгиси нархи 14,5 мартага ошган (76-жадвал).

Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва қишлоқ хўжалигига
етказиб берилган айрим турдаги моддий-техника ресурслари нархларининг 2005-2015 йиллар давомида
ўзгариш динамикаси

Маҳсулот турлари	Ўлчов бирлиги	2005 йил	2007 йил	2009 йил	2011 йил	2013 йил	2015 йил	2015 й. 2005 й.га нисб., марга
Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари								
Пахта хомашёси	сўм/тонна	274 612	362 240	415 755	578 435	815 535	963 589	3,5
Ғалла	сўм/тонна	98 400	126 872	203 396	285 644	372 672	446 874	4,5
Қишлоқ хўжалигига етказиб берилган айрим турдаги моддий-техника ресурслари нархлари								
Трактор	сўм/дона	13 942 061	16 827 375	26 170 000	28 996 000	42 679 889	46 424 083	3,3
Юк автомобили	сўм/дона	20 341 708	20 693 333	37 615 500	57 200 000	69 616 667	72 950 000	3,6
Трактор учун тиркама	сўм/дона	2 367 001	3 751 417	5 840 000	6 407 000	10 104 931	10 709 167	4,5
Трактор учун омонч (плуг)	сўм/дона	599 270	1 171 157	1 919 833	2 023 528	1 773 850	1 773 850	2,96
Мотор ёқилғиси (бензин)	сўм/тонна	153 853	365 633	588 917	798 817	1 150 163	1 391 399	9,0
Газойли (дизель ёқилғиси)	сўм/тонна	119 350	344 294	552 667	776 549	1 475 054	1 726 196	14,5
Дизель мойлари	сўм/тонна	262 500	370 000	620 000	775 000	1 153 367	1 327 050	5,0
Автомобиль мойлари	сўм/тонна	231 000	326 667	620 000	775 000	1 100 733	1 248 100	5,4

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Фикримизча, жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, қабул қилиниши тавсия этилаётган “Қишлоқ хўжалигини ривожланиши тўғриси”даги қонунда қишлоқ хўжалиги ва иқтисодиётнинг бошқа тармоқлари ўртасида эквивалент товар айирбошлашни таъминлашга қаратилган “нархлар паритети” тўғрисидаги бандни киритиш ва базис даври учун 1990 йилдаги нархлар нисбати асос қилиб олиниши мақсадга мувофиқ.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда республикаимиз шароитида ҳам қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархларнинг минимал ва максимал чегараларини белгилаш орқали бозорни тартибга солиш амалиётини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Агар бозорда талаб ва таклифдан келиб чиқиб шаклланган нарх фермерларнинг харажатларини қоплаб, маълум даражада даромад кўришини таъминласа, бундай ҳолларда минимал нархларни киритиш шарт эмас. Аммо нарх харажатларни қоплашга ҳам етмаса ёки хўжаликларни ривожлантириш учун етарли даромад олишни таъминламаса, кафолатланган минимал нархларни киритиш лозим.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кафолатланган минимал даражасини ўрнатиш (минимал нархлар) АҚШ ва ЕИ мамлакатларида узоқ йиллардан бери қўллаб келинган бўлса, кейинги йилларда РФда ҳам амалиётга киритилди. Бу нархлар фермер ва деҳқон хўжаликларига тақрор ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун минимал даромад кўриш имконини бериш билан бирга, уларни бозордаги конъюнктуравий тебранишлар ва табиий-иқлим шарт-шароитлари билан боғлиқ рисклардан ҳимоялашга ҳам замин яратади.

4.3. Қишлоқ хўжалигини ривожлантиришда инвестициялар ва давлатнинг мақсадли дастурлари ролини ошириш

Мамлакатимиз иқтисодиётини, шу жумладан қишлоқ хўжалигини барқарор суръатлар билан ривожлантиришда инвестицияларнинг ўрни ва аҳамияти юқори. Аммо инвестицияларни жалб этиш масаласи, энг аввало, тармоқнинг инвесторлар учун жозибадорлиги даражасига бориб тақалади.

Фикримизча, аграр секторнинг инвестицион жозибадорлигини белгилаб берувчи асосий элементлар сифатида қуйидагиларни белгилаш мумкин: қишлоқ хўжалигининг ривожланиш суръатлари ва истиқболлари; тармоқда ишлаб чиқаришнинг ўртача рентабеллик даражаси; тармоққа хос бўлган инвестиция таваккалчилиги

ҳатарлари; мамлакат конунчилигида аграр тармоққа киритиладиган инвестицияларга берилган имтиёз ва кафолатлар тизими; қишлоқ ҳудудларининг ишлаб чиқариш-ресурс салоҳияти ва инфратузилма-коммуникация тармоқларининг ривожланиш даражаси; қишлоқ ҳудудларининг демографик хусусиятлари, инвестицион фаолият учун хавфсизлик даражаси ва бошқалар.

Гарчи мамлакатимизда инвестиция муҳитини яхшилаш, инвесторларнинг қонуний ҳуқуқлари ва манфаатларини кафолатлаш ҳамда улар учун солиқ, божхона ва кредит имтиёзлари яратиш борасида муҳим чора-тадбирлар амалга оширилаётган бўлса-да, қишлоқ хўжалигига инвестициялар жалб этиш даражасини етарли деб бўлмайди. Қишлоқ хўжалиги мамлакатимиз иқтисодиётининг йирик тармоқларидан бўлишига қарамай (2015 й. мамлакат ялпи ички маҳсулотигадаги улуши 16,7 %, иқтисодиётда банд бўлганлар сонига 27,6 %), 2005-2015 йилларда иқтисодиётга киритилган жами инвестицияларда аграр секторнинг салмоғи ўртача 3,9 %га, 2015 йилда эса 3,3 %га тенг бўлди.

Қишлоқ хўжалигида юқори фойда олишнинг чекланганлиги хусусий сектор маблағларини жалб этишга салбий таъсир кўрсатади. Жумладан, 2005-2015 йиллар давомида жами инвестицияларда нодавлат секторнинг улуши 58,5 дан 44,4 %гача камайиб бориб, давлат сектори улуши 41,5 дан 55,6 %гача ошди. Шу йилларда қишлоқ хўжалигига киритилган жами инвестицияларда корхона ва ташкилотлар маблағлари улуши 37,9 дан 31,8 %гача камайиб борди.

Аграр тармоққа киритилган инвестицияларда банк кредитлари ва бошқа қарз маблағларининг салмоғи 2005-2008 йилларда 15,3 дан 45,6 %гача ошган бўлса, 2009 йилдан бошлаб муттасил камайиб борди ва 2015 йилда 20,5 %га тенг бўлди. Тармоққа чет эл инвестициялари ва кредитларини жалб этиш динамикасида ҳам барқарор тенденция кўзга ташланмайди. Жумладан, бу кўрсаткич 2005-2007 йилларда жами инвестицияларга нисбатан 15,1 дан 26,8 %гача ўсиб боргани ҳолда, 2008-2010 йилларда 14,2 дан 7,1 %гача, 2011-2015 йилларда эса 18,7 дан 4,7 %гача пасайиб борди.

Кейинги йилларда қишлоқ хўжалигига киритилаётган инвестицияларнинг салмоқли қисми давлат бюджети маблағлари ҳисобига амалга оширилмоқда. Хусусан, 2005-2015 йилларда давлат бюджети маблағларининг жами инвестициялардаги улуши 28,6 дан 42,5 %гача ошиб борган (77-жадвал).

Қишлоқ хўжалигида асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг молиялаштириш манбалари ва мулкчилик шакллари бўйича таркиби, жамига нисбатан %да

Кўрсаткичлар	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил	йил
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	109	100
ш. ж.											
- давлат бюджети маблағлари	28,6	27,5	15,6	22,7	34,3	32,9	31,6	33,5	36,9	37,0	42,5
- корхона ва ташкилотлар маблағлари	37,9	25,4	20,2	17,3	20,9	17,3	17,9	22,3	18,7	21,0	31,8
- аҳоли маблағлари	0,1	0,4	0,1	0,2	2,5	2,4	2,3	0,5	0,4	0,4	0,5
- банк кредитлари ва бошқа қарз маблағлари	15,3	23,1	37,3	45,6	34,6	27,8	20,4	23,8	23,2	22,3	20,5
- чет эл инвестициялари ва кредитлари	15,1	22,6	26,8	14,2	7,7	7,1	18,7	12,2	12,6	10,9	4,7
- бюджетдан ташқари жамғармалар маблағлари	3,0	1,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
- “Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш жамғармаси” маблағлари	x	x	x	x	x	x	11,8	8,5	7,7	8,2	8,4
- “Тикланиш ва таракқиёт жамғармаси” маблағ-ри	x	x	x	x	x	x	0,7	0,6	-	-	-
Мулкчилик шакллари бўйича											
Жами	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
ш. ж.											
- давлат	41,5	50,1	44,3	38,5	41,9	53,4	58,9	59,5	63,2	60,7	55,6
- нодавлат	58,5	49,9	55,7	61,5	58,1	46,6	41,1	40,5	36,8	39,3	44,4
нодавлат мулкчилигидан											
- фуқаролар хусусий мулки	21,7	26,5	33,3	37,0	28,2	23,0	16,7	15,3	11,7	13,2	19,4
- ширкатлар мулки	12,7	3,8	1,1	1,1	5,5	3,1	2,6	2,4	2,3	1,3	1,6
- хўжалик бирлашмалари мулки	18,1	13,2	15,7	19,1	22,3	19,3	17,8	21,1	21,5	22,9	21,6
- қўшма корхоналар, чет эл фуқаролари ва ташкилотлари мулки	3,1	5,5	5,6	4,2	2,1	1,2	1,3	1,7	1,2	1,7	1,6
- бошқа корхоналар мулки	2,9	0,9	-	0,1	-	-	2,7	-	0,1	0,2	0,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика қўмитаси маълумотлари асосида муаллиф томонидан тузилган.

Тадқиқотларга кўра, аграр тармоққа инвестициялар жалб этиш борасида юқорида таъкидланган муаммоларнинг вужудга келишига кўйидаги омиллар таъсир кўрсатмоқда:

- кишлоқ хўжалигининг табиий-иқлим шарт-шароитлари таъсирига кучли боғлиқлиги ишлаб чиқаришнинг рискка ўта мойиллигини юзага қелтириб, инвесторлар учун тармоқнинг инвестицион жозибадорлигини пасайтиради;

- кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва моддий-техника ресурслари нархлари ўртасидаги “нархлар диспаратети”нинг кучайиши тармоқнинг молиявий имкониятлари кискаришига, рентабелликнинг пастлиги эса бизнес юритишнинг кам фойдалилиги оқибатида потенциал инвесторларни жалб этишга тўсқинлик қилади;

- худудларда инвестиция фаолиятини самарали йўлга қўйиш, хориждан истикболли инвесторларни қидириб топиш ва лойиҳаларга жалб этиш билан шуғулланувчи малакали мутахассислар, ахборот-консалтинг хизматлари етишмайди;

- кишлоқ жойларда муҳандислик ва транспорт-коммуникация тармоқлари, сервис хизмати кўрсатиш, ишлаб чиқариш ва ижтимоий инфратузилмалар бугунги кун талаблари даражасида ривожланмаган;

- фермер ва деҳқон хўжаликлари, бошқа корхона ва ташкилотларда инвестицион лойиҳаларни молиялаштириш учун хусусий капитал ҳажми етарли эмас, маҳаллий ва хорижий банк кредитларидан фойдаланиш имкониятлари эса гаровга қўйиладиган мол-мулк етишмаслиги оқибатда чекланганган;

- инфляция таъсирида тижорат банклари узок муддатли инвестицион лойиҳалардан кўра, айланма воситаларни молиялаштиришга йўналтирилган киска муддатли кредитларга кўпрок устуворлик беришади ва бошқалар.

Келтирилган далиллар ва таҳлилларга кўра, кишлоқ хўжалигига хос бўлган бу хусусиятлар тармоққа хусусий ва чет эл инвестицияларини жалб этиш имкониятларини кискартиради. Аммо аграр секторнинг мамлакатимиз озик-овқат таъминоти ва хавфсизлигини мустаҳкамлаш, қайта ишлаш саноатини хомашё билан таъминлаш, экспорт салоҳиятини юксалтириш, аҳоли турмуш даражаси ва сифатини яхшилашдаги инкор этиб бўлмас аҳамиятини англаб етиш марказлашган давлат инвестицияларининг ролини кучайтириш зарур, деган хулосага олиб келади.

Кишлоқ хўжалигида марказлашган давлат инвестициялари ва мақсадли дастурларисиз амалга ошириш қийин бўлган масалалардан энг

муҳимлари – суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш, ирригация-суғориш тизимларини барпо этиш ва иш ҳолатида сақлаб туришни молиялаштириш ҳисобланади. Қишлоқ хўжалигида экинлар ҳосилдорлигини муттасил юксалтириш вазифаси, биринчи навбатда, суғориладиган ерларнинг унумдорлиги ва ирригацион-мелиоратив ҳолатига боғлиқ.

Аммо суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирлари жуда мураккаб ва катта маблағ талаб этадиган вазифа бўлиб, “бирорта ҳам фермер ирригация ва мелиорация ишларини мустақил амалга ошира олмайди. Фақат давлатгина мелиорация тармоғини лойиҳалашга, қуришга, ерлар шўр босиши, ботқоқланишининг олдини олиш масалаларини ҳал қилишга қодир⁹⁵”.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотларига кўра, 2007 йил 1 январь ҳолатида республика бўйича жами 4 281,9 минг гектар суғориладиган ерларнинг 2 154,7 минг гектари ёки 50,3 %ини у ёки бу даражада шўрланган ерлар ташкил этган бўлиб, уларнинг 1325,1 гектари ёки 30,9 %ини кучсиз шўрланган ерлар, 672,9 минг гектари ёки 15,7 %ини ўртача шўрланган ерлар ва 156,7 минг гектари ёки 3,7 %ини кучли шўрланган ерлар ташкил этган. 2007 йил охирига келиб республикамизда суғориладиган ерларнинг ўртача балл-бонитети 100 баллик шкалада 55 баллга тенг бўлган.

Вужудга келган аҳволни эътиборга олиб ҳукумагимиз томонидан суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга катта эътибор қаратилди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 29 октябрдаги “Ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш тизимини тубдан такомиллаштириш чоратадбирлари тўғрисида”ги ПФ-3932 сонли Фармони ва 2007 йил 31 октябрдаги “2008-2012 йилларда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастурини амалга ошириш тўғрисида” ги 718-сонли қарорининг қабул қилиниши бу борада муҳим ишларнинг бошланиши бўлди.

Давлат дастури доирасида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирларини молиялаштиришга давлат бюджетидан йирик маблағлар ажратилди. Жумладан, 2008 йилда шу мақсадлар учун жами 90,3 млрд. сўм ажратилган бўлса, 2012 йилга келиб бу кўрсаткич 201,2 млрд. сўмга етди (78-жадвал).

⁹⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон Иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш йўлида. Ватан саждагоҳ қаби мукаддасидир. 3-жилд. –Т.: Ўзбекистон, 1996. – 217 б.

Республика бўйича 2008-2015 йилларда мелиоратив тадбирларларга ажратилган маблағлар динамикаси, млрд. сўмда

Тадбирлар номи	Жами	шу жумладан							
		2008 йил	2009 йил	2010 йил	2011 йил	2012 йил	2013 йил	2014 йил	2015 йил
Мелиоратив объектларни реконструкция қилиш ва қуриш	682,85	22,4	57,3	63,8	81,7	85,0	109,3	120,75	142,6
Мелиоратив объектларни таъмирлаш-тиклаш	688,52	38,6	48,1	59,2	77,0	90,5	96,5	111,6	167,0
Лизинг асосида мелиоратив техникалар етказиб бериш	212,5	29,3	25,4	27,2	20,0	25,7	24,3	29,0	31,6
Жами	1583,87	90,3	130,8	150,2	178,7	201,2	230,1	261,35	341,2

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган.

Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш дастури доирасида қуйидаги тадбирлар амалга оширилмоқда:

1. Магистрал ва хўжаликлараро зовурларни, мелиоратив тик қудуқларни, мелиоратив насос станцияларини қуриш ва қайта тиклаш (реконструкция), ёпик-ётик дренажларни тиклаш.

2. Мелиоратив насос станциялари, гидротехника ва сув ўтказувчи иншоотлар ва бошқа мелиоратив объектларини таъмирлаш-тиклаш ишларини амалга ошириш.

3. Сув хўжалиги қурилиши ва сувдан фойдаланиш ташкилотларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 19 апрелдаги ПҚ-1958-сонли қарори билан тасдиқланган “2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш Давлат дастури” бу борадаги ишларнинг иккинчи босқичини бошлаб берди.

Республика бўйича 2008-2015 йиллар давомида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш давлат дастури” доирасида 6705 км узунликда коллектор-дренаж тармоқлари, 1255 дона тик дренаж қудуқлар, 146 дона гидротехника иншоотлари, 170 та насос станциялари ва 5593 та кузатув тармоқларида қуриш ва реконструкция ишлари олиб борилган (79-жадвал).

**Республикада суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини
яхшилаш бўйича 2008-2015 йилларда амалга оширилган ишлар**

Кўрсаткичлар	Ўлчов бирлиги	2008-2015 йилларда
1. Мелиоратив объектларда қуриш ва реконструкция ишлари бўйича		
1.1. Коллектор-дренаж тармоқлари	км	6 705
1.2. Вертикал (тик) дренаж қудуқлар	дона	1 255
1.3. Гидро техника иншоотлари	дона	146
1.4. Насос станциялари (агрегат)	дона	170
1.5. Кузатув тармоқлари	дона	5 593
2. Мелиоратив объектларда таъмирлаш-тиклаш ишлари бўйича		
2.1. Коллектор дренаж тармоқлари	км	106 063
2.2. Насос станциялари (агрегат)	дона	246
2.3. Вертикал (тик) дренаж қудуқлари	дона	6 751
2.4. Сув ўлчаш иншоотлари	дона	348
2.5. Кузатув тармоқлари	дона	10 698
3. “Ўзмелиомашлизинг” давлат лизинг компанияси томонидан етказиб берилган техникалар		
3.1. Эксковаторлар	дона	780
3.2. Бульдозерлар	дона	240
3.3. Бошқа техникалар	дона	930

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган. <http://agro.uz/uz/information/statistics/>.

Шунингдек, 106063 км коллектор-дренаж тармоқлари, 246 та насос станциялари, 6751 дона вертикал (тик) дренаж қудуқлари, 348 дона сув ўлчаш иншоотлари ва 10698 та кузатув тармоқларида таъмирлаш-тиклаш ишлари олиб борилган.

Мазкур тадбирлар натижасида 2015 йилда 2007 йилга нисбатан шўрланмаган ерлар 162,4 минг гектар (7,6 %)га ошиб, кучсиз шўрланган ерлар 0,5 минг гектар (0,1 %)га, ўртача шўрланган ерлар 103,0 минг гектар (15,3 %)га ва кучли шўрланган ерлар 51,2 минг гектар (32,7 %)га қисқарди. Агар 2007 йилда жами суғориладиган ерларнинг 49,7 %ини шўрланмаган, 30,9 %ини кучсиз шўрланган, 15,7 %ини ўртача шўрланган ва 3,7 %ини кучли шўрланган ерлар ташкил этган бўлса, 2015 йилда жамига нисбатан шўрланмаган ерлар салмоғи 53,4 %ни (+ 3,7 п.), кучсиз шўрланган ерлар 30,9 %ни, ўртача шўрланган ерлар 13,3 %ни (– 2,4 п.) ва кучли шўрланган ерлар 2,4 %ни (–1,3 п.) ташкил этди (80-жадвал).

**Республика бўйича 2007-2015 йилларда суғориладиган ерлар
шўрланиш даражасининг ўзгариши**

Ер турлари	Ўлчов бирлиги	2007 йил		2015 йил		2015 й. 2007 й.га нис. ўзг., (+, -)	
		майdonи	% да	майdonи	% да	минг га. да	% да
Шўрланмаган	минг га	2 127,2	49,7	2 289,6	53,4	+ 162,4	+ 3,7
Шўрланган, жами	минг га	2154,7	50,3	2 000,0	46,6	- 154,7	- 3,7
Кучсиз шўрланган	минг га	1325,1	30,9	1 324,6	30,9	- 0,5	-
Ўртача шўрланган	минг га	672,9	15,7	569,9	13,3	- 103,0	- 2,4
Кучли шўрланган	минг га	156,7	3,7	105,5	2,4	- 51,2	- 1,3
Жами	минг га	4 281,9	100	4 289,6	100	+ 7,7	

Манба: Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги маълумотлари асосида тузилган. <http://agro.uz/uz/information/statistics/>.

Шу вақт оралиғида жами суғориладиган ер майдонлари ҳажми 4281,9 минг гектардан 4289,6 минг гектарга етди ёки 7,7 минг гектарга (0,2 %га) ошди.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, 2008 йилдан буён амалга оширилган мелиоратив тадбирлар натижасида:

- 2 млн. 40 минг гектар суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолати яхшилانган;

- мелиоратив тадбирлар амалга оширилган ҳудудларда пахта ҳосилдорлиги 3-4 ц/га, ғаллада 4-5 ц/га ортишига эришилган⁹⁶.

Фикримизча, суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган давлат инвестицияларини тизимли ва доимий равишда амалга ошириш зарур. Чунки йирик маблағлар талаб қилувчи бундай лойиҳаларни давлатнинг молиявий кўмагисиз амалга ошириш жуда мушкул.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси 282-моддасининг 24-бандида мелиорация ишлари амалга ошириладиган суғориладиган ерлар, ишлар бошланганидан эътиборан беш йил муддатга солиқдан озод этилиши белгилаб қўйилган. Албатта, бу имтиёз қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига ижарага бириктирилган суғориладиган ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилашга бўлган рағбатини оширади.

⁹⁶ <http://agro.uz/uz/information/statistics/>.

Ҳозирги кунда суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирларининг деярли барчаси давлат бюджетидан ёки давлат бюджетига қарашли мақсадли “Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни молиялаштириш жамгармаси” маблағларидан молиялаштирилмоқда. Табиийки, республикада мавжуд суғориладиган ерларнинг 45 %дан ортиги у ёки бу даражада шўрланган ҳозирги шароитда фақат давлат бюджети маблағларидан бу тадбирларни молиялаштириш ҳажми етарли бўлмайди. Бу ҳолатда мазкур йўналишдаги ишлар узокка чўзилиб кетиши, айрим ҳудудлар ва фермер хўжаликларига навбат келишини кутиб қолишга тўғри келиши мумкин.

Фикримизча, сугориладиган ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирларини амалга оширишга давлат бюджети маблағларига қўшимча равишда тижорат банкларининг узок муддатли (5-10 йиллик) инвестицион кредитларини жалб этиш, асосий кредитни қайтариш муддатига камида 2 йиллик имтиёзли давр қўллаш ва кредитнинг фоиз тўловларини тижорат банкларига давлат бюджетидан қоплаб бериш амалиётини жорий этиш мақсадга мувофиқ. Буни Россия Федерацияси (РФ) тажрибасида кўриш мумкин. РФнинг “2014 - 2020 йилларда Россия қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мелиорациясини ривожлантириш” федераль мақсадли дастурига 81,91 млрд. рубль ажратилган бўлиб, қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан мелиорация тизимларини куриш ва қайта таъмирлашга олинган кредитлар учун фоиз тўловларининг бир қисми, яъни РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 га тенг қисми давлат бюджетидан қоплаб берилади (РФ Марказий Банкининг қайта молиялаш ставкаси 2016 йилда 10,0 %) ⁹⁷.

Бу тажрибанинг амалга киритилиши суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишларини жадаллаштиради ва ерларнинг унумдорлиги ошиши ҳисобига экинлар ҳосилдорлигини кўтарилишига олиб келади. Шу билан бирга, агар кредитнинг фоиз тўловлари давлат бюджетидан қоплаб берилса, фермер хўжаликлари ягона ер солигини тўлашдан 5 йилга озод бўлиш учун ҳам ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашдан манфаатдор бўлади.

⁹⁷ www.mcx.ru. “Правила предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на возмещение части затрат на уплату процентов по кредитам, полученным в российских кредитных организациях, и займам, полученным в сельскохозяйственных кредитных потребительских кооперативах” (Утвержден постановлением Правительства РФ от 28 декабря 2012 г. № 1460).

Республикадаги сув захираларининг тақчиллиги шароитида суғоришнинг замонавий усулларини қўллаш орқали кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ишлаб чиқариш ҳажмини барқарор ошириб бориш мумкин. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 21 июндаги “Томчилатиб суғориш тизимини ва сувни тежайдиган бошқа суғориш технологияларини жорий этиш ва молиялаштиришни самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида” 176-сонли қарорига кўра кишлоқ хўжалиги экинларини томчилатиб суғориш, полиэтилен плёнка қопланган эгатлар бўйича суғориш ва кўчма эгилувчан суғориш қувурлари билан суғориш суғоришнинг сувни тежайдиган истиқболли турлари деб белгиланди.

Ўзбекистон Республикасининг “2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш Давлат дастури”га мувофиқ 2013-2017 йилларда боғлар, узумзорлар, сабзавот ва полиз етиштиришда томчилатиб суғориш технологиясини – 25 000, пахтани кўчма эгилувчан қувурлар орқали суғориш технологиясини – 34000 ва пахтани пленка қопланган эгат орқали суғориш технологиясини – 45600 гектарда амалга ошириш кўзда тутилган эди.

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, республикада 2011-2015 йилларда жами 47356,0 гектарда томчилатиб суғориш, 19214,0 гектарда эгатга полиэтилен плёнка тўшаб суғориш, 18418,0 гектарда кўчма эгилувчан қувурлар орқали суғориш технологиялари жорий этилган (20-расм).

20-расм. Республикада 2011-2015 йилларда суғоришнинг замонавий усуллари жорий этилган экин майдонлари, гектарда

Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг маълумотларига кўра, республика бўйича ғўзани оддий усулда суғорганда сув сарфи гектарига ўртача 5 500 м³ни, томчилатиб суғоришда эса 2 750 м³ни ташкил этиб, сув тежами 2 баробарга, ёнилғи-мойлаш материаллари сарфи эса 2,7 мартага қисқаради. Сувдан фойдаланиш коэффициенти 20 %га ошади. Шунингдек, томчилатиб суғоришда ерлар иккиламчи шўрланмаслиги туфайли коллектор-дренаж тизимларини қуриш, шўр ювиш ва уларни иш ҳолатида сақлаб туриш харажатлари тежаллади.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра, томчилатиб суғориш технологиясининг жорий этилиши глобал сув танқислиги шароитида экинларни суғориш муаммосини самарали ҳал қилишга олиб келади. Агар республикамизда 4200,0 минг гектардан ортиқ суғориладиган ер майдони мавжудлигини эътиборга олсак, томчилатиб суғоришни босқичма-босқич жорий этиш орқали миллиардлаб кубометр сувни тежаш мумкин.

Республикамизда тақчил бўлган сув ресурсларидан фойдаланиш самарадорлигини ошириш учун қуйидаги тадбирларни амалга ошириш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 21 июндаги “Томчилатиб суғориш тизимини ва сувни тежайдиган бошқа суғориш технологияларини жорий этиш ва молиялаштиришни самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 176-сонли Қарорига кўра Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш жамғармасининг маблағлари ҳисобига томчилатиб суғоришни жорий этиш учун кредитлар фақат ихтисослаштирилган лойиҳа ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган ҳамда Ўзбекистон Республикаси Давлат архитектура ва қурилиш қўмитасининг ҳудудий органларида экспертизадан ўтказилган лойиҳа-смета ҳужжатлари мавжуд бўлган тақдирда, Давлат дастурига киритилган лойиҳаларни молиялаштириш учун берилди. Кредит бериш, қоидага кўра, энг кам ойлик иш ҳақининг 1000 бараваригача миқдорда, 6 ойлик имтиёзли давр билан, камида 3 йил муддатга, йиллик 6 % имтиёзли фоиз ставкаси билан амалга оширилади.

Аммо Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 21 июндаги 176-сонли қарори билан тасдиқланган “Томчилатиб суғориш тизимини ва сувни тежайдиган бошқа суғориш технологияларини жорий этиш ва молиялаштириш тартиби тўғрисида

Низом”га кўра, томчилатиб суғоришни жорий этиш бўйича давлат дастурига киритилган лойиҳаларни шакллантириш, тегишли экспертизадан ўтказиш ва лойиҳа-смета ҳужжатларини тасдиқлаш муддатлари ҳар йили март ойдан бошланиб ноябрь ойигача, яъни 8-10 ой давом этиши белгиланган.

Фикримизча, лойиҳа-смета ҳужжатларини кўриб чиқиш ва тасдиқдан ўтказишнинг узок чўзилиши, шунингдек, уларни фақат ихтисослашган лойиҳа ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилиши ва экспертизадан ўтказилиши лойиҳаларни молиялаштириш ишларини мураккаблаштириб, уларнинг қийматини янада ошириб юбориши мумкин. Шунинг учун, лойиҳаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш муддатларини 3 ой муддатгача қисқартириш лозим.

Амалдаги Низомга кўра, томчилатиб суғоришни молиялаштиришга ажратиладиган барча кредитларнинг миқдори Жамғарма йиллик бюджети харажатлар қисмининг 5 фоизидан ортик бўлмайди. Бу эса томчилатиб суғоришни жорий этиш имкониятларини қисқартириши мумкин. Бизнингча, Жамғарманинг бу соҳага ажратадиган маблағлари салмоғини 15-20 %гача ошириш, шунингдек, тижорат банкларининг кредит ресурсларини кенг жалб этиш ҳамда Жамғарма ресурсларидан кредитлашга белгиланган имтиёзларни тижорат банклари ресурсларидан бериладиган кредитларга ҳам жорий этиш мақсадга мувофиқ.

2. Томчилатиб суғориш тизимини Жамғарма маблағлари ҳисобидан кредитлашнинг максимал миқдорини энг кам иш ҳақининг 1000 баравари (2016 йилнинг 1 октябридан энг кам иш ҳақининг 1000 баравари -149 775 минг сўмга тенг) билан чегаралаб қўйилиши бизнинг назаримизда тўғри эмас. Маълумотларга қараганда, 2015 йилда томчилатиб суғоришни жорий этиш харажатлари 1 гектар ерга нисбатан пахта ва бугдой бўйича тахминан 8-10 млн. сўм, боғлар бўйича эса 5-6 млн. сўмни ташкил этган⁹⁸. Бундай шароитда кредитнинг максимал қиймати (149 775 минг сўм) лойиҳа қийматини ўзгармас деб қабул қилганимизда ҳам тахминан 15-18 гектардаги пахта ва галла майдонларида томчилатиб суғоришни жорий этишга етиши мумкин.

Ҳозирги кунда республика бўйича пахтачилик ва галла етиштиришга ихтисослашган фермер хўжалиklarининг ўртача ер майдони ҳажми 52,7 гектарга тенглигини эътиборга олсак, етарли гаров таъминоти ва яхши кредит тарихига эга фермерларга йирикрок

⁹⁸ Ниязметов Д., Руденко И. Томчилатиб суғориш – Ўзбекистон учун зарур воқелик. www.sgp.uz/uz/news/662.

лойиҳалар учун ажратиладиган кредит суммасини чегараламаган маъқул деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, томчилатиб суғоришга ажратилган кредитларни қайтариш муддатини амалдаги 3 йилдан 5-8 йилгача (лойиҳа амалга оширилаётган ернинг табиий-иклим шароитларидан келиб чиққан ҳолда) узайтириш фермер хўжаликлари учун қулай имкониятлар яратиши мумкин.

3. Гарчи биргина 2009-2015 йиллар ичида республика бўйича 50,58 минг гектар ерда томчилатиб суғори тизимлари жорий этилган бўлсада, ҳозирча бу кўрсаткич жами суғориладиган ерларнинг (2015 йил 1 январь ҳолатига 4306,8 минг га) 1,15 %ини ташкил этади. Глобал сув тақчиллиги кучайиб бораётган шароитда томчилатиб суғоришнинг мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги учун катта аҳамият қасб этишини ҳамда бу тизимнинг юқорида келтириб ўтилган афзалликларини эътиборга олган ҳолда ҳар 5 йилда мақсадли давлат дастурларини қабул қилиш ва тизимли амалга ошириб бориш мақсадга мувофиқ. Шунингдек, бу мақсадларга давлат бюджетидан марказлашган инвестицияларни ажратишни кенгайтириш лозим.

Хулоса қилиб айтганда, келтирилган тавсияларни амалга ошириш аграр тармоқда кучайиб бораётган сув тақчиллиги муаммосини бартараф этиш, ишлаб чиқаришга моддий-меҳнат сарфларини сезиларли даражада тежаш эвазига рентабелликни юксалтириш, экинлар ҳосилдорлигини янада ошириш ва суғориладиган ерлар мелиоратив ҳолатини яхшилашга олиб келади.

4.4. Қишлоқ хўжалигини молия-кредит механизмлари орқали қўллаб-қувватлаш тизими ва уни ривожлантириш йўллари

Қишлоқ хўжалигини молия-кредит механизмлари орқали тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш, биринчи навбатда, аграр ишлаб чиқаришни молиялаштириш тизими билан боғлиқ. Бу механизмнинг энг асосий бўғинларидан бири – давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини Молия вазирлиги ҳузуридаги “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси” маблағлари ҳисобидан имтиёзли кредитлаш тизимидир. Жамғарма Ўзбекистон Республикаси Президентининг 1998 йил 31 декабрдаги 2165-сонли Фармониға мувофиқ давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари учун ҳисоб-китобларни ўз вақтда молиялаштиришни таъминлаш мақсадида ташкил қилинган.

Жамғарманинг асосий молиявий агенти АТБ “Агробанк” ҳисобланади. Жамғармани молия агентига лимит ва меъёр доирасида ажратилаётган маблағларни самарали ва кўзланган мақсадларга сарфланишини назорат қилиш, давлат эҳтиёжлари учун етказиб берилаётган маҳсулотлар учун ўз вақтида ҳисоб-китоб қилинишини таъминлаш ҳамда кредитни ўз муддатида қайтариш устидан назорат қилиш вазифалари юклатилган.

Давлат эҳтиёжлари учун етказиб берилаётган маҳсулотларни сотиб олиш, сақлаш, қайта ишлаш ва сотиш бўйича Жамғарманинг тижорат агентлари қуйидагилар ҳисобланади:

1. Пахта хомашёси бўйича – “Ўзпахтасаноат” акциядорлик жамиятининг ҳудудий филиаллари.

2. Ғалла бўйича – “Ўздонмаҳсулот” акциядорлик компанияси.

Давлат буюртмаси бўйича қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштирувчи хўжаликларга Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлида 2007 йилнинг 14 апрелида 1675-сон билан рўйхатга олинган “Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тижорат банклари томонидан кредитлаш тартиби тўғрисида Низом”га асосан имтиёзли фоиз ставкаси билан кредитлар ажратилади. Бу кредитлар бўйича имтиёзли фоиз ставкаси ғалла ҳосилини етиштириш харажатлари учун йиллик 5 фоиз, пахта ҳосилини етиштириш харажатлари учун йиллик 3 фоиз миқдоридан белгиланиб, уларнинг 2 фоизи банк маржасини ташкил этади.

Кредитлар давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган маҳсулот қийматининг 60 фоизигача миқдорда, ғалла учун 12 ойгача ва пахта хомашёси учун 18 ойгача бўлган муддатга берилади.

Кредитлар агротехник тадбирлар муддатидан келиб чиққан ҳолда, қуйидаги тартибда ажратилади:

- пахта хомашёси етиштириш харажатларини молиялаштириш учун ҳосил етиштирилаётган йилнинг 1 майга қадар пахта хомашёси қийматининг 30 фоизигача, 1 июлга қадар 50 фоизгача ва 1 сентябрга қадар 60 фоизгача;

- ғалла етиштириш харажатларини молиялаштириш учун ҳосил етиштирилаётган йилнинг 1 январига қадар ғалла қийматининг 30 фоизгача, 1 апрелга қадар 50 фоизгача ва 1 июнга қадар 60 фоизгача.

Бунда умумий пахта хомашёси ҳосилининг 100 %и ва ғалла ҳосилининг 50%и давлат эҳтиёжлари учун харид қилинади. Кредит миқдорини аниқлаш учун амалдаги ўртача харид нархлари асос қилиб

олинади. Мазкур кредитлар фақат куйидаги мақсадлар учун берилиши мумкин:

- иш ҳақи ва унга тегишли ажратмаларни тўлаш учун;
- минерал ўғит ва ўсимликларни кимёвий ва биологик ҳимоя қилиш воситаларини харид қилиш учун;
- ёқилғи-мойлаш маҳсулотларини харид қилиш учун;
- МТПлар, муқобил МТПлар, фермер хўжаликлари, “Ўзкимёсаноат” акциядорлик жамияти, “Ўздонмаҳсулот” АК ва “Ўзпахтасаноат” акциядорлик жамияти тизимидаги корхоналар ҳузурида фаолият юритаётган муқобил МТП масъулияти чекланган жамиятлари ҳамда қишлоқ хўжалиги техникаси мавжуд бўлган бошқа хўжалик субъектларининг хизматлари учун тўловларга;
- лизинг (молиявий ижара)га берилган техника воситаларининг лизинг тўловларига;
- СИУлар (сув истеъмолчилари уюшмалари) хизматлари учун тўловларга;
- ягона ер солиғи тўловларига.
- электр энергияси тўловларига;
- уруғлик учун тўловларга.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг пахта ва ғалла етиштириш билан боғлиқ бошқа зарурий эҳтиёжлари учун ҳам тўловлар амалга оширилиши мумкин. Бошқа зарурий эҳтиёжлар ҳисобидан пахта ва ғалла етиштириш билан боғлиқ харажатларига, банк хизмати, хўжалик ва идора харажатлари, ички хўжалик ирригация ва коллектор-дренаж тармоқларини тозалаш харажатлари, суғурта харажатлари, конун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тўланадиган Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ҳамда Фермерлар кенгашларини сақлаш харажатлари учун тўловлар амалга оширилиши мумкин.

Бунда, экинларни етиштириш харажатларининг ҳар бир турини молиялаштириш учун бериладиган кредитларнинг энг кўп миқдори юзасидан тавсиялар Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳамда Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги томонидан ҳар йилги ҳосил учун агротехкарталардан келиб чиққан ҳолда белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги корхонасининг бирор-бир харажат тури бўйича тўловларга эҳтиёжи бўлмаган ҳолларда пахта ва ғалла етиштириш билан боғлиқ бўлган бошқа рухсат этилган харажат турлари бўйича, шунингдек, қишлоқ хўжалиги техникаси сотиб олишга, ички хўжалик ирригация ва коллектор-дренаж тармоқларини

тозалашга ишлатилиши (минерал ўғит, кимёвий ёки биологик воситалар, ёқилғи мойлаш материаллари ва уруғлик материал ҳамда СИУ хизматлари харажатлари бундан мустасно) мумкин.

Давлат эҳтиёжлари учун етиштирилаётган пахта ва ғалла етиштириш харажатларини тўғридан-тўғри “имтиёзли кредитлаш” механизмининг афзалликлари қуйидагиларда акс этади:

- маблағлар фермер хўжаликларига уларнинг ўз эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда ажратиб борилиши, маблағларнинг муваққат ҳисоб рақамларида ишлатилмасдан қолиб кетишига чек қўяди;

- молиявий маблағларни фермер хўжаликлари томонидан мустақил ишлатиш имконияти яратилади ва олинган кредитлардан самарали фойдаланишга йўл очади;

- фермер хўжаликлари томонидан айрим моддий-техник ресурслар ёки хизмат турларига эҳтиёж бўлмаган ҳолларда олдинги транш каби тўловларни асоссиз равишда олдиндан амалга ошириш ҳолатларига чек қўйилади;

- хўжаликлар томонидан ёнилғи-мойлаш материаллари, минерал ўғитлар ва бошқа моддий ресурслардан самарали фойдаланиш бўйича манфаатдорликни оширади;

- тижорат банклари ва хўжаликларнинг ажратилган кредит маблағларини ўз вақтида қайтарилишида масъулияти ва манфаатдорлигини янада оширади.

Гарчи давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси ва ғалла етиштириш харажатларини имтиёзли кредитлаш механизми фермерларнинг ишлаб чиқариш харажатларини молиялаштиришда муҳим омил бўлаётган бўлса-да, таҳлиллар бу тизимда муаммолар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Хусусан, имтиёзли кредитлар харажат модалари бўйича қатъий тарзда, мақсадли ажратилади ва фермер хўжаликлари бирор ресурсга эҳтиёж сезмаган тақдирда ҳам якуний ҳисоб-китоблар бўлмагунча кредитни эркин ишлатиш имконига эга эмас. Мутахассисларнинг фикрича, “бундай тартиб қишлоқ хўжалиги корхоналарига олаётган кредит маблағларини ўз хоҳишлари бўйича эркин, мустақил сарфлаш имкониятини бермайди. Шунинг оқибатида олаётган кредит маблағлари доим ҳам самара келтирмайди”⁹⁹.

Имтиёзли кредитлар ажратишда ва якуний тўловларда ҳисоб-китобларни бир-неча ҳисоб рақамлари орқали амалга оширилиши

⁹⁹ Абдуганиев А., Абдуганиев А.А. Қишлоқ хўжалиги иктисодиёти. Дарслик. –Т.: Адиб, 2011. - 63 б.

хўжаликлар учун ноқулай бўлиб, улар томонидан ортикча вақт ва маблағ сарфланишига сабаб бўлмоқда. Ҳисоб-китобларнинг жорий этилган тартиби моддий ресурслар етказиб берувчи корхоналар ва фермерлар ўртасидаги дебиторлик/кредиторлик қарзларини қисқартириш ўрнига, аксинча ортиб боришига олиб келмоқда.

Шунингдек, давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш харажатларини “имтиёзли кредитлаш” Жаҳон савдо ташкилоти қоидаларига кўра қисқартириш талаб қилинадиган “сарик саваб” тоифасига киришини ҳам эътибордан қочирмаслик лозим. Ҳозирги кунда бу тизим ўрнига бўнақлаш (аванслаш)га ўтиш муқобил вариантлардан саналади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш харажатларини тайёрлов корхоналари орқали бўнақлаш (транш) тажрибаси республикада 2005 йилгача пахта хомашёси ва 2006 йилгача ғалла етиштириш бўйича амалда бўлган. Аммо бу механизмда бўнақ (транш) ишлаб чиқариш харажатларининг модда ва элементлари бўйича қатъий тақсимланган бўлиб, амалда ажратилган маблағлар тижорат банклари орқали моддий-ресурслар етказиб берувчи ва хизматлар кўрсатувчи корхоналарга марказлашган ҳолда тақсимланган. Хўжаликлар ҳаттоки бирор-бир ресурс (хизмат) турига эҳтиёжи бўлмаган тақдирда ҳам бўнақни ўз хошига кўра, бошқа харажатларга ишлатиш имконига эга бўлмаган. Шу туфайли Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 17 декабрдаги “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни маблағ билан таъминлаш механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарорига асосан имтиёзли кредитлаш механизмига ўтилган эди.

Мева-сабзавот маҳсулотларига 2016 йилдан бошлаб давлат буюртмасининг жорий этилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 15 июндаги 206-сонли қарори билан тасдиқланган “Янги мева-сабзавот маҳсулотлари, картошка, полиз маҳсулотлари ва узум харид қилиш юзасидан давлат буюртмаси тўғрисида Низом”га асосан буюртмачилар (“Ўзбекизоқ-овкатхолдинг” ХК, “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК, “Ўзагроэксспорт” ТСК, “Ўзбекизоқовкатзахира” уюшмаси тизимидаги ва бошқа қайта ишлаш, тайёрлов ва экспортёр корхоналар) фермер ва деҳқон хўжалиklarини давлат буюртмаси доирасида мева-сабзавот маҳсулотларини харид қилиш контрактация шартномаси киймати-нинг камида 40 фоизи миқдорида аванс тўлови билан таъминланиши

лозимлиги белгилаб берилди. Аммо мева-сабзавот, узум ва полиз маҳсулотлари давлат эҳтиёжлари учун харид қилинаётган шароитда мазкур низомга кўра маҳсулот етиштириш харажатларини юкорида келтирилган буюртмачиларнинг ўз айланма маблағлари, Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг қайта молиялаштириш ставкасидан ортиқ бўлмаган ставкалар бўйича тижорат банкларининг кредитлари ва мева-сабзавот маҳсулотлари экспорти бўйича фьючерс контрактларидан тушган маблағлар ҳисобига аванс тўлашлари лозимлиги масалага ойдинлик киритишни талаб этади.

Биринчидан, агар маҳсулотлар давлат эҳтиёжлари учун харид этилса, уларни етиштириш харажатларини бўнаклаш ҳам давлат маблағлари ҳисобидан амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

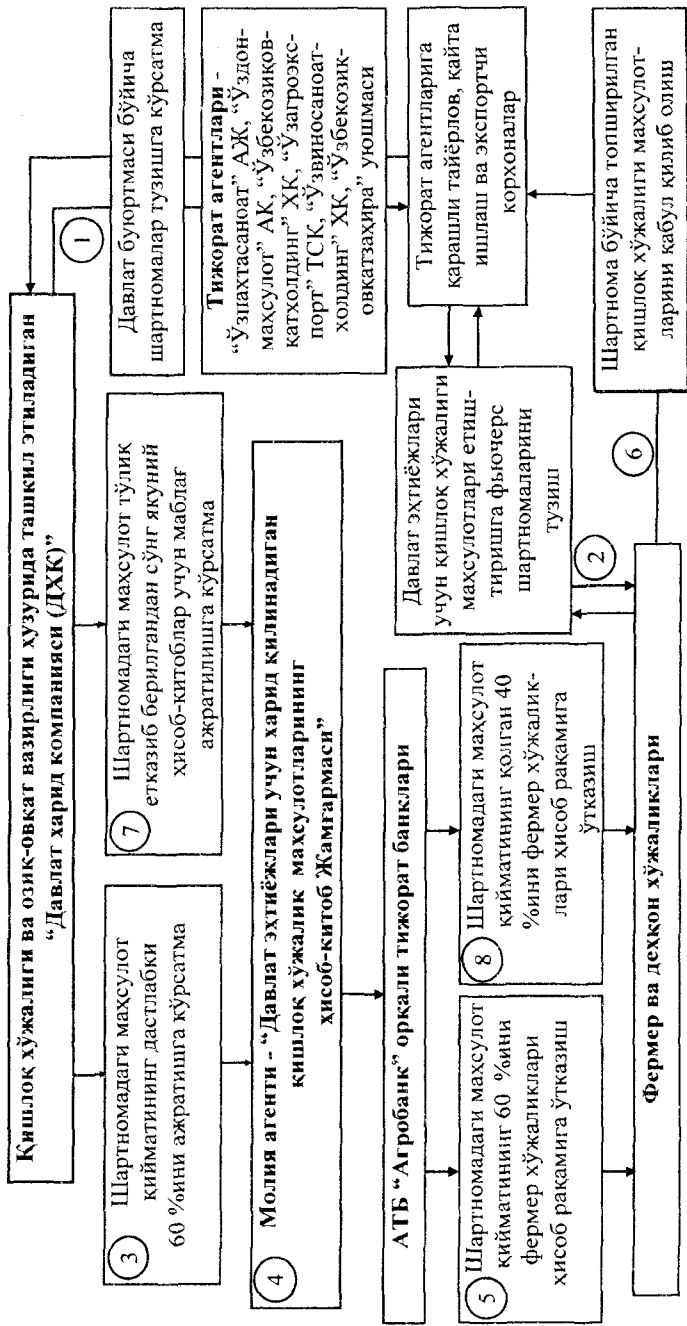
Иккинчидан, бўнак кийматининг контрактация шартномаси кийматининг камида 40 фоизи миқдориди белгиланиши ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш учун етарли эмас. Уни пахта хомашёси ва ғалладаги сингари 60 %га чиқариш зарур.

Фикримизча, давлат эҳтиёжлари учун харид этиладиган пахта хомашёси, галла, мева-сабзавот, узум ва полиз маҳсулотларини етиштириш харажатларини молиялаштиришни “фьючерс шартномалари” тизимига ўтказиш мақсадга мувофиқ. Уни Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат вазирлиги ҳузурида ташкил этилиши мумкин бўлган “Давлат харид компанияси”га юклаш мумкин (21-расм).

ДХК ўзининг тижорат агентлари (“Ўзпахтасаноат” АЖ, Ўздонмаҳсулот” АК, “Ўзбекизоқовқатхолдинг” ХК, “Ўзагроэксспорт” ТСК, “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК, “Ўзбекизоқовқатзахира” уюшмаси) орқали фермер ва деҳқон хўжаликлари билан давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга “фьючерс шартномалари”ни тузади. Шартномада давлат эҳтиёжлари учун етказиб бериладиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг тури, ҳажми, сифати ва ассортиментига қўйиладиган талаблар, етказиб бериш муддатлари, ҳақ тўлаш шартлари мустаҳкамлаб қўйилади.

Шартнома тузилгач, ДХКнинг молия агенти бўлган Молия вазирлиги ҳузуридаги “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамгармаси” давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари кийматининг 60 %и миқдориди дастлабки тўловларни амалга оширади.

Якуний ҳисоб-китоблар (қолган 40 %и) фермер хўжаликлари томонидан шартномада белгиланган маҳсулотлар ҳажми белгиланган шартлар ва сифат кўрсаткичларига риоя этилган ҳолатда тўлик етказиб берилгандан сўнг амалга оширилиши мақсадга мувофиқ.

21-расм. Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришни “фьючерс шартномалари” орқали молиялаштиришнинг тавсия этилаётган тартиби

Манба: муаллиф тиланмаси.

“Фьючерс шартномаси” бўйича ажратиладиган дастлабки тўловлар мақсадли йўналтирилиб, у фермер хўжалиги томонидан факат шартномада белгиланган маҳсулотни етиштиришга сарфланиши назорат қилинади. Аммо ажратилган маблағни харажат моддалари бўйича ишлатиш фермернинг ўз ихтиёрига берилади. Моддий ресурслар етказиб берувчи ва хизматлар кўрсатувчи шерикларни танлаш эркинлиги таъминланиши лозим.

Фермер хўжаликлари ёки ДХК томонидан шартнома шартларини бузиш ёки бошқа форс-мажор ҳолатлари бўйича кўриладиган чоралар шартномада катъий белгилаб қўйилиши мақсадга мувофиқ. Шартнома шартларининг бузилиш ҳолатлари аниқланган тақдирда томонлар хўжалик судлари орқали етказилган зарарни ундириш чораларини кўради.

Давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш харажатларини қисқа муддатли “имтиёзли кредитлаш” механизмидан “фьючерс шартномалари”га ўтишнинг афзалликлари қуйидагиларда кўринади:

- “фьючерс шартномаси” орқали ажратиладиган маблағларни фермер хўжаликлари мақсадли йўналишда харажат моддалари бўйича эркин ишлатиш имкониятига эга бўлади;
- “имтиёзли кредит”ни расмийлаштириш ва мониторинг қилиш билан боғлиқ расмиятчиликлар қисқаради;
- фермер хўжаликлари “имтиёзли кредит” учун тўлаб келаётган фоиз харажатларини банкка тўлашдан қутулади;
- кредит фоизлари ва асосий қарзни сўндириш билан боғлиқ ортиқча ташвишлардан холи бўлади;
- тижорат банклари ва фермер хўжаликлари ўртасидаги ҳисоб-китоблар кўп вақт олмай, сезиларли даражада енгиллашади.

Фермер ва деҳқон хўжалиklarининг давлат эҳтиёжларидан ташқари маҳсулот етиштириш харажатларини ҳамда инвестицион фаолиятларини кредитлаш борасида бир қатор имтиёзлар жорий этилган (81-а-б-жадваллар). Хусусан, фермер хўжалиklarига тижорат банклари томонидан ажратаётган имтиёзли кредитларнинг йиллик фоиз ставкалари тижорат кредитлари фоиз ставкаларидан сезиларли даражада паст бўлмоқда. Аммо қузатувлар кишлоқ хўжалигини кредитлаш тизимида қуйидаги бир қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатади:

- тижорат банкларининг кичик бизнес субъектларини “имтиёзли кредитлаш жамғармаси” ресурсларини етарли деб бўлмайди.

Фермер ва деҳкон хўжаликларига бериладиган айрим кредит турлари ва шартлари

Кредитлаш шартлари	Кредитлаш турлари				микроредит (бизнесни кенгайтиришга)
	миллий валютада кредитлаш	тижорат банклари "имтиёзли жамгарма" сиздан	давлат буюртмаси бўйича (пахта ва галла етиштиришга)	микроредит (бошлангич сармоёга)	
Кредитлайдиган муассаса	Тижорат банклари	Тижорат банклари	Молия вазирлиги хузуриги Жамгарма	Микрокредитбанк	Микрокредитбанк
Меъёрий хужжат	ЎЗР АВ, 07.12.2013 й. Низом № 2546	ЎЗР ВМ, 19.05.2000, 195-сонли қарори	ЎЗР АВ, 14.04.2007 й. Низом № 1675	ЎЗР ВМ, 06.05.2006 й. 78-сонли қарори	ЎЗР ВМ, 06.05.2006 й. 78-сонли қарори
Кредит шакли	имтиёзсиз	имтиёзли	имтиёзли	имтиёзли	имтиёзли
Кредит берилдиган фаолият турлари ва муддати	Ўз фаолиятини бошлашга -12 ойгача; айланма маблағларни тўлдиринишга -24 ойгача	айланма маблағлар учун -2 йилга; инвестицион лойиҳаларни молиялашга - 5 йилгача	давлат буюртмаси асосида маҳсулот етиштиришга: - галлага 12 ойгача, - пахтага 18 ойгача	ташқил топгани 6 ойгача деҳкон ва фермерларга бошлангич сармоёга - 18 ойгача	бизнесни кенгайтириш ва айланма маблағларни тўлдириниш учун - 24 ойгача
Берилдиган кредит суммаси	ўзаро келишув асосида	энг кам иш ҳақининг 2000 бараваригача	харид қилинадиган пахта ва галла қиймати 60 фоизигача	энг кам иш ҳақини деҳкон хўжалигига 100, фермер хўжалигига 200 баравари	энг кам иш ҳақининг 500 бараваригача
Кредитнинг йиллик фойз ставкалари	келишув асосида	Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 % ига тенг (4,5 %)	Пахта ҳомашёси етиштиришга - 3 %, галлага - 5 %.	3 %	Марказий банк қайта молиялаш ставкасининг 50 %ига тенг (4,5 %)
Гаров таъминоти:	Мол-мулк, кимматли қоғозлар, кафолат, кафиллик, суғурта полиси	Мол-мулк, кимматли қоғозлар, кафолат, кафиллик, суғурта полиси	Банктар ҳисобидан суғурталанади	Мол-мулк, кимматли қоғозлар, кафолат, кафиллик, суғурта полиси	Мол-мулк, кимматли қоғозлар, кафолат, кафиллик, суғурта полиси

Изоҳ: *ЎЗР ВМ - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси, *ЎЗР АВ - Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги.
Манба: тегишли меърий хўжалиқлар асосида муаллиф томонидан тузилган.

Фермер ва деҳкон хўжаликларига бериладиган айрим кредитлар турлари ва шартлари

Кредитлар шартлари	Кредитлаш турлари			шахсий томорқа хўжалигини микрокредитлаш
	мева-сабзавот ва чорва маҳсулотларини қайта ишлашга	бўлғуси хосили гаровга қўйиб кредитлаш	ер ижараси ҳуқуқини гаровга қўйиб кредитлаш	
Муассаса	Тижорат банклари	Тижорат банклари	Тижорат банклари	Тижорат банклари
Меърий ҳужжат	ЎЗР ВМ, 20.08.2007 й., 178-сонли қарори	ЎЗР АВ, 16.04.2004 й., Низом № 1337	ЎЗР АВ, 30.04.2004 й., Низом № 1345	ЎЗР АВ, 20.03.2012 й., Низом № 2344
Имтиёз борлиги	имтиёзли	банк ихтиёрига қўра	имтиёзсиз	имтиёзли
Кредит бериладиган фаолият турлари ва муддати	- мини-технологиялар ва ихчам асбоб-ускуналар сотиб олишга имтиёзли кредитлар - 5 йилгача	давлат эхтиёжлари учун пахта хомашёси етиштиришга - 18 ойгача ва ғаллага - 12 ойгача	- айланма маблағларни тўлдиришга - 2 йил; инвестицион лойиҳаларга - 5 йилгача	- дарахт ва узум кўчаги олишга - 3 йилгача; - уруғлик, ўғитлар олиш, иссиқхоналар, паррандачилик ва асаларичиликка - 2 йилгача
Бериладиган кредит суммаси	келишув асосида	шартнома кийматининг: ғаллага - Жамгармадан кредит олган бўлса ¹⁾ 30, олмаганда 80 %гача; пахтага - мос равишда 20 ва 70 %гача	ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи кийматининг 80 фоизидан орттик эмас	энг кам иш хақининг 100 бараваригача
Кредит фоизлари	"имтиёзли жамгарма" дан - МБ қайта молиялаш ставкасини 50, банкнинг ўз маблағидан - 100 %гача	банк билан ўзаро келишув асосида	банк билан ўзаро келишув асосида	Марказий банк қайта молиялаш ставкасидан юқори бўлмаган ставкада (9 %)
Ҳаров таъминоти:	мол-мулк, қимматли қозғоғлар, қафолат, кафиллик, суғурта полиси	бўлғуси хосил қиймати, банк-бенефициар фойда-сига суғурта полиси	ер участкасини ижарага олиш ҳуқуқи, бошқа таъминот шакллари	мол-мулк, қимматли қозғоғлар, қафолат, кафиллик, суғурта полиси

*ЎЗР ВМ - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси; *ЎЗР АВ - Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги;

¹⁾ - Молия вазирлиги ҳузуридаги "Давлат эхтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамгармаси" дан имтиёзли кредит олган ёки олмаганига қараб контракция шартномаси кийматидан келиб чиқиб.

Манба: *тегишли меърий ҳужжатлар асосида муаллиф томонидан тузилган.*

Бу кредит устувор равишда юқори технологияли ва инновация лойиҳаларини, узоқ ва бориш қийин бўлган, меҳнат ресурслари ортиқча туманларда жойлашган хўжаликларга ажратилмоқда;

- бошланғич сармоёга бериладиган кредит қиймати (энг кам иш ҳақининг деҳқон хўжаликлариغا 100, фермер хўжаликлариغا 200 бараваригача) асосий воситаларни шакллантириш ва ишлаб чиқаришни молиялаштириш учун камлик қилади;

- тижорат банклари томонидан кредитлар асосан қисқа муддатга, айланма маблағларни молиялаштиришга берилмоқда, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга бериладиган кредитлар ҳажми етарли эмас ва уларнинг муддати қисқа (5 йилгача);

- кредит хатарларини кафолатловчи суғурта тизими яхши тараққий этмаган, бунда давлатнинг иштироки етарли эмас;

- кредит олиш шартлари нисбатан мураккаблигича қолмоқда;

- ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини ва бўлғуси ҳосилни гаровга қўйиб кредитлаш механизми амалда ишламайди;

- қишлоқ хўжалигига хос бўлган таваккалчилик хатарларининг юқорилиги ва фермерларнинг молиявий жиҳатдан бақувват эмаслиги тижорат банкларини уларни кредитлашда эҳтиёткорлик билан ёндошишга мажбур этади.

Энг асосий муаммолардан бири аксарият деҳқон ва фермер хўжаликларида кредит олишда талаб этиладиган кредит қийматининг 120 %ига тенг миқдордаги гаров таъминоти учун мол-мулк ёки бошқа турдаги воситаларнинг етишмаслигидир. Фикримизча, қишлоқ хўжалигининг табиий-иклим шароитлари ва рискка ўта мойиллиги ҳамда мамлакат озик-овқат хавфсизлиги учун юксак аҳамиятини эътиборга олиб, тармоқни молиялаштириш ва кредитлаш тизимида давлат иштирокини ҳар томонлама кучайтириш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги “Сугориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш Жамғармаси” ва “Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш Жамғармаси”ни бирлаштириш эъвазига улар базасида ягона “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш Жамғармаси”ни тузиш мумкин. Унинг таркибий тузилиши ва бажариши мумкин бўлган вазифалари 22-расмда ақс эттирилган.

Мазкур Жамғарманинг ташкил этилиши, бир томондан, Молия вазирлиги ҳузуридаги қишлоқ хўжалигини молиялаштиришга оид турли жамғармаларни ягона бошқарув тизимига бирлаштира, иккинчи томондан қишлоқ хўжалигини кенг қамровли ва мақсадли молиявий қўллаб-қувватлашга имкон яратади.

Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш Жамғармаси

<p>Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш ва замонавий суғориш тизимларини жорий этишни қўллаб-қувватлаш департаменти</p>	<p>Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлаш ва илғор технологияларни жорий этишни қўллаб-қувватлаш департаменти</p>	<p>Қишлоқ хўжалигини кредитлашни ривожлантириш ва кафолатлаш департаменти</p>
<p>- суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирларини молиялаштириш; - сув тежовчи суғориш усулларини жорий этишга банк кредитлари учун кафолат бериш ва фоиз тўловлари бир қисмини қоплаб бериш</p>	<p>- лизинг ва кредитга техника воситаларига кафолат бериш ва фоиз тўлови бир қисмини қоплаб бериш; - юқори унумли технологияларни жорий этишга банк кредитлари олишга кафолат бериш</p>	<p>- моддий ресурслар харид этишга қисқа муддатли кредитларга кафолат бериш ва фоиз тўлови бир қисмини қоплаб бериш; - инвестицион кредитларга кафолат бериш ва фоиз тўловлари бир қисмини қоплаб бериш</p>

22-расм. “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш Жамғармаси”нинг тавсия этилаётган тартиби

Манба: муаллиф ишланмаси.

Хорижий мамлакатларда бу борада катта тажрибалар тўпланган. Жумладан, Европада “Қишлоқ хўжалиги кафолат жамғармаси (European Agricultural Guarantee Fund (EAGF))” ва “Қишлоқ ҳудудларини ривожлантириш жамғармаси (The European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD))” фаолият кўратади. Улар қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга давлат субсидиялари ажратиш билан бирга, кредитлар учун кафолат бериш вазифасини ўтайди.

АҚШда “Кредит учун дастлабки тўлов дастури (Down Payment Loan Program)” доирасида иш бошлаш учун етарли маблағ бўлмаган фермерларга бошланғич сармоя учун кредит кийматининг 5 %и ўз маблағи, 45 %и паст фоиз ставкаларида давлат маблағлари эвазига, қолган 50 %и банк томонидан молиялаштирилади¹⁰⁰.

¹⁰⁰ Agricultural Act of 2014. United States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill.

РФда қисқа муддатли (1 йилгача) ва узоқ муддатли (2-15 йилгача) кредитлар учун фоиз тўловларининг ўсимликчиликда РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисми, сутчиликка 80 %и, гўшт ишлаб чиқаришга 100 %игача давлат томонидан коплаб берилади¹⁰¹.

Республикамызда кишлоқ хўжалигини кредитлаш тизимини яна куйидаги йўналишларда такомиллаштириш мақсадга мувофиқ:

- тижорат банкларининг имтиёзли кредитлашга йўналтираётган ресурсларини кўпайтиришни ҳар томонлама рағбатлантириш;

- кредит таваккалчилигини суғурталовчи институционал тузилмаларни кенг ривожлантириш;

- бошланғич сармоя ва микрокредитлар қийматини ошириш ва қайтариш муддатини узайтириш;

- бино-иншоотлар куриш, техника воситалари, асбоб-ускуналар харид қилиш ва янги технологияларни ўзлаштиришга йўналтирилган, муддати 5-10 йил ва ундан ортиқ бўлган ва йиллик фоиз ставкаси Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг 50 %идан ошмайдиган узоқ муддатли кредитлар беришни кўпайтириш;

- бўлғуси ҳосилни ва ерларни узоқ муддатли ижарага олиш ҳуқуқини кредит кафолати учун қабул қилишга имкон берувчи меъёрий-ҳуқуқий асосларни яратиш.

¹⁰¹ www.mcx.ru. “Правила предоставления и распределения субсидий из федерального бюджета бюджетам субъектов Российской Федерации на возмещение части затрат на уплату процентов по кредитам, полученным в Российских кредитных организациях, и займам, полученным в сельскохозяйственных кредитных потребительских кооперативах” (Утвержден Постановлением Правительства РФ от 28 декабря 2012 г. № 1460)

ХУЛОСА

Мавзу юзасидан олиб борилган назарий ва амалий тадқиқотлар натижаларини умумлаштириш бир қатор хулоса ва тавсиялар ишлаб чиқишга имкон беради:

Иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишга оид назарий концепциялар ва уларнинг ривожланиш тенденцияларини эволюцион тартибда тадқиқ этиш асосида, бу борада бир-бирига қарама-қарши илмий ёндашувлар мавжудлигини кўриш мумкин. Шу билан бирга кўпчилик миллий ва хорижий иқтисодчи-олимлар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солиш заруратини инкор этаётгани йўқ. Асосий илмий мунозаралар иқтисодиётни давлат томонидан тартибга солишнинг кўлами, соҳалари, шакллари, усуллари ва механизмлари хусусида бормоқда.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш зарурати куйидаги омиллар таъсирида юзага келади: аграр ишлаб чиқаришнинг табиий-иқлимий шарт-шароитлар (об-ҳаво, географик жойлашув, экологик вазият, табиий офатлар) таъсирига кучли боғлиқлиги натижасида соҳанинг таваккалчиликка ўта мойиллиги; тармоқда инвестицион жозибадорликнинг нисбатан пастлиги ва капиталнинг секин айланиши; қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига бўлган талабнинг ноэластиклиги; қишлоқ хўжалигида ресурсларининг нисбатан имобиллик хусусияти; қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари нархлари билан тармоқда ишлатиладиган моддий-техника ресурслари ўртасида йирик диспаратет вужудга келганлиги; давлат мулки бўлган ер-сув ресурсларидан самарали фойдаланиш зарурати ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш куйидаги тамойилларга асосланади: илмий англаб этиш, мақсаднинг ягоналиги, тенглик, тизимлилик, ихтиёрийлик, табақалашган ёндашув, самарадорлик, ижтимоий йўналтирилганлик, рағбатлантирувчи йўналиш, кафолатланганлик, индикатив тартибга солиш, нархлар паритетини сақлаш, зарурат ва етарлилик даражасидаги аграр протекционизм ва бошқалар.

Олиб борилган тадқиқотлар асосида қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг мақсади, вазибалари, тамойиллари, объекти, субъекти, шакллари, усуллари, механизмлари ва дастаклари (регуляторлари)ни ўз ичига олган

куйидаги тизимли таркибини таклиф этамиз ва у куйидагилардан ташкил топган:

- тартибга солишнинг бевосита ва билвосита шакллари;
- бюджет-инвестиция, бюджет-солик, молия-кредит, нарх, прогнозлаштириш, индикатив режалаштириш, мақсадли дастурлаш, ташки иктисодий фаолиятни тартибга солиш усуллари;
- меъёрий-ҳуқуқий тартибга солиш, бюджет-солик, молия-кредит, нарх, прогнозлаш, мақсадли дастурлаш, индикатив режалаштириш, инвестиция, валюта, суғурта, божхона, ташки иктисодий, илмий-техник, ахборот-маслаҳат, институционал қўллаб-қувватлаш механизмлари ва бу механизмларни амалга оширишга хизмат килувчи бир қатор дастаклари (регуляторлари);
- озиқ-овқат хавфсизлиги, монополистик фаолиятни чеклаш ва адолатли рақобатни муҳофаза қилиш, тадбиркорлик эркинлиги ва хусусий мулкни муҳофаза этиш, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, кишлоқ ҳудудларини барқарор ривожлантириш, бандликка кўмаклашиш, даромадларни қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқаришни рисклардан ҳимоялаш, нарх, солик, пул-кредит, бюджет-инвестиция, мақсадли давлат дастурлари каби механизмлар орқали қўллаб-қувватлаш, инфратузилма, моддий-техника, илм-фан ва ахборот таъминоти каби бир қатор устувор йўналишлари.

Европа Иттифоқида (ЕИ) кишлоқ хўжалигини тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш унинг ягона аграр сиёсати доирасида олиб борилади. ЕИ ягона аграр сиёсатининг асосини уч йўналиш ташкил этади: бозор фаолиятини қўллаб-қувватлаш (Market Support), даромадларни қўллаб-қувватлаш (Income Support) ва кишлоқ ҳудудларини ривожлантириш (Rural Development).

Аграр секторни қўллаб-қувватлаш механизмлари куйидаги устувор вазибаларни муваффақиятли ҳал этишга йўналтирилган:

- иктисодий жиҳатдан – фермерлар даромади ва маркетинг фаолиятини қўллаб-қувватлаш орқали барқарор озиқ-овқат хавфсизлигига эришиш ҳамда экспорт салоҳиятини ошириш;
- экологик жиҳатдан – атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатни асраш орқали табиий ресурслар ҳамда иқлим ўзгаришлари таъсирини самарали бошқариш тизимини шакллантириш;
- ҳудудий жиҳатдан – кишлоқ ҳудудларини мувозанатлашган ва барқарор ривожланишини таъминлаш орқали шаҳар ва кишлоқ турмуш шароитлари ўртасидаги фарқни камайтириш, миграция

туфайли кишлоқларнинг бўшаб қолиши ва шаҳар аҳолисининг ҳаддан ташқари кўпайиб кетишининг олдини олиш.

АҚШда қишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлашнинг кенг камровли ва юқори самарали тизимига асос солинган. Аграр секторни қўллаб-қувватлаш йўналишлари ва давлат бюджетидан ажратиладиган маблағлар қиймати ҳар 5-6 йилда қабул қилинадиган “Қишлоқ хўжалиги тўғрисида”ги қонунлар (Farm Bill) билан тасдиқланиши бу масалага тизимли ёндашув борлигидан дарак беради.

АҚШнинг 2014 йилда қабул қилинган қишлоқ хўжалигига оид охириги **“Федерал қишлоқ хўжалиги ислохоти ва риск менежменти тўғрисидаги қонун”** деб номланган қонунда аграр тармокни давлат томонидан қўллаб-қувватлашга 2014-2023 йиллар оралиғида эса 956 401,0 млн. АҚШ доллари қийматида маблағ ажратиш кўзда тутилган. Фикримизча, қонуннинг қуйидаги йўналишлари тармок ривожланиши учун муҳим ва республикаimiz шароитларига мослаштириб қўллаш учун амалий аҳамиятга эга:

- “Сут маҳсулотларини харид қилиш дастури” бўйича бозорда сутнинг нархи 4 доллардан пастга тушиб кетган ҳолларда давлат томонидан сутни 4 доллардан кам бўлмаган нархда харид қилиши орқали фермерлар даромадини қўллаб-қувватлаш;

- “Озиқ-овқат дастурлари” доирасида давлат томонидан фермер хўжаликлари ва ранчолардан катта микдордаги озиқ-овқат маҳсулотларни кафолатланган нархларда сотиб олиниши орқали фермерлар даромадларини қўллаб-қувватлаш ҳамда миллионлаб кам таъминланган аҳоли тоифалари учун “озиқ-овқат банклари”, “озиқ-овқат буфетлари” ва “бепул овқатланиш ошхоналари” орқали бепул озиқ-овқат тарқатилиши, мактаб ўқувчилари учун “бепул тушлик” дастури амалга оширилиши;

- кам таъминланган аҳоли табақалари, мактаб ўқувчилари, оналар ва ёш болаларни давлат томонидан мева, сабзавот, дуккакли маҳсулотлар ва бошқа витаминга бой озука билан бепул таъминлаш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари экспорти учун кредитлар ажратилиши ва кредит учун давлат кафолати таъминланиши;

- асосий ва айланма капитални шакллантиришга бевосита кредитлар ажратиш ҳамда кредитлар учун давлат кафолатини бериш;

- ёшларни фермерлик ҳаракатига жалб этиш, энди иш бошлаган ва оилавий фермерларни қўллаб-қувватлаш;

- иш бошлаш учун етарли маблағи бўлмаган ёш фермерларга бошланғич сармоя (инвестиция) учун кредит қийматининг 45 %ини паст фоиз ставкаларида давлат томонидан молиялаштирилиши;

- кишлок жойларда бизнес ва микротадбиркорликни ривожлантириш учун маслаҳат, тренинглар олиб борувчи нотижорат ташкилотлар ва давлат агентликлари учун грантлар ажратиш;

- маҳаллий кишлок хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш, саклаш, таксимлаш ва сотиш орқали юкори қийматли товарлар яратиш билан боғлиқ лойиҳаларни устувор молиялаштирилиши;

- аграр соҳада кенг камровли илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматларини молиявий қўллаб-қувватлаш орқали фермерларни илм-фан ютуқлари ҳамда замонавий технологиялар билан таъминлаш;

- аграр соҳада илмий тадқиқотлар ва маслаҳат хизматларини молиялаштириш учун алоҳида жамгарманинг ташкил этилиши;

- об-ҳаво ва иқлим ўзгаришлари ҳамда табиий офатлар, касалликлар ва зараркунандалар туфайли даромадлардаги йўқотишларни компенсацион тўловлар орқали қоплаб бериш;

- кишлок хўжалиги маҳсулотларининг нархлари фермерларнинг минимал даромад олишларига имкон берувчи “мақсадли нарх”лардан пастга тушиб кетган ҳолларда нархлардаги фарқларни қоплаш;

- ноқулай об-ҳаво, табиий офатлар ёки касалликлар чорва моллари ўлимига олиб келганда, шунингдек, қурғоқчилик туфайли яйловлар қуриб кетганда фермер хўжалиқларига давлат томонидан молиявий кўмак сифатида зарарлар қоплаб берилиши ва бошқалар.

XXРнинг аграр тармокни ривожлантириш ва давлат томонидан қўллаб-қувватлаш бўйича қуйидаги тажрибаларидан мамлакатимиз шароитларида фойдаланиш мумкин:

- тармокни узоқ ва киска муддатли режалар ҳамда мақсадли давлат дастурлари асосида ривожлантириш;

- экинларнинг элита навлари, уруғликлар харид этишни ҳамда табиий офатларда қўрилган зарарларни бюджетдан субсидиялаш;

- кишлок хўжалигини имтиёзли кредитлаш ҳамда ишлаб чиқарувчиларнинг минерал ўғитлар ва ўсимликларни ҳимоялаш воситаларига қилган харажатларини бюджетдан компенсация қилиш;

- аграр тармокни солиқлардан озод этиш ёки имтиёзли соликка тортиш механизмлари;

- кишлок хўжалиги маҳсулотлари ва моддий-техника ресурслари нархлари ўсиши ўртасидаги “диспаритет”ни кискартириш;

- давлат харидлари тизимини кенгайтириш ва харид нархларини ошириш орқали маҳсулот ишлаб чиқаришни рағбатлантириш;
- кишлоқ хўжалиги экинларини илмий районлаштириш ва чуқур ихтисослаштиришга асосланган махсус зоналарни ташкил этиш.

РФда кишлоқ хўжалигини давлат томонидан тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш йўналишлари, механизмлари ва мақсадли давлат дастурлари “Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонун билан мустақамлаб қўйилган Фикримизча, бизнинг республикамызда ҳам РФ, АҚШ, Қозоғистон ва бошқа мамлакатлар тажрибаларидан келиб чиқиб бу қонунни қабул қилиш фурсати етди.

РФнинг “Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонунининг 8-моддасида белгиланган ҳамда муайян давр учун (5-8 йил) мунтазам равишда амалга ошириладиган “Кишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, хомашёси ва озик-овқат бозорларини тартибга солиш давлат дастури” тармокни барқарор суръатлар билан ривожлантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Фикримизча, РФ, АҚШ ва ЕИ тажрибаларидан келиб чиқиб республикамыз кишлоқ хўжалиги ривожлантиришнинг барча муҳим йўналишларини ўз ичига олувчи комплекс, ўрта (5 йилгача) ва узок (5-10 йиллик) муддатга мўлжалланган, ўз паспортига эга бўлган давлат дастурларини амалга ошириш мақсадга мувофиқ.

РФ аграр секторини қўллаб-қувватлашнинг қуйидаги тажрибалари биз учун амалий аҳамиятга эга деган фикрдамыз:

- кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг суғурта шартномаси бўйича суғурта ташкилотларига тўлайдиган суғурта мукофотининг 50 %ини давлат бюджетидан қоплаб берилиши;

- кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларининг кредит ташкилотларидан олган қисқа ва узок муддатли инвестицион кредитлари учун фоиз тўловлари бир қисмини давлат бюджетидан субсидиялар орқали қоплаб берилиши (РФ Марказий банки қайта молиялаш ставкасининг 2/3 қисмидан 100 %игача миқдорда);

- эски боғларни қўпориб ташлаш ва қайтадан маданийлаштириш ҳамда кўп йиллик мевали дарахт, токзор ва резавор кўчатларини экиш ва уларни парваришлаш харажатларининг бир қисмини қоплашга давлат бюджетидан субсидиялар ажратиш;

- узок ва чекка ҳудудларни уруғлик билан таъминлаш харажатларининг 85 %ини давлат бюджетидан қоплаш;

- тупроқ унумдорлиги паст бўлган кам унумли ерларни экишга тайёрлаш учун федераль бюджетдан маблағлар ажратиш;

- мамлакат учун юқори иқтисодий аҳамиятга эга дастурларни давлат бюджетидан молиявий қўллаб-қувватлаш;
 - қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат бозорларида нархлар даражасидаги кескин тебранишларни барқарорлаштириш учун давлат харид ва товар интервенцияларини ўтказиш, максимал ва минимал нархларни жорий этиш, интервенция фондиди шакллантириш;
 - қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларига бир гектар экин майдонига нисбатан агротехнологик тадбирларни ўтказиш, тупроқ унумдорлигини ошириш мақсадида ишлаб чиқариш ҳажмига боғланмаган қўллаб-қувватлашга бюджетдан субсидиялар ажратиш;
 - замонавий иссиқхоналар қуришга сарфланган капитал харажатларнинг 20 %ини тўғридан-тўғри бюджетдан субсидиялаш;
 - чорвачилик соҳасида мамлакат учун юқори иқтисодий аҳамиятга эга дастурларни бюджетдан молиявий қўллаб-қувватлаш;
 - чорва моллари юкуми касалликлари тарқалишининг олдини олиш ва эпизоотик тадбирларни бюджетдан молиялаштириш;
 - гўшт қорамолчилиги фермаларини қуриш ва таъмирлашга инвестицион кредитлар учун фоиз тўловларининг бир қисмини қоплашга субсидиялар ажратиш; гўштдор зотли қорамоллар ва уларнинг чагишмаларини сақлашга субсидиялар ажратиш;
 - сут қорамолчилигини ривожлантиришни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш (сотилган ва хўжаликнинг ўзида қайта ишланган ҳар бир литр сут учун субсидиялар ажратиш; сут қорамолчилиги фермаларини қуриш ва таъмирлашга инвестицион кредитлар фоиз тўловларининг бир қисмини қоплашга субсидиялар ажратиш; сут фермалари барпо этиш ва уларни қайта таъмирлаш харажатларининг бир қисмини (20 %ини) қоплашга субсидиялар ажратиш);
 - элита уруғчилиги ва нав танлашни қўллаб-қувватлаш, элита уруғлари харид этишга сарфлаган харажатларининг бир қисмини бюджетдан субсидиялар орқали қоплаш (24 % атрофида);
 - ўсимликчиликда уруғчилик-нав танлаш марказлари ва чорвачиликда генетик-насл танлаш объектлари қурилишига, уларни кредитлашга давлат субсидиялари ажратиш;
 - гўшт ва сут қорамолчилиги наслчилик базасини ривожлантиришга федераль ва ҳудудлар бюджетларидан субсидиялар ажратиш.
- ЖСТ доирасида маҳаллий қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларни молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган тадбирларни ЖСТнинг “Қишлоқ хўжалиги бўйича битими” талабларига мос ҳолга келтириш талаб этилади.

Фикримизча, ЖСТга аъзо бўлиш доирасидаги музокараларда республикаимизнинг “ривожланаётган мамлакат” статусини қўлга киритиш кишлоқ хўжалигини ички қўллаб-қувватлаш даражасини 10 % килиб ўрнатишга ва ўтиш даврини 7 йилгача чўзишга имкон яратиши мумкин.

Бизнингча, истиқболда фермер хўжалиklarини тўғридан-тўғри молиявий қўллаб-қувватлашга қаратилган ҳамда “Қишлоқ хўжалиги бўйича битим”нинг “сарик савати”га мансуб тадбирларни босқичма-босқич камайтириб, битимнинг “яшил савати” тоифасига кирувчи фермер хўжалиklarини қўллаб-қувватлаш тадбирларини кучайтириш мақсадга мувофиқ. Биринчи навбатда кишлоқ хўжалиги учун малакали кадрлар тайёрлаш, уруғчилик-селекция ва наслчилик, турли касалликлар ва зараркунандаларга қарши курашиш соҳаларида илмий тадқиқотлар олиб бориш, илм-фан ютуқлари ва илгорлар тажрибасини тарғиб қилиш бўйича ахборот-маслаҳат хизматлари, инфратузилмаларни шакллантириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашга имкон берувчи коллектор-дренаж тизимларини барпо этиш ва иш ҳолатида сақлаб туриш, сув таъминоти ва насос билан сугориладиган ерларда электр таъминотини яхшилаш, фермерларни табиий офатлар ва таваккалчилик хатарларидан ҳимоялашда давлатнинг иштирок этиши, кам даромадли ва ноқулай шароитларда маҳсулот ишлаб чиқарувчи фермерларни молиявий қўллаб-қувватлаш масалаларига кўпроқ эътибор бериш мақсадга мувофиқ.

Давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш механизмини такомиллаштириш юзасидан қуйидаги тасияларни илгари сураимиз:

- давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш ва харид қилиш бўйича ўзаро шартномавий муносабатлари асосан иктисодий усуллар устуворлигига таяниши ва “Хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг шартномавий-ҳуқуқий базаси тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни билан тартибга солиб турилиши мақсадга мувофиқ;

- жаҳон амалиёти тажрибасидан ва республикаимизда аграр тармокни ривожлантириш хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш тўғрисида”ги қонун қабул қилиш зарурати юзага келмоқда. Ушбу қонун билан хўжалик юритиш субъектлари ва давлат ўртасидаги муносабатларни тартибга солиб туриш, хўжалик юритиш борасида уларнинг ваколатлари доирасини, кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчиларини давлат томонидан

тартибга солиш ва қўллаб-қувватлаш йўналишларини аниқ белгилаб қўйиш лозим;

- тавсия этилаётган ушбу қонунда “Давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини харид қилиш тўғрисида”ги бўлимни киритиш мақсадга мувофиқ. Бу бўлимда давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш юзасидан фермер хўжаликлари ва давлатнинг ўзаро муносабатлари, бу борада уларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари, контрактация шартномалари бўйича ҳисоб-китобларни амалга ошириш коидалари, шартнома шартлари бузилган ҳолатларда томонларнинг мажбуриятлари белгилаб қўйилади;

- давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, харид қилиш, озиқ-овқат захираларини яратиш ва молиялаштиришни ягона тизимга бирлаштириш мақсадида “Ўздонмаҳсулот” АК, “Ўзбекозиқовқатхолдинг” ХК, “Ўзагроэксспорт” АЖ, “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК ва “Ўзбекозиқовқатзахира” уюшмасини Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги тизимига киритиш орқали вазирликни Ўзбекистон Республикаси Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат вазирлиги номи билан қайта ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Мазкур таркибий ўзгариш мамлакатимиз озиқ-овқат хавфсизлигини мустаҳкамлашда муҳим омил бўлиб хизмат қилиши мумкин;

- Қишлоқ хўжалиги ва озиқ-овқат вазирлиги ҳузурида “Давлат харид компанияси (ДХК)”ни тузиш ва “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси”ни Молия вазирлигидан ДХКга тасарруфига ўтказиш тавсия этилади. Ихтисослашган давлат харид компанияси қошида мамлакат озиқ-овқат хавфсизлиги таъминлашга имкон берувчи давлат буфер захира фондларини ташкил этиш мақсадга мувофиқ. Ушбу фондлар ғалла, гўшт, сут ва бошқа кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида барқарорликни сақлаб бориш вазифасини бажариш орқали мамлакатнинг озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлашга катта ҳисса қўшиши мумкин.

Фермер хўжаликларининг давлат эҳтиёжлари учун етиштираётган **қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига нарх белгилаш масаласи** муҳим аҳамият касб этади. Фикримизча, давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига харид нархларини шакллантириш асосида республика бўйича бир тонна маҳсулотни етиштиришга сарфланадиган ўртача харажатлар (таннарх) асос қилиб олиниши ва унга минимал фойда нормасини (масалан, ҳеч бўлмаганда 20 %

рентабелликни) таъминловчи устама белгиланиши мақсадга мувофиқ. Ҳарид нархларини белгилашда ерларнинг сифат кўрсаткичларидан келиб чиқиб табакалашган коэффицентлар қўллаш яхши самара бериши мумкин. Хусусан, 91-100 баллик (IX класс) ерларда етиштирилган маҳсулотларнинг давлат харид нархларига 1,0 коэффицент қўлланилиб, ернинг балл-бонитети камайиб борган сари харид нархларга қуйидаги коэффицентларни қўллаш мумкин:

- 91-100 балллик (X класс) ерлар учун – 1,0 коэффицент;
- 81-90 балллик (IX класс) ерлар учун – 1,05 коэффицент;
- 71-80 балллик (VIII класс) ерлар учун – 1,1 коэффицент;
- 61-70 балллик (VII класс) ерлар учун – 1,15 коэффицент;
- 51-60 балллик (VI класс) ерлар учун – 1,2 коэффицент;
- 41-50 балллик (V класс) ерлар учун – 1,25 коэффицент;
- 31-40 балллик (IV класс) ерлар учун – 1,3 коэффицент;
- 21-30 балллик (III класс) ерлар учун – 1,35 коэффицент;
- 11-20 балллик (II класс) ерлар учун – 1,4 коэффицент.

Бундай коэффицентларнинг қўлланилиши турли тупрок унумдорлиги шароитида маҳсулот етиштирувчи хўжаликларни фойда олиш имкониятлари бўйича нисбатан тенглаштиришга ва шу орқали даромадларни адолатли тақсимлашга имконият яратади.

Жаҳон тажрибасидан келиб чиққан ҳолда, қабул қилиниши тавсия этилаётган “Қишлоқ хўжалигини ривожланиши тўғриси”даги қонунда қишлоқ хўжалиги ва иқтисодийётнинг бошқа тармоқлари ўртасида эквивалент товар айирбошлашни таъминлашга қаратилган “нархлар паритети” тўғрисидаги бандни киритиш ва базис даври учун 1990 йилдаги нархлар нисбати асос қилиб олинishi мақсадга мувофиқ. Натижада қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ва уни қайта ишлаш маҳсулотларидан олинадиган даромадларни адолатли тақсимланишига эришиш мумкин.

Республикада мавжуд суғориладиган ерларнинг 45 %дан ортиғи у ёки бу даражада шўрланган шароитда уларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш учун мақсадли давлат дастурлари ва марказлашган давлат инвестицияларини тизимли ҳамда доимий равишда амалга ошириш зарур. Ҳозирги кунда бу тадбирлар давлат бюджети ёки Молия вазирлиги ҳузуридаги “Сугориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни молиялаштириш жамғармаси” маблағлари ҳисобига молиялаштирилмоқда.

Фикримизча, суғориладиган ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш тадбирларини амалга оширишга давлат бюджети

маблағларига кўшимча равишда тижорат банкларининг узок муддатли (5-10 йиллик) инвестицион кредитларини жалб этиш, асосий кредитни қайтариш муддатига камида 2 йиллик имтиёзли давр кўллаш ва кредитнинг фоиз тўловларини тижорат банкларига давлат бюджетидан коплаб бериш амалиётини жорий этиш мақсадга мувофик. Бу тажрибанинг амалга киритилиши суғориладиган ерларни мелиоратив ҳолатини яхшилаш ишларини жадаллаштиради ва экинлар ҳосилдорлигини кўтарилишига олиб келади.

Глобал сув тақчиллиги кучайиб бораётган шароитда томчилатиб суғоришнинг мамлакатимиз қишлоқ хўжалиги учун катта аҳамият касб этиши ҳамда бу тизимнинг юқорида келтириб ўтилган афзалликларини эътиборга олган ҳолда ҳар 5 йилда суғоришнинг замонавий усулларини жорий этишга йўналтирилган мақсадли давлат дастурларини қабул қилиш ва тизимли амалга ошириб бориш мақсадга мувофик.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 21 июндаги 176-сонли қарори билан тасдиқланган “Томчилатиб суғориш тизимини ва сувни тежайдиган бошқа суғориш технологияларини жорий этиш ва молиялаштириш тартиби тўғрисида Низом”га кўра томчилатиб суғоришни жорий этиш бўйича давлат дастурига киритилган лойиҳаларни шакллантириш, экспертизадан ўтказиш ва лойиҳа-смета ҳужжатларини тасдиқлаш муддатлари ҳар йили март ойидан бошланиб ноябрь ойигача, яъни 8-10 ой давом этиши белгиланган. Фикримизча, бундай тартиб лойиҳаларни молиялаштириш ишларини мураккаблаштириб, уларнинг қийматини ошириб юбориши мумкин. Шунинг учун, лойиҳаларни кўриб чиқиш ва тасдиқлаш муддатларини 3 ой муддатгача қискартириш лозим.

Низомга кўра, томчилатиб суғоришни молиялаштиришга ажратиладиган барча кредитларнинг миқдори “Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилашни молиялаштириш жамғармаси” йиллик бюджети харажатлар қисмининг 5 фоизидан ортиқ бўлмайди. Бу эса томчилатиб суғоришни жорий этиш имкониятларини қискартириши мумкин. Бизнингча, Жамгарманинг бу соҳага ажратадиган маблағлари салмоғини 15-20 %гача ошириш, шунингдек, тижорат банкларининг кредит ресурсларини кенг жалб этиш мақсадида Жамгарма ресурсларидан кредитлашга белгиланган имтиёзларни тижорат банкларига ҳам жорий этиш мақсадга мувофик. Шунингдек, кредитларни қайтариш муддатини амалдаги 3 йилдан 5-8 йилгача (лойиҳа амалга ошириладиган ернинг табиий-иқлим

шароитларидан келиб чиққан ҳолда) узайтириш фермер хўжаликлари учун кулай имкониятлар яратиши мумкин.

Гарчи давлат эҳтиёжлари учун пахта хомашёси ва ғалла етиштириш харажатларини имтиёзли кредитлаш механизми фермерларнинг ишлаб чиқариш харажатларини молиялаштиришда муҳим омил бўлаётган бўлса-да, таҳлиллар бу тизимда муаммолар ҳам мавжудлигини кўрсатади. Хусусан, имтиёзли кредитлар харажат моддалари бўйича катъий тарзда, мақсадли ажратилади ва фермер хўжаликлари у ёки бу ресурсга эҳтиёж сезмаган тақдирда ҳам яқуний ҳисоб-китоблар бўлмагунча кредитни эркин ишлатиш имконига эга эмас. Бунинг оқибатида олаётган кредит маблағлари доим ҳам самара келтирмайди.

Давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш харажатларини қисқа муддатли “имтиёзли кредитлаш” орқали молиялаштириш тизимидан босқичма-босқич “фьючерс шартномалари” тизимига ўтиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз. “Фьючерс шартномалари”ни тузиш ишларини Кишлоқ хўжалиги ва озик-овқат вазирлиги ҳузурида ташкил этилиши мумкин бўлган ихтисослашган “Давлат харид компанияси (ДХК)” амалга ошириши тавсия этилади.

ДХК ўзининг тижорат агентлари (“Ўзпахтасаноат” АЖ, Ўздонмаҳсулот” АК, “Ўзбекизоқовқатхолдинг” ХК, “Ўзагроэксспорт” ТСК, “Ўзвиносаноатхолдинг” ХК, “Ўзбекизоқовқатзаҳира” уюшмаси) орқали фермер ва деҳқон хўжаликлари билан давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштиришга “фьючерс шартномалари”ни тузади.

ДХКнинг молия агенти бўлган “Давлат эҳтиёжлари учун харид қилинадиган кишлоқ хўжалик маҳсулотларининг ҳисоб-китоб Жамғармаси” орқали маҳсулотлар қийматининг 60 %и миқдорида дастлабки тўловлар (бўнак) амалга оширилади. Яқуний ҳисоб-китоблар фермер хўжаликлари томонидан шартнома шартлари тўлиқ бажарилгандан сўнг амалга оширилиши мақсадга мувофиқ. “Фьючерс шартномаси” бўйича ажратиладиган дастлабки тўловлар мақсадли сарфланиши шарт. Аммо маблағни харажат моддалари бўйича ишлатиш фермернинг ўз ихтиёрига берилади.

Давлат эҳтиёжлари учун кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш харажатларини “фьючерс шартномаси”га ўтказишнинг афзалликлари қуйидагиларда кўринади:

- “фьючерс шартномаси” орқали ажратиладиган маблағларни фермер хўжаликлари мақсадли йўналишда харажат моддалари бўйича эркин ишлатиш имкониятига эга бўлади;

- “имтиёзли кредит”ни расмийлаштириш ва мониторинг қилиш билан боғлиқ расмийлаштирилган қисқаради;

- фермер хўжаликлари “имтиёзли кредит” учун тўлаб келаётган фоиз харажатларини банкка тўлашдан қутулади;

- кредит фоизлари ва асосий қарзни сўндириш билан боғлиқ ортиқча ташвишлардан холи бўлади;

- тижорат банклари ва фермер хўжаликлари ўртасидаги ҳисоб-китоблар кўп вақт олмай, сезиларли даражада енгиллашади.

Ўзбекистон Республикасининг қонунчилик ҳужжатларида тижорат банклари орқали фермер хўжаликларини кредитлашда бир қатор имтиёзлар жорий этилган. Аммо таҳлиллар кредит олишни истовчи барча фермер хўжаликлари учун бирдек кредит олиш имконияти мавжуд эмаслигини кўрсатади. Кузатувларга кўра, бунга қуйидаги омиллар таъсир кўрсатмоқда:

- тижорат банкларининг кичик бизнес субъектларини “имтиёзли кредитлаш жамғармаси” ресурсларини етарли деб бўлмади. Бу кредит устувор равишда юқори технологияли ва инновация лойиҳаларини, узок ва бориш қийин бўлган, меҳнат ресурслари ортиқча туманларда жойлашган хўжаликларга ажратилмоқда;

- бошланғич сармоёга бериладиган кредит қиймати (энг кам иш ҳақининг деҳқон хўжаликларига 100, фермер хўжаликларига 200 бараваригача) асосий воситаларни шакллантириш ва ишлаб чиқаришни молиялаштириш учун камлик қилади;

- тижорат банклари томонидан кредитлар, асосан, қисқа муддатга, айланма маблағларни молиялаштиришга берилмоқда, инвестицион лойиҳаларни молиялаштиришга бериладиган кредитлар ҳажми етарли эмас ва уларнинг муддати қисқа (5 йилгача);

- кредит хатарларини кафолатловчи суғурта тизими яхши тараккий этмаган, бунда давлатнинг иштироки етарли эмас;

- кредит олиш шартлари нисбатан мураккаблигича қолмоқда;

- ер участкасига бўлган ижара ҳуқуқини ва бўлғуси ҳосилни гаровга қўйиб кредитлаш механизми амалда ишламайди;

- қишлоқ хўжалигига хос бўлган таваккалчилик хатарларининг юқорилиги ва фермерларнинг молиявий жиҳатдан бақувват эмаслиги тижорат банкларини уларни кредитлашда эҳтиёткорлик билан ёндошишга мажбур этади.

Фикримизча, қишлоқ хўжалигининг табиий-иклим шароитлари ва рискка ўта мойиллиги ҳамда мамлакат озиқ-овқат хавфсизлиги учун юксак аҳамиятини эътиборга олиб, тармоқни молиялаштириш ва кредитлаш тизимида давлат иштирокини ҳар томонлама кучайтириш мақсадга мувофиқ. Бунинг учун Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги “Суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини яхшилаш Жамғармаси” ва “Қишлоқ хўжалигини техника билан таъминлашни давлат томонидан қўллаб-қувватлаш Жамғармаси”ни бирлаштириш эвазига улар базасида ягона “Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш Жамғармаси”ни тузиш мумкин. У олдинги икки жамғармалар бажарган вазифаларга қўшимча молиявий имкониятлари чекланган ва кредит олишда талаб қилинадиган гаров таъминоти эга бўлмаган фермер хўжаликларига кредит олиш учун кафолат бериши ҳам мақсадга мувофиқ.

Қишлоқ хўжалигини кредитлаш тизимини яна қуйидаги йўналишларда такомиллаштириш мақсадга мувофиқ:

- тижорат банкларининг имтиёзли кредитлашга йўналтираётган ресурсларини кўпайтиришни ҳар томонлама рағбатлантириш;

- кредит таваккалчилигини суғурталовчи институционал тузилмаларни кенг ривожлантириш;

- бошланғич сармоя ва микрокредитлар қийматини ошириш ва қайтариш муддатини узайтириш;

- бино-иншоотлар куриш, техника воситалари, асбоб-ускуналар харид қилиш ва янги технологияларни ўзлаштиришга йўналтирилган, муддати 5-10 йил ва ундан ортиқ бўлган (асосий воситаларнинг амортизация муддатига мос) ва йиллик фоиз ставкаси Марказий банк қайта молиялаштириш ставкасининг 50 %идан ошмайдиган узок муддатли кредитлар беришни кўпайтириш;

- бўлғуси ҳосил ва ерларни узок муддатли ижарага олиш ҳуқуқини кредит кафолати учун қабул қилишга имкон берувчи ҳуқуқий-меъёрий асосларини яратиш ва ернинг қийматини Давлат ер тузиш, картография, геодезия ва кадастир идораси белгилаган қийматда гаровга қўйиш механизмини ривожлантириш.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Ўзбекистон Республикасининг қонунари

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Ўзбекистон Республикасининг 1998 йил 30 апрелдаги 598-И-сонли қонуни билан тасдиқланган “Ер кодекси”. www.Lex.uz.

3. Ўзбекистон Республикасининг 2004 йил 26 августдаги “Фермер хўжалиги тўғрисида”ги Қонуни. //Халқ сўзи, 2004 йил 15 октябрь.

2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармон ва қарорлари

4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 12 апрелдаги ПҚ-2520-сонли “Мева-сабзавот, картошка ва полиз маҳсулотларини харид қилиш ва улардан фойдаланиш тизимини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 29 декабрдаги “2016-2020 йиллар даврида қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишни чуқурлаштириш ва ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-2460-сонли қарори.

6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2013 йил 19 апрелдаги “2013-2017 йиллар даврида суғориладиган ерларнинг мелиоратив ҳолатини ва сув ресурсларидан самарали фойдаланишни янада яхшилаш бўйича чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-1958-сонли қарори.

7. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 21 майдаги “2012-2016 йилларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини янада модернизация қилиш, техник ва технологик жиҳатдан қайта жиҳозлаш дастури тўғрисида”ги ПҚ-1758-сонли қарори.

8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2007 йил 5 ноябрдаги “Ҳосилдорлиги паст ерларда давлат эҳтиёжи учун қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштираётган фермер хўжалиқларини қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ-725-сонли қарори.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорлари

9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2015 йил 15 декабрдаги “Фермер хўжалиқларига бериладиган ер участкалари майдонларини макбуллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 362-сонли қарори.

10. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2013 йил 21 июндаги “Томчилатиб суғориш тизимини ва сувни тежайдиган бошқа суғориш технологияларини жорий этиш ва молиялаштиришни

самарали ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 176-сонли қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Президенти ва Биринчи Президентининг асарлари

11. Мирзиёев Ш.М. Танкидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик – ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. www.press-service.uz.

12. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамыз. Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимидаги киришиш тантанали маросимида бағишланган Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. www.press-service.uz.

13. Каримов И.А. 2016 йилда иқтисодиётимизда туб таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, модернизация ва диверсификация жараёнларини изчил давом эттириш ҳисобидан хусусий мулк ва хусусий тадбиркорликка кенг йўл очиб бериш – устувор вазифамиздир. // Халқ сўзи, 2015 йил 21 январь.

14. Каримов И.А. “Ўзбекистонда озиқ-овқат дастурини амалга оширишнинг муҳим захиралари” мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи. // Халқ сўзи, 2014 йил 6 июнь.

15. Каримов И.А. Жаҳон молиявий-иқтисодий инкирози, Ўзбекистон шароитида уни бартараф этишнинг йўллари ва чоралари. – Т.: Ўзбекистон, 2009.

16. Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йўли. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т 1. –Т.: Ўзбекистон, 1996.

17. Каримов И.А. Узбекистан по пути углубления экономических реформ. – Т.: Ўзбекистон, 1995.

18. Каримов И.А. Ўзбекистон – бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли. Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. Т 1. – Т.: Ўзбекистон, 1996.

5. Дарсликлар ва ўқув қўлланмалар

19. Adam Smith. An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Published in USA by Oxford university press. 1993.

20. Альфред Маршал. Принципы экономической науки. <http://institutiones.com/download/books/1229-principy-ekonomicheskoy-nauki.html>.
21. Кейнс Дж.М. Общая теория занятости, процента и денег. www.socioline.ru/files/5/316/keyns.pdf.
22. Paul A. Samuelson, William D. Nordhaus. Economics. McGRAW-HILL, Inc. Sigapore, 1992.
23. Bradley R. Schiller. The Economy today. - 5 th ed. The McGraw-Hill Companies, Inc. New York, 1991.
24. Campbell R. McConnel, Stanley L. Brue, Sean M. Flynn. Microeconomics: Principles, Problems and Policies. -19 th ed. New York. The McGraw-Hill Companies, Inc., 2012.
25. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика. /Пер. с англ. со 2-го изд. – М.: Дело ЛТД, 1995.
26. Видяпин В.И., Бадалов Л.М. и др. Государственное регулирование рыночной экономики. – М.: Путь России, 2012.
27. Кушлин В.И. Государственное регулирование экономики. Учебник. – М.: Экономика, 2000.
28. Ходов Л.Г. Государственное регулирование национальной экономики. Учебник. – М.: Экономистъ, 2004.
29. Петров А.Н. Государственное регулирование экономики: учебное пособие. – Санкт-Петербург.: Знание. 1999.
30. Соколинский В.М. Государство и экономика: учебное пособие. – М.: Колос, 1996.
31. Платонова Н.А., Шумаев В.А., Бушуев И.В. и др. Государственное регулирование национальной экономики: Учебное пособие. – М.: Альфа-М, Инфра-М, 2008.
32. Орешин В.П. Государственное регулирование национальной экономики. Учебное пособие. – М.: Инфра-М, 2000.
33. Иванова С.И. Всемирная торговая организация. Учебное пособие. – М.: Экономистъ, 2007.
34. Шодмонов Ш.Ш., Гофуров У.В. Иктисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Иктисод-молия, 2010.
35. Ўлмасов А., Вахобов А. Иктисодиёт назарияси. Дарслик. –Т.: Иктисод-Молия, 2014.
36. Хусанов Р.Х., Қосимов М. Деҳқон хўжалигини юритишнинг илмий ва амалий асослари. -Т.: Чўлпон, 2000.
37. Абулқосимов Х., Ҳамроев О. Иктисодиётни давлат томонидан тартибга солиш. Ўқув қўлланма. –Т.: Иктисод-Молия, 2014.

38. Саидова Д.Н., Рустамова И.Б., Турсунов Ш.А. Аграр сийёсат ва озик-овқат хавфсизлиги. Ўқув қўлланма. –Т.: “ЎЗР Фанлар Академияси Асосий кутубхонаси” нашриёти, 2016.

6. Илмий монографиялар, маколалар ва хисоботлар

39. Котов Р.М. Государственная поддержка сельского хозяйства на региональном уровне. Монография. –Кемерово: ИИО Кемеровского ГСХИ, 2012. –стр. 27. www.agrobuy.ru/publications.

40. Труба А., Клишина М. Государственное управление аграрным сектором требует совершенствования. АПК: экономика, управление, 02/2014.

41. Мальцева В. Оценка государственной поддержки сельского хозяйства по методологии ВТО // Вопросы экономики, № 9, 2012.

42. Узун В. Российская политика поддержки сельского хозяйства и необходимость ее корректировки после вступления в ВТО // Вопросы экономики, № 10, 2012.

43. Алферьев В. Рынок ресурсов для села в условиях членства России в ВТО//АПК: экономика, управление, № 1, 2013.

44. Борхунов Н., Родионова О. Как повысить платежеспособный спрос на внутреннем продовольственном рынке России: размышления и расчеты // АПК: экономика, управление, № 9, 2013.

45. Александрова О.А. Господдержка аграрной экономики США. Финансы №3, 2012. <http://fedyaev-pavel.ru/uploads/documents/03-09-2012>.

46. Муродов Ч., Саатова Х.Я., Ильина Д.Н. Государственная поддержка аграрного сектора: зарубежный опыт и предложения для Узбекистана. Аналитический обзор. Институт прогнозирования и макроэкономических исследований, 2013.

7. Статистик тўпламлар

47. Ўзбекистон кишлок хўжалиги. 2005-2015 йиллар бўйича. Ўзбекистон Республикаси Давлат статистика кўмитаси.

48. Ўзбекистон Республикаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётининг мустақиллик йилларидаги (1990-2010 йиллар) асосий тенденция ва кўрсаткичлари ҳамда 2011-2015 йилларга мўлжалланган прогнозлари. Статистик тўплам. –Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2011.

8. Докторлик ва номзодлик диссертациялари авторефератлари

49. Гафуров У.В. Кичик бизнесни давлат томонидан тартибга солишнинг иқтисодий механизмларини такомиллаштириш. 08.00.08 – Тадбиркорлик ва кичик бизнес иқтисодиёти, 08.00.01 – Иқтисодиёт назарияси (иқтисодиёт фанлари) ихтисосликлари бўйича докторлик диссертацияси автореферати. Тошкент-2017.

50. Назарова Ф. Иктисодиётни эркинлаштириш шароитида Ўзбекистон аграр секторини ривожлантириш истикболлари. 08.00.03 – “Макроиктисодиёт” ихтисослиги бўйича иктисод фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация иши автореферати. - Тошкент, 2001.

51. Закиров А.З. Проблемы реформирования и государственного регулирования аграрного сектора Кыргызстана. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Бишкек-2009.

52. Попова О.В. Теоретические основы и ключевые направления совершенствования аграрной политики: зарубежные модели и их развитие в России. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство. Орел – 2007.

53. Жоголева Е.Е. Разработка приоритетов аграрной политики России. / Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством и его отраслями (сельское хозяйство). Москва – 1997.

54. Братцев В.И. Государственное регулирование сельскохозяйственного производства с использованием системы налогообложения (теория, методология, практика). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство), 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит. Москва-2012.

55. Габдуалиева Р.С. Экономический механизм государственного регулирования развития сельского хозяйства Республики Казахстан (вопросы теории, методологии и практики). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальностям: 08.00.05 - Экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами - АПК и сельское хозяйство), 08.00.14 - Мировая экономика. Москва – 2007.

56. Папцов А.Г. Государственное регулирование сельского хозяйства: современные тенденции и перспективы. /Диссертация на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность

08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Москва – 2003.

57. Аскеров П.Ф. Развитие системы управления агропромышленным комплексом. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Великий Новгород-2012.

58. Петрова С.Ю. Совершенствование системы государственного регулирования сельского хозяйства. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством. Княгинино – 2013.

59. Крастелев Р.Н. Приоритетные направления государственного регулирования сельского хозяйства на современном этапе аграрной реформы. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук 08.00.05 – экономика и управление народным хозяйством (экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами: АПК и сельское хозяйство). Волгоград – 2012.

60. Хакимов Р.Р. Развитие государственной поддержки сельскохозяйственных организаций в регионе (на материалах Республики Башкортостан). /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством: экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами. АПК и сельское хозяйство. Уфа-2015.

61. Ромашкин Р.А. Поддержка сельского хозяйства в условиях присоединения России к Всемирной Торговой Организации. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Москва-2003.

62. Панчук Н.А. Повышение эффективности государственного регулирования экономики отраслей АПК. /Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук. Специальность 08.00.05 – Экономика и управление народным хозяйством (Экономика, организация и управление предприятиями, отраслями, комплексами – АПК и сельское хозяйство). Москва-2011.

9. Интернет сайтлари

63. www.mcx.ru. Федеральный Закон РФ от 29.12.2006 г. № 264-ФЗ “О развитии сельского хозяйства”.

64. www.mcx.ru. Федеральный Закон от 25 июля 2011 года № 260-ФЗ “О государственной поддержке в сфере сельскохозяйственного страхования и о внесении изменений в Федеральный закон “О развитии сельского хозяйства”.

65. www.mcx.ru. РФининг “Национальный доклад о ходе и результатах реализации в 2015 году государственной программы развития сельского хозяйства и регулирования рынков сельскохозяйственной продукции, сырья и продовольствия на 2013-2020 годы”.

66. www.ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm. European Commission. DG Agriculture and Rural development. Overview of CAP Reform 2014-2020. № 5 / December 2013.

67. www.europa.eu/pol/index_en. European Commission. Directorate-General for Communication Citizens information. The EU Explained: Agriculture. A Partnership between Europe and farmers.

68. www.ec.europa.eu/agriculture/legislation. Proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council establishing rules for direct payments to farmers under support schemes within the framework of the common agricultural policy (Brussels, 12.10.2011. COM(2011) 625 final 2011/0280 (COD).

69. www.ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/index_en.htm. European Commission DG Agriculture and Rural development. Overview of CAP Reform 2014-2020.

70. www.ec.europa.eu/agriculture. EC DG Agriculture and Rural development.

71. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/greening_en. EC DG Agriculture and Rural development. Review of greening after one year.

72. www.ec.europa.eu/agriculture. European Commission. DG Agriculture and Rural Development. Direct aid schemes.

73. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/docs/voluntary-coupled-support_note_en.pdf. European Commission. DG Agriculture and Rural development. Voluntary coupled support.

74. www.ec.europa.eu/agriculture/direct-support/direct-payments/ Euro-pean Commission. DG Agriculture and Rural development. Direct payments 2015-2020.

75. www.ec.europa.eu/agriculture/stateaid/legislation_en. EC DG Agriculture and Rural development. Commission regulation (EU) № 702/2014 of 25 June 2014. Annex I. Definition of micro, small and medium sized enterprises.

76. www.ec.europa.eu/agriculture/rural-development-2014-2020_en. EC DG Agriculture and Rural development. The common agricultural policy: investing in rural Europe.

77. www.agropraktik.ru/blog/VTO_Agriculture/80. К.Серегев. Сельское хозяйство США и ВТО.

78. What is the Farm Bill. Congressional Research service. US Congress. Washington, DC. www.crs.gov.

79. www.agriculture.senate.gov/.../summary-of-2014-farm-bill. Agricultural Act of 2014. Unated States Senate Committee on Agriculture, Nutrition and Forestry.

80. www.cbo.gov/publication. Estimated Budgetary Effects. Congressional Budget Office. US Congress. Washington, DC.

81. www.usda.gov/.../usda-2014-farm-bill-highlights.pdf. United States Department of Agriculture. 2014 Farm Bill Highlights.

82. www.geographyofrussia.com/kitaj-selskoe-xozyajstvo.

83. www.mcx.ru.

84. www.wto.org. The WTO Agreements Series: Agriculture. Third edition. World Trade Organization. Revised in 2016.

85. www.wto.org. Understanding the WTO. World Trade Organization Information and External Relations Division. © WTO 2015.

86. www.wto.org/statistics. World Tariff Profiles. WTO, ITC and UNCTAD, 2016. www.wto.org/statistics; Trade Profiles, 2015. World Trade Organization, 2015.

Мухиддин Соатович ЮСУПОВ

**Жаҳон амалиётида қишлоқ хўжалигини тартибга солиш
ва қўллаб-қувватлашнинг иқтисодий механизмлари**

Монография

“ИQTISODIYOT” – 2017.

*Мухаррир
Мирҳидоятова Д.М.*

*Мусаҳҳиҳ
Камилова Ф.М.*

Лицензия АИ № 240 04.07.2013 й. Теришга берилди 01.03.2017. Босишга рухсат этилди
30.03.2017. Қоғоз бичими 60x80 1/16. Times гарнитураси. Офсет босма. Офсет қоғози.
Шартли босма табоғи 18,0. Ҳисоб нашр варағи 17,7. Буюртма №032
Адади 100 нусха. Баҳоси келишилган нарҳда

“ИQTISODIYOT” нашриёти ДУКнинг матбаа бўлимида чоп этилди.
100003. Тошкент шаҳри Ислоом Каримов кўчаси, 49-уй.